

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1963

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1963. LXVII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BARTA JÁNOS, KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÖTÉR ISTVÁN,
SZAUDER JÓZSEF, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest, XI., Menei út 11–13.

TARTALOM

<i>Szauder József</i> : A magyar szentimentalizmus problémái	405
<i>Bözdödi György</i> : Petőfi egy napja	422
<i>Vezér Erzsébet</i> : Versmotívumok Ady korai prózájában	431
<i>Horváth János</i> : A hun-történet és szerzője	446

Kisebb közlemények

<i>Benda Kálmán</i> : Néhány kiegészítés Rimay János leveleivel kapcsolatban. — <i>Szent-Iványi Béla</i> : Czvittinger „Specimen”-jének első ismertetője. — <i>Jóds Ferenc</i> : Katona József ismeretlen közleménye? — <i>Mezősi Károly</i> : Új adatok Petőfi kunszentmiklósi kapcsolatairól. — <i>Havas László</i> : Adalékok József Attila két verséhez. — <i>Hitel Dénes</i> : Kosztolányi Dezső egy elfelejtett verse	477
---	-----

Adattár

<i>Kovács Kálmán</i> : Még egyszer a Gyulai-cikkek gyűjteményéről	486
<i>Katona Béla</i> : Szabó Lőrinc és Szabolcs-Szatmár	492

Szemle

Tanulmányok Petőfiről (<i>Baranyi Imre</i>)	510
Jókai Mór összes művei (<i>Barta János</i>)	513
Péterfy Jenő válogatott művei (<i>H. Lukács Borbála</i>)	520
Antal Sivirsky: Die ungarische Literatur der Gegenwart (<i>Nagy Péter</i>)	522
Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 2. kötet (<i>Végh Ferenc</i>)	525
A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből (<i>Lőkös István</i>)	528

A MAGYAR SZENTIMENTALIZMUS PROBLÉMÁI

A szentimentalizmus mint történetileg meghatározott emberi magatartásnak, ízlésnek és stílusnak terminusa még nem szerepel abban a gúnyos felsorolásban, melyet Szacsvai Sándor adott az ő eretneküldöző s felvilágosodás-gyűlölő Zakkariásának ajakára, 1786-ban. Az atheizmus, naturalizmus, indifferentizmus stb. elősorolása után kimondja — tudtommal először — a később elhíresülő *izmus* szót is: „és sok más ezekhez hasonló Ismusok... a' mellyeknek... felettébb veszedelmeseknek kelletik lenniük”. Többször is eljátszik a szóval, de tovább nem részletezi, mi minden tartoznék még familiájához. „De el-halगतom mind ezeket az Ismusokat; mivel szentül hiszem, hogy Fő Tisztelendőség-ed is ezekhez, ámbár amaz leg-igazabb Eretnek-nyomozó Törvény-széken már sok illetén Ismusokat Isten dicsőségéért meg-égetett légyen-is, tsak annyit tud, mint az ökör az Abcéhez.” (30—31. l.). Ekkor még nincs divatban a szentimentalizmus műszó. Kőlcsey ezzel szemben már nemcsak a szentimentál jelzőt alkalmazza önmagára (Kállayhoz 1814. dec. 17.) s Csokonaira (bírálatában), vagy a sentimental-lyrisch kifejezést ismételteti (Döbrenteihez 1815. máj. 3-án), hanem „lélekvesztő szentimentalizmus”-nak mondja egész emberi s írói gyöttrődését (Kállayhoz 1815. okt. 7.), s egy 1813-as levelében (Döbrenteihez) „az új századok manírájának” nevezve a szentimentalizmust, irányzatának korszerűségét is érezteti; a *Nemzeti Hagyományokban*, majd a „magyar karakteri szentimentalizmus” jelentését igyekszik meghatározni, hogy végül a Körner-bírálatban szembe is forduljon a „német szentimentális világnak” követésével, megjegyezve, hogy „könnyebb” — s felületességre csábító — „a szentimentalizmus lélekcsapongását s dagadozó beszédárját követni, mint a művészi nyugalomnak józan fellengését”, s elősorolja azokat az olvasmányokat is, melyekből a különben XVI. századi német hősnő az ő „szivelmerítő metafizikai leckéit” és „poétai cafrangjait” merítette: „meg fognál esküdni, hogy a hullámló keblű és mézes ajku szép asszonyka életének legalább is kétharmad részét Siegwarttal, Fanni Hagymányai közt s Bácsmegyeinek gyötrelmeiben töltötte el...” E kritikai visszatekintésnek előfeltétele a szentimentalizmustól mint egyéni érzelmvilágtól és irodalmi stílusirányzattól való elszakadás volt, csakis ezáltal vált felismerhetővé az irányzat elmúlása s múltjában történeti arculata is. Kőlcseynek ez az esztétikailag s történetileg fordulatot jelző ítélete találkozik össze Fáy Andráséval, aki ugyanekkor *Érzélgés és világ folyása* című levélregényében számol le (1824) a szentimentalizmussal. Néhány évvel ezután a szentimentális stílmódor — mely már csak az almanachlírban tenyészik tovább — minden jelentékeny írónk gúnyolódásának cél-táblája lesz, időben először Eötvösének, aki 1833-ban, *A házasság* című színjátékában, gyilkos iróniával teszi végtelenül nevetségessé a szentimentális tónust. „Vigyázz magadra, ne andalogj este, mint a szarvas, kit megére a vadász mord fegyvere, mert végre rheumatizmust kapsz” — mondja egyik hőse, a másik meg: „ugy állsz előttem, mint egy agyonlövetlen Werther”. Így gúnyolódnak sorra August v. Lafontaine és Kazinczy, a román s az idilli érzékenység, a holdvilág s az „ártatlan juhocska” kiüresült frázisain, félreérthetetlenül jelezve ezzel is, hogy a Kart-hauzi már nem annak az érzelmességnek vagy szentimentalizmusnak a terméke lesz, melyet legjobb íróink a líra, az epika, a dráma s a tanulmány műformáiban elutasítottak maguktól.

Ányos művétől kezdve, mely akkortájt zárult le, amikor Szacsvai gúnyoros szemléjét tartotta az izmusok fölött, Kölcsey, Fáy és Eötvös elitélő kritikájáig húzódik a magyar szentimentalizmus történeti korszaka, az érzékenység komoly, pozitív, esztétikai s irodalomtörténeti értelemben progresszív megnyilatkozásainak 1780-as évekbeli kezdetétől a neveltségessé, negatívvá s minden tekintetben retrográddá változás 1830 körüli állomásáig.

E történetileg kötött korstilusnak problematikájából három kérdést kívánunk a továbbiakban megtárgyalni: 1. mi a helye mint irányzatnak, klasszika és romantika között? 2. történeti folyamata, szakaszolása s az abban felmerülő esztétikum milyen osztálykööttségekből s tartalmakból következik? 3. mi a szentimentalizmus irodalomtörténeti-művészi hozománya irodalmunkban?

Marxista irodalomtudományunk Waldapfel József alapvető, a felvilágosodás irodalmát rendszerező monográfiájától, Sőtér István romantika-tanulmányától, meg az ezt követő vita eredményeitől kezdve az elmúlt 10 éven át számos szakbírálat, tanulmány, monográfia keretében foglalkozott a szentimentalizmus problémáival. A legújabb idevágó stúdiumok, különösen Horváth Károlynak *A klasszikából a romantikába* című értekezése tükrében, arra mutatnak, hogy a kutatómunka korábbi szakaszának eredményeire is építve, de annak módszertani alapjaitól eltérően a szintézis, az irányzatok áttekintése és értelmezése felé fordult a figyelem, kiszabadulva az íróportrék szűkebbre vont határai közül. Ezzel a különben irodalomtudományunk egészére kiható szintézisigénnyel járt együtt a stílus kategória történeti megalapozásának követelménye, mint ezt — éppen az irodalomtörténeti szintézis elvi kérdéseiről szólva — legutóbb Klaniczay Tibor kifejtette. Végül éppen a szintetizáló törekvésekből és a kor stílus-kategóriái történeti megalapozásának követelményéből következett, hogy a szentimentalizmus kutatóinak is szélesebb körben kellett az analógiákat és törvényszerűségeket vizsgálniuk, mint pusztán a nemzeti irodalmon belül: s az alkalmilag eddig is figyelembe vett, de nyilván elmélyítendő nyugati irodalmi kapcsolatok mellett az eddig elhanyagolt közép-kelet-európai összefüggések felé kellett fordítaniok tekintetüket.

E három jellegzetesség — az irányzatok felé fordulás, a stílus kategória történeti megalapozása és az egyetemesebb szemléletmód — érvényesülését vizsgálva a szakirodalomban, feleletet kapunk feltett kérdéseinkre. Az áttekintést Waldapfel József és Sőtér István kezdeményező tanulmányainak vizsgálatával kell kezdenünk.

A kérdésnek már a felvetésekor, *Waldapfel József* monográfiájában, sem vált el a szentimentalizmus az uralkodó eszmei iránytól, s így kezdetől fogva a „felvilágosodás másik oldala”-ként jelent meg (mint ott Rousseau-ról olvasható). Baróti Dezső (a könyvvvel kapcsolatos bírálatában) lényegében elfogadta ezt a megállapítást: „A magyarországi szentimentalizmus egyik legjellemzőbb vonása talán, hogy könnyeinek feltörése valamiképp mindig kapcsolatban van a felvilágosodással...” (ItK 1956. 176. l.), csupán hazai társadalmi gyökereit igyekezett konkrétabban megmutatni. A szentimentalizmus már e korai felfogások szerint sem volt önálló, egyetemes irányzatnak tekinthető, inkább csak egynek a többi alárendelt között. Összekapcsolása a felvilágosodással azonban pusztán a világnézet oldaláról történt meg, s ez nehézséget okozott a szentimentalizmusnak mint stílusirányzatnak elhelyezését illetőleg. Főleg a klasszicizmussal való kapcsolatai maradtak meghatározatlanok.

Mivel a klasszicizmusról elvileg s történetileg — legalább oly mértékben, mint a szentimentalizmusról vagy a rokokóról — nem esett szó, a szentimentalizmusnak a tiszta klasszicizmussal — a miénknél fejlettebbel — való szembenállása kimutathatónak látszott a mi irodalmunkban is; Waldapfel József szerint „a szentimentalizmus irodalmi elveiben fontos elem a szembeszállás a klasszicizmus műfaji formakötöttségeivel, az iskolai szabályokkal, tematikában és stílusban a klasszikus, elsősorban antik példák követésével, a mitologizálással stb.: az eredetiség követelése, az elvont racionalista stílus helyett életszerű, érzelmileg átítatott stílus...” (82. l.). Mindez elvontan igaz ugyan, alkalmazása azonban bajos a mi felvilágosodáskori anyagunkra, hiszen a szentimentalizmus Bessenyeitől Kármánig sehol sem bontja

fel a klasszicista formákat, s a klasszicizmus *utile et dulce* tanítását, ars poeticáját sem robantja még szét, csak új erővel tölti fel. Konkrét elemzéseiben Waldapfel árnyaltabban is mutatott rá a kétségtelenül meglevő antiklasszicista törekvések s a nem észellenes szentimentalizmus együttélésére.

A romantika-vita bevezető előadásában Sötér István a másik oldalra, arra a szentimentalizmusra vetette át a hangsúlyt, amely „valóságos nyitánya, sőt mintegy része is a romantikának”. Ezt a tételt a vitában erős kifogás is érte, s ez helytálló, amennyiben Sötér elmulasztotta volna pontosabbá tenni tételét. Ő azonban élt bizonyos fenntartásokkal is, Kazinczy érzelmességét a felvilágosodás hozományának nevezte, s rámutatott arra, hogy Kazinczy szentimentalizmusának polgárosult formái mögött is a rousseau-i plebejus érzelmességnek mély emberi hangsúlyai érződnek. Egyáltalán nem túlzott tehát, amikor megállapította, hogy „a korszerű, s a felvilágosodás eszméit is kifejezni alkalmas költészet létrehozását ez a „sentimental-lyrisch” ünnepélyes hang nagyban elősegíti”, s hogy „hatása alól Berzsenyi sem vonja ki magát, — de őt a lírai érzelmesség édeskes túlzásaitól megmenti az antik példa”. A klasszicizmussal való érintkezést Sötér már megemlíti, éspedig Kölcseyről szólván „látszólag folyamatos út: a klasszika hajtása itt az érzelmesség, — emezé a romantika...”, de a folyamatszerűség megtévesztő felfogását hamar helyreigazítja: „Kölcsey a valósággal, a kor égető, politikai kérdéseivel való találkozás következtében jut el a romantikához — s utasítja el a lírai szentimentális modort”.

Waldapfel és Sötér kezdeményező s a továbbiakban is alapul vett dolgozatai egyformán egy bizonyos, de már általuk korrigált ellentmondást rejtenek magukban: az előbbinek általános tétele szerint a szentimentalizmus tiltakozás is volt az arisztokrácia erkölce ellen és szakítás is a racionalizmussal, ennek megfelelően antiklasszicista irányulását hangsúlyozta túl: ez általános tételét azonban a konkrét vizsgálatok során már tompítani kényszerült. Hasonlóképp árnyalta saját kiinduló tételét — hogy a szentimentalizmus mintegy része a romantikának — maga Sötér is, helyesen hangsúlyozva, hogy Kölcseynél a romantikába érkezésnek feltétele a lírai-szentimentális modornak elutasítása volt, ama szentimentalizmusnak elutasítása, mely — Sötér szerint is — alkalmatlan volt a nemesi liberális eszmeiség kifejezésére. Így a két értekezés végeredményei a szentimentalizmust illetően annak ellenére is egybevágtak egymással, hogy az előbbi szerző lényegében a felvilágosodás felől, az utóbbi a romantika felől kívánta birtokába venni s megértetni a szentimentalizmust: mert ha kiderült egyfelől, hogy a magyar szentimentalizmus irracionális voltát nem igazolja a tényanyag, a mi szentimentalizmusunk viszonylag erősen kötve marad a felvilágosodás racionalizmusához — kitűnt az is, főleg Sötér tanulmányából, hogy a magyar szentimentalizmus nem áll mereven szemben a klasszicizmussal, sőt, van valami szükségszerű összefonódás klasszika és szentimentalizmus között.

A két végeredmény abban találkozott tehát össze, hogy a magyar szentimentalizmus erősebben van kötve a felvilágosodás eszmei mozgalmához és a klasszicizmus stílusirányzatához, mint a romantikához s a liberális középnemesség reformmozgalmához.

A további kutatások, tanulmányok lényegében erre az elvi s történetileg igazolható alapozásra építettek, szilárdítva s szélesítve is azt.

Egyes írók — Ányos, Dayka, Batsányi, Kármán, Fazekas, Berzsenyi — életművét Bóka László, Kabdebó Lóránt, Keresztúri Dezső, Némethi Lajos, Julow Viktor és Mezei Márta vizsgálta meg a szentimentalizmus nézőpontjából is. És már a sort kezdő Ányossal kapcsolatban a többiekre is találó volt Bóka László utalása: „Nem mondhatjuk, hogy ez az érzékenység, vagy ha úgy tetszik, szentimentalizmus, azt jelentené, hogy a bánat s az öröm könnyei eltakarnák előle a való világot. Ez a költő nyitott szemmel lát s érzékeny szívvel érez. Költészetének behatóbb elemzése azt is megmutatja, hogy okos fővel gondolkodik”. Bóka kétségbe vonja, hogy érzelme és okosság végtelenül összeütközött volna Ányos lelkében (MTA I. O. Közl! 1957. XI. kötet 76–78. l.), és kimutatja, hogy Ányos szentimentalizmusát sem szerzetes!

életmódjából, sem a jozefinizmusra való reagálásából nem lehet teljesen megmagyarázni, de nem rendült meg Ányos hite a felvilágosodás eszményeiben sem, csupán kudarcuk bántotta, az győzte meg őt, „hogy a fennálló rend nem támogatja, sőt elgáncsolja az irodalom és a tudomány fellendülését, hogy egyelőre nem lehet semmit sem tenni”. S még valami tartozik ide: „növekvő belső szorongással érzi a felelősséget. A tudomány felelősségét, melynek haladása nem a remélt felvirágzást hozza, hanem az elnyomás, a szenvedés fokozását” (89. l.). A szükség-szerű módosulások figyelembevételével többekről — Daykáról, Csokonairól, Kármánról, még Batsányiról is — el lehet mondani az idézetek jórészt, legalább annyit feltétlenül, hogy a bánat s az öröm könnyei nem fátyolozták be előttük a való világot, hogy érzelem és okosság egyikük lelkében sem ütközött össze végletesen. Vagyis: ezek szeriqt szentimentalizmusról mint összefüggő, hosszabb ideig tartó életérzésről és stílusról a század végéig egyikük esetében sem lehet szó. Különösen hangsúlyoznunk kell — főleg *Kabdebó Lóránt* értékes (kiadatlan) disszertációja alapján —, hogy Dayka Gábort sem lehet a szentimentalizmus legjellegzetesebb képviselőjének tekinteni, noha költészete csúcsát mintaszerű szentimentális verseivel érte el: egyrészt annyi helyet foglal el benne a klasszicista törekvés és rokokó enyeltés, másrészt az élesen támadó antiklerikális szatíra, hogy még szentimentális ihlete és stílusa is racionálisan fegyelmeztet, formailag pedig nem egyszer klasszikus — horatiusi — köntösben jelenik meg. Kabdebó figyelte meg, hogy pl. a *Rettenetes éj*-ben a természet látszólag külön életet él — objektivitása van —, s ez ellentétben áll a szentimentális természetlátással. S nem fegyelmeztet-e eléggé e líraiság racionális kapcsolataira az a magyarázó költőszó, mely az utolsó sort eredetileg bevezette: *Mert holnap újra hajnalom hasad* (s amelyből csak Kazinczy csinált, érzelmesebb indulateltetés céljából, *ah* kezdetet), vagy az a tény, hogy az eredetiben *babona* állott *jámbor hit* helyett? De még Csokonai dicséretét is felhozhatjuk amellett, hogy a „felséges picturája” darab fegyelmeztetten arányosítja a „világosság”-ot az „árnyék”-kal; s nem jellegzetesen klasszicista-racionalista gyanú szólalt-e meg Csokonaiban, mikor példázó versnek sejtítette azt, rejtett, talán politikai értelmet vélvén kihallani belőle?

Fazekas líráját is megérintette a szentimentalizmus, mint a Csokonaiét is, de az *Ámelitől búcsuzás* páratlan remekműve, ez a szerelmi bánatból s mulandóságérzésből fakadt monumentális látomás éppoly kevésbé sorolható a szentimentalizmus versei közé, mint Fazekas csupa élet, csupa mozgás tájversei sem. Kármánról szinte felesleges *Waldapfel* és *Némedi* után bizonygatnunk, hogy Fannijának szentimentalizmusa egyáltalán nem azonos a szerző szubjektív érzelmességével, éppen ellenkezőleg: Fanni úgy elemzi, foglalja maximákba, racionális konklúziókba rövid élete fordulóit, ahogyan csak a fülébe súgó Kármán, ez a klasszicista poétikát új erőkké feltöltő, de fegyelmeztet, számító művész diktálhatta neki.

Ha mindezeknek az 1795 előtti költőknek szentimentalizmusát az írói módszer felől kívánnók tömören meghatározni, igazat adhatunk *Kabdebó Lóránt*nak, aki szerint a költő, mihelyt belső világa, érzelmei felé fordult — leírja, elemzi, elbeszéli ezeket, „szinte raisonneur-jévé válik saját érzelmeinek”, s ebben keresendő a kor legkedveltebb formái, a levélregény s az episztola, de még az átalakított heroida gyakoriságának magyarázata is. Az episztola, mely különben a klasszicizmusra jellemző forma, elősegíti, hogy a racionalitás jegyében komponálódjék meg ekkor a legegényibb érzelmeket kifejező lírai vers is.

*Kovács Győző*nek monográfiája már egységes folyamatként tárgyalta az 1795 előtti íróknak s a rákövetkezőknek szentimentalizmusát, kellőképp kiemelve azonban a korszakváltással, 1795 után bekövetkező stílusmódosulást. A disszertáció megjelent részeiből — melyek mind az 1795 előtti szakaszt világítják meg — kitűnik, hogy Kovács Győző erősen kapcsolta a szentimentális magatartást és stílust a politikai válsághoz s annak egyénileg differenciált visszatükrözéséhez. Ez a módszer tulajdonképpen Baróti Dezső *Waldapfel* véleményére visszhangzó megállapításainak szerez érvényt, árnyaltabban, annak a véleménynek, melyet Baróti Dezső így fejezett ki: „ha társadalmi gyökereit keressük, mögötte leginkább a feudális társadalommal való elégedetlenség megnyilvánulásáról, a személyiség elnyomásának és megnyomórí-

tásának arról a visszatükrözéséről van szó, amibe gyakran közvetlenül is belejátszik a haladó törekvések elbukása felett érzett keserűség” (ItK. 1956. 176. l.).

Az 1950-es évek vége felé mind az átfogóbb, műfaji jellegű monográfiákban, mind a Kisfaludy Sándorral, Kazinczyval, Berzsenyivel és Kölcseyvel foglalkozó monográfiákban s tanulmányokban annak az időszaknak beható vizsgálatára került sor, melyet addig kevésbé vizsgáltak, s amelynek feldolgozatlansága megnehezítette a szentimentalizmus kérdéseinek átfogó vizsgálatát: az 1795 és 1825 közti korszak, a romantikába való átmenet irodalomtörténeti s műfajtörténeti problémái felé fordult a figyelem. Az idevágó értekezések egyrészt a szentimentalizmus perspektíváját, fejlődésbeli szerepét igyekeztek meghatározni, figyelembe véve összefonódását egyéb stílusirányokkal, másrészt megpróbálták elkülöníteni egymástól az 1800-as évek eleji szentimentalizmust az 1795 előttiétől. *Wéber Antal* találóan értékeli a már avulófélben lévő klasszicizáló államregénnyel egy időben feltűnő „érzelgős” románt, melyről kimondja: „még legközelebb a Szigvárt áll a regénynek ahhoz a modern típusához, amilyennek a műfajt a kritikai realizmus nagy alkotásainak létrejötte óta látjuk” (A magyar regény kezdetei 31. l.). *Mezei Márta* hasonlóképpen a román kedveltségének okait nyomozva, megállapítja, hogy „A csalódás a társadalmi valóságban az egyéni szubjektív értékek megnövekedését hozza magával, s ez az önmagába zárkozó, önmaga szellemiségéhez emelkedő egyén kedvvel alkot és kedvvel él át olyan világot, melyet az érzelem és képzelet törvényei rendeztek be”. S hangsúlyozza „az elvágyódás lírai attitűdjét, a belefelejtkezést az egyéni-szubjektív szerint megteremtett világokba” s mindennek előkészítő jellegét (Történetpszichológia a magyar felvilágosodás irodalmában 83. l.). Látnivaló, hogy *Wébernek* s *Mezei Mártának* megállapításai egyformán s egymással rokonértelműen vonatkoznak irodalmi termelésünknek egy olyan műfajára, melyet eddig a szentimentalizmusról szóló tanulmányok szinte nem is érintettek, ők pedig főleg az új érzelmesség, a felvilágosodás korábbi szakaszára jellemzőnek háttartfordító szentimentális magatartás nyomait találták meg benne. A szentimentalizmus két szakaszának elkülönítésére *Solt Andor* még határozottabb javaslatot tett: „A dolog azon fordul meg” — írja dramaturgiai irodalmunkról szóló értekezésében — „ki mit látott az érzelmességben: értelmi belátás előkészítő mozzanatát-e, mint a racionalista, vagy pedig az érzelmi élet öncélú ápolását, mint később a preromantikus írók” (37. l. kézirat). A későbbi szakaszcsoport pedig a következő, *Waldapfel József* által különben már megpendített gondolatot fejti ki, találóan: „nem volt véletlen, hogy az érzelmesség legtöményebben éppen azokban a művekben jelentkezett, amelyek a nacionalista kérdésben is előljártak, így Kisfaludy Sándor regéiben s ezektől inspirálva Kisfaludy Károly első drámáiban. Katona helyesen ismerte fel, hogy az Ilka szóvirágai egy tőről fakadnak a nemzeti dicsekedéssel” (157. l. uo.).

Wéber, Mezei Márta, Solt Andor összefoglaló műfajtörténeti értekezései tehát újabb minősítő jegyeket állapítottak meg a 19. század eleji szentimentalizmusról, olyanokat, melyek meg is különböztetik e szakaszt a korábbiától: a szubjektív világba menekülés érzelmes romántermésében s az érzelmességnek az értelmi belátás előkészítő funkciója alóli felszabadulásában jelölték meg azokat.

Egyes írókat tekintve főleg *Fenyő István* Kisfaludy Sándor-monográfiájában s a Kazinczyról, Berzsenyiről és Kölcseyről írt dolgozatokban, *Bán Imre, Keresztúry Dezső, Mezei Márta* és mások munkáiban tűnt fel határozottabban a szentimentalizmusnak más ízlés- és stílusirányokkal való összevetésére, stílustörténeti helyének kijelölésére irányuló törekvés. *Fenyő István* könyvének abban a kiemelkedő részében, melyet *A kesergő szerelemnek* szentelt, fejezetcím és elemzés szerint is nyomatékot kap az ízlések különfélesége és egysége (125. l.), mely szerint megállapítható ugyan az ízléstörzs a Kesergő szerelemben, s ez a szentimentalizmus nemesi változata, de emellett egyéb stílusoknak tartalmi-formai elemei is megtalálhatók, mint a barokkos humanista, a rokokó stb. vonásai. *Horváth Jánosnak* alapvető megállapításait a XIX. század legelején beálló ízlésbeli egyneműsödéssel e legutóbb említett kutatók elfogadják ugyan, de erősen árnyalják, és pedig főleg abban az értelemben, hogy a

hagyományos formák fennmaradnak, s új tartalmakkal csak telítődnek, ami a tartalom gyöngeségének konkrét történeti-társadalmi vizsgálatára kötelez. *Fenyő István* konklúziója szerint Kisfaludy Sándor nemesi szentimentalizmusa szerves folytatása s kiteljesülése is az eddigi ízlésrendszereknek, a „diszparát ízlésekből” ő „művészien építi fel sokrétű, mégis homogén művét. Ezért nem vált ki tiltakozást a minden téren konzervativizmusra hajló nemességből, ezért honosodik meg oly rendkívül hamar s oly széles körben az általa képviselt érzelmisség. A hazai szentimentalizmus úttörése Ányos, Dayka és Szentjóbi nevéhez fűződik, ám meggyökereztetése Kisfaludy érdeme.” Ez utóbbi mondata — melyet különben többek eredményei is igazolnak — a szentimentalizmusnak a XIX. század első évtizedében való kibontakozását hangsúlyozza.

Berzsenyi korai költészetének szentimentalizmusa mellett Kazinczynak lefojtottabb, polgáriasult érzelmissége és Kőlcseynek lázadó, határozottan a romantikába átnyúló szentimentalizmusa hasonlóképp részletes elemzésben részesült.

Ami elmaradt, s igen nagy hiányossága az idevágó kutatásoknak, az Csokonai művészetének s azon belül érzelmisségének felmérése. Ezek után készült el s jelent meg nemrég a kérdést a legkorszerűbb marxista színvonalon s elmélyülten összefoglaló értekezés, *Horváth Károly* dolgozata *A klasszikából a romantikába* címmel.

A dolgozatnak egyik nagy előnye minden más tanulmánnyal szemben az, hogy kiaknázza s kitűnően alkalmazza *Karel Krejčínek*, a cseh irodalomtörténet és a polonisztika nagynevű tudósának egy 1958-ban megjelent értekezését, mely a keleti és nyugati szláv irodalomnak klasszicizmusáról és szentimentalizmusáról szól. Így a vizsgálódás szemhatárát kiszélesíti, s a nálunk sajátosnak tűnt — de valójában közép-európai — jelenségek közelebbi, differenciáltabb meghatározását sürgeti. Másik feltűnő értéke az, hogy a klasszicizmusnak mint stílusiránynak pontos társadalmi bázisát megjelölve felméri az eltérést egyfelől az angol, francia és lengyel, másfelől az orosz, német, magyar, továbbá a cseh és szlovák irányzatok között, a szükséges differenciálással, s kimondja: „A klasszikának lehet olyan formája, mely a nyelvi, irodalmi megújulással, nemzetivé válással függ össze, és a francia forradalmi idők utáni helyzet is létrehozhat olyan társadalmi-világnézeti kompromisszumot, amely egyfajta klasszikának a társadalmi alapja.” (237. l. MTA. I. O. Közl. XIX. köt.) *Horváth Károlynak* van mondanivalója azokhoz a tanulmányokhoz képest is, melyeket újabban publikáltunk a nyelvújítás és a klasszikus stílusideál benső összefüggéseiről, főleg Kazinczy kapcsán. Így például miközben — eddigi stúdiumainkkal egybevágóan — leszögezi, hogy a genienek nyelvalkító szabadsága a mi klasszikánkban nem a romantikus fantázia szabadságát jelenti, rámutat arra az alapproblémára vagy inkább alapvető feszültségre is, mely az utánzáson át saját belső tendenciákat kiművelni törekvő klasszicista elv és a szabadabb nyelvalkító génusz között húzódik meg Kazinczy klasszicizmusában.

Horváth Károly pontos nyugat- és közép-európai összefüggések közé emeli mindazt, amit az eddig ismertetett tanulmányokból tanulságként levonhatunk. A szentimentalizmust ő is, mint általában szokás, eredetileg a kispolgári igények megnyilatkozásának tartja, de osztálykötöttségét nem értelmezi mereven, s ezért elfogadja a polgári fejlődésben elmaradt országoknak — főleg a forradalmi mozgalmak bukása utáni — nemesi jellegű szentimentalizmusát, melyben hangsúlyozza „az arisztokráciával bizonyos mértékig szemben álló kisnemesség kúriális életformájának érzelmes irodalmi megvilágítását, éppen e nemesi rétegek életformáját legitimáló nemzeti múltidézés formájában” (235. l.). Erre különben később részletesebben is kitér, itt azonban a nemesi szentimentalizmusnak inkább már csak egyik változatát, azt a típusát ismerteti, mely „éppen nem haladó nemesi szentimentalizmus”, mert „az érzelmisség a feudális eszményekhez idomul, társadalmi funkciójában mintegy önmaga ellentétévé válik”. (243. l.). A két Kisfaludy életművének egy részére érve ezt, így vonja le következtetését: „A magyar klasszika, mint a többi kései klasszicizmusok, a szentimentalizmussal ötvöződten jelenik meg, de ez a nemesi szentimentalizmus, mely formában sem klasszicizál, nem tartozik

a magyar klasszikához, ez egy külön irány, mely a XIX. század elején mint második vonal szerepel". Ha most azt kérdezzük, melyik is az a másik, amelyikhez képest ez „külön irány”, amelyhez képest ez „második vonal”, Horváth Károly a XVIII. század végi, XIX. század eleji klasszikának azzal a fővonalával válaszol, melyet a szentimentalizmusnak a klasszikába való beleömlése idéz elő (247. l.), s amelyet finoman világít meg a klasszika e késői változatában nagy műfajjá lett lírának, az új életérzést leginkább jelző elégikusságnak, az elégikusság okainak tárgyalásával. Ezt el is határolja a romantika elégikusságától. Az okok között (mint amilyen a kispolgári életérzés, a sírköltészet, a hazafias-kulturális moralizálás, a klasszika elégtelenségének érzése) nyomatékka hangsúlyozza azt, ami szemben a horatiusi mulandóság-tudattal a nemesi kúriai életforma látszólagos állandóságának s ugyanakkor válságba fordulásának megsejtéséből fakad, főleg Berzsenyi nagy elégiáiban s elégikus ódáiban.

A Horváth Károlytól megállapított e két változat elkülönítését némileg merevnek találjuk: a kúriai életformának mulandósága, ahogy a nagyvilág tükrében feltetszik, a korlátozott nemesi biztonságérzetnek megingása, az elégianak kezdete benne van Kisfaludy Sándor Kesergő szerelmében, van tehát bizonyos találkozás a kezdő Kisfaludy és az előbbre lépő Berzsenyi között, aki különben Kisfaludy „aeoli hárfáját” versben is lelkesen üdvözölte, s legtávolabb stílusalapjaiban is (a faludias énekforma művelésében) megegyezett vele. Hozzá kell tennünk ehhez azonban azt, hogy az átmeneti egyezést mozgásirányaik szétválása követi: Berzsenyi éppen annak a kánaáni Magyarországnak érzelmétől távolodik el fokozatosan, amelyhez Kisfaludy Sándor a Boldog szerelemmel hamarosan megérkezik. Különben a Himfy stílusának kétarcúsága is megérteti, miért fogadták az eltérő ízlésirányok követői egyformán nagy lelkesedéssel: Kazinczy az epigrammai szerkezetet s a tárgyasított liraiságot — a maga klasszicizmusával rokonszerűt — dicsérte benne, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey és Döbrentei pedig, Kazinczyval szemben, a nagy képzelődést, az Etna tűzét, a vulkánkitörést.

A szakirodalom ez áttekintése után próbáljunk felelni azokra a kérdésekre, melyeket előadásunk elején tettünk fel: 1. mi a helye a szentimentalizmusnak mint irányzatnak, 2. mi a társadalmi bázisa, 3. milyen új irodalmi formákat hozott magával.

Klaniczay Tibor idézett tanulmányának abból az elvi megállapításából indulva ki, hogy egyes stílusok nem önállóak, hanem pusztán egy nagyobb stílus időben vagy társadalmilag korlátozott változatai, a szentimentalizmusról elmondhatjuk, hogy sem nem önálló, sem nem vezető ízlés- és stílusirányzat, nem is változat, lényegében a tágabb érvényű, tudatos esztétikai rendszerű s uralkodó klasszicizmusnak kísérője, úgy, ahogy annak formakészletét, az előre-haladó s különösen a francia forradalom utáni periódusban újabb ellentmondások közé kerülő polgárosodás erkölcsé új tartalommal tölti fel. A stílusok — mint Klaniczay egy értékes, még kiadatlan s a művészeti stílusok marxista felfogásáról szóló tanulmányából idézem — „a formai jelenségek bonyolult és egy stíluson belül is folytonosan alakuló, fejlődő rendszerét alkotják, amelyek egy gazdaság- és társadalomtörténetileg meghatározható korszakon belül szorosan összekapcsolódnak bizonyos kulturális, magatartásbeli, ízlésbeli, ideológiai jelenségekkel; az ilyen bonyolult és folyton változó jelenségkomplexumokat pedig csak leírni lehet, nem pedig definícióba szorítani. Az egy-egy stílusra jellemző tartalmi, formai elemeknek nem az összessége, hanem csak a túlsúlya, egy-egy stílus nem valamely döntőnek, leglényegesebbnek kikiáltott sajátossága, hanem sajátosságainak egy csoportja szükséges ahhoz, hogy az illető stílus jelenlétéről beszélhessünk.” Mivel tehát a szentimentalizmusra jellemző sajátosságoknak — e hosszabb stíluskorszakon belül — mindig más és más csoportosulása jön létre, a következőkben a szentimentalizmus társadalmi, illetve osztálybázisának vizsgálata szükséges ahhoz, hogy a stílus-sajátosságok eltérő csoportosulásai között az egységet, majd ezeknek irodalmi értékű s továbbható hozományát is megállapíthassuk, illetve leírassuk.

Itt adva tehát feleletet az előadásunk elején feltett második kérdésre, a társadalmi bázist illetőre igyekszünk tartalmasabbá tenni az előbb megfogalmazott, de még általánosságban mozgó definíciónkat.

A magyar szentimentalizmus — melyről már megállapítottuk, hogy nem önálló stílus, hanem mellérendelt stílusirányzat — ugyanazon a társadalmi talajon áll fenn, mint a klasszicizmus, annak a középnemességnek osztálybázisán, mely a magyar felvilágosodásnak is vezető osztálya. Az osztály életében bekövetkező változások szerint azonban a szentimentális magatartás, ízlés és stílus jegyei különbözőképpen csoportosulnak át, s vesznek részt újabb tartalmi fejleményeikkel a régebből örökölt klasszicista formák feltöltésében. A felvilágosodás első szakaszában, az ellentmondások közepette is politikailag felfelé ívelő s 1795-tel átmenetileg lezáruló fejlődés hordozója egy olyan birtokos nemesség, melynek érdekei jó ideig megoszlanak a haladás és függetlenség kérdései körül, melynek sorai nem egységesek, s amely megtűri vagy támogatja is a politikai céljait elfogadó kispolgári vagy plebejus értelmiségit. Dayka és Batsányi, Csokonai és Fazekas, Verseggy, Szentjóni Szabó és Kármán tevékeny, sőt irodalmilag mértékadó jelenléte az ekkori szentimentalizmusnak polgárosító tendenciáját markánsá teszi, a latinsággal, a feudális nemzetkoncepcióval való szembefordulásuk azonban — noha a klasszicizmus alapelveivel ellentétes erők mozgatják őket — nem relativizálja és függetleníti álláspontjukat oly fokon, mint majd az 1800 körül s után önállósuló, önmagába is zárkozó egyénnel történik, akinek szubjektív értékei már megnövekedtek. Ez a korai relativista szemlélet — melybe a nemzeti szokások, erkölcsök különbözőségének felfedezése oly erőt visz — az egyetemesség és nemzetköziség klasszicizmusával éppen csak kezd szembefeszülni, s ha Bessenyei Magyar Nézőjének a „föld lármás színén” bujdosó s csupa eredeti változást regisztráló tekintetétől Kármánnak „a magunk környüllálási”-ra figyelmeztető tanácsaiig érzetű is hatását, ez megközelítőleg sem vezet el odáig, ameddig *Dubos abbé* esztétikai relativizmusa már 1719-ben eljutott. Az írói feladatot, hivatást csak racionalista-klasszicista tételekben képesek meghatározni, Bessenyeitől Kármánig, akinek elve arról, hogy „a szív az értelmet követi” magában is jellemző. Ennek főoka az, hogy az említett nem nemesi írók is a mozgalom sodrában éltek, objektíve érdekelt személyekként, akiknek egy adott időpontban bekövetkezett személyes válsága éppen csak akkor tette szentimentálissá költészetüket, s így *nem a válság állandósulása, egyáltalán nem az életformára rásúlyosodó életérzés vált jellegzetes tulajdonságukká*. Mivel *egy szentimentális írónk sincs 1795 előtt* — s ideérttem Csokonait is —, *akinek szentimentalizmusát ne éppen a túlhaladásának igénye jellemezné*, bajos volna az egyedenként bekövetkező személyes válságból valamiféle egységes szentimentális stílusiránynak meglétére következtetni vagy a szentimentalizmus mibenlétét megértetni.

Az 1795 után bekövetkező változást senkinek sorsa nem érzékelteti elevebben, mint a korábbi jövő Csokonaié; előbb életét morzsolja fel a fejlődésének új szakaszába lépő nemességgel való ellentéte, utóbb életművét is degradálják annak a stílusirányzatnak javára, mely a gazdaságilag erősödő, klasszicista udvarházakat épített s a klasszicizmus műformái közt új életérzést elárasztó nemesség talaján keletkezett. Kölcsön az élen egy sor vezető magyar író Himfyvel, a korszerűvel szorítja háttérbe a korszerűtlen Csokonait. Döbrentei két közel egykorú s frappáns nyilatkozata (1807-ből) a stílusváltozás okait is, mibenlétét is megjelöli. Azt írja Kazinczynak, hogy elolvasta a *Der Majestätsprozess in Ungarn* 1795 című munkát, s hozzáteszi: „Jobban kedvelem azolta Horatziust, mióta ezt olvastam!” (1807. márc. 11.). Azt már nem írta meg neki, hogy — pedig ezek is az ő szavai — „Dante, Shakespeare megismerése után sülyedének előttem Kazinczy és Metastasio, mint nem alkotó költérek. Himfy marada meg új csillagzatomul”. (693. kg. Bratislava: Liceálná Knižnica, kéziratoss visszatekintés 1806 körüli változására 1830 körülől.)

Közismert, hogy a napóleoni háborúk idején beálló gazdasági konjunktúra a nemesség Béccsel kötött politikai kompromisszumának idejére esett, s a gazdasági fejlődésnek ebbe az új szakaszába lépő birtokos nemesség most érlelhette ki teljesen — még ha a vidékies szétszórtság, a megyékbe visszavonulás, műveltség tekintetében igen fejletlen társasélet körülményei között is — klasszicizmusát. Az antikoss műveltségű és antikoss irodalmat igénylő réteg, ha szűk méretekben is, megvan, s nagy erővel nyomul előtérbe az a legfontosabb ideológiai feladat, melynek

megoldása nálunk is, mint az orosz irodalomban, a klasszikára, a klasszikus stílusideál érvényesítésére tartozott: az irodalmi nyelv kialakítása. A magyar klasszicizmusnak kétféle ágazó s mégis a klasszika közös jegyeit mutató irányzatát Horváth Károly után mi is a deákos klasszicizmusban (mely többnyire rendi szellemiség kifejezője) és a Kazinczy-féle felvilágosult változatban látjuk, mely főként görög és német művészi mintákra támaszkodott. A szentimentalizmus, mely beömlik e klasszika formáiba, most emeli esztétikailag igen magas fokra a lírát.

Egy elszoruló, valóban másodlagossá vált ágát leszámítva, ez a klasszikát feltöltő szentimentalizmus, ha az emberi magatartást és a költői kifejezést tekintjük, *csaknem mindig akkor nyilatkozik meg, amikor a feudális nemesi élettartalom és szemlélet valami eleven, ingerlő, önmagára módosítólá visszaható kapcsolatba kerül a polgári tartalmakkal, tendenciákkal*. Ebben a tekintetben Kisfaludy Sándor és köre és Berzsényi, a tőlük távolabbi Kazinczy s köre, végül Kölcsey érzékenysége egyformán közös alapokkal rendelkezik. Ha a középbirtokos nemességnek rétegződését számításba vesszük (I. Mérei Gyula fejezeteit *Magyarország története* III. Egyetemi Tankönyv, 166, 168. l.), úgy tetszik, Kisfaludy és Berzsényi éppen a birtok jövedelmezősége következtében jut el az életforma olyan polgáriasultabb szintjére, melyre a birtokos nemesség jelentékeny része is elérkezhetett a konjunktúra, kihasználásával. Ugyanakkor nem érezték a fennálló viszonyok megváltoztatásának szükségességét, konzervatív rendi szemléletük látszólag változatlanul fennmaradt. Az egyéniségnek így szükségképp — haladó politikai tevékenység híján való — befeléfordulása olyan repedéseket hoz létre az intaktnak tetsző feudális szemléletben, melyek kiszélesülni is képesek, ha a költő már nemcsak az életvitel polgáriasulásának és konzervatív életszemléletének ellentétét, hanem az egész életformának mélyebb válságát éli át, a látszólagos állandóság s a világtörténelmi értelemben vett korszerűtlenség súlyosabb összeütközését. Az *előbbi*, a repedésből felnövekvő teljesítmény Kisfaludy Sándoré, akinek Himfyjét abban az értelemben, hogy az a szerelmi tematikának egy mindenféle előítélettől, cenzúrától terhelt feudális közgondolkodással szemben vívja ki polgárjogát, előremutatónak, polgárosító funkciójúnak mondhatjuk. Érdemes volna egyszer Himfynek nemcsak a sikerét, hanem szívós ellenzékét is bemutatni, azt, amelyik tiltakozott a románok, de főleg a szerelmiek bomlasztó hatása ellen. Az *utóbbi*, Berzsényi továbbmegy, nemsokára már megrendülten érzi át a nagyvilág mozgása és a belső, holt nyugalom ellentmondásait, s ez nemcsak messze távolítja őt egykori — a Kisfaludyéval egyező — feudális alapszemléletétől, hanem a legnagyobbak sorába is emeli.

Jó példának kínálkozik a stílusváltás mibenlétének megvilágítására két vers összehasonlítása. Berzsényi *Az esthajnalhoz* c. költeményéről van szó és Csokonainak *Az estvéhez* című Lilla-daláról. Egyidejűek, témájuk szinte ugyanaz, ihletük hasonló, címüktől kezdve a versszöveg mondatrendjéig megegyeznek egymással. Ha azonban két, egymáshoz leghasonlóbbnak tetsző strófájukat összevetjük egymással, két ellentétes költői világ tekint egymásra bennük.

Csokonai versének hat sora így hangzik:

Csendes este ! ah tekints le
Nézd e bánatot.
Könny helyett szememre hints le
Tiszta harmatot:
Mert elfogytak
Régi könnyeim
...

Berzsényi másfél strófája így:

Emeld fel bibor képedet
Csendes esthajnal !

Enyhítsd meg a természetet
Harmatillattal.
Hozd alá a fáradt szemnek
Kívánt álmait

...

Az érzelmi alapélmény máris különböző: ott valaki elveszítette szerelmét, most szabadul fel fájdalmasan e nyomás alól — itt — az egész vers tanúsága szerint — még elfogódott a költő egy kimondhatatlan érzelmében, titkolt szerelemben. A stílus eltérése végletessé teszi ezt a máris alapvető különbséget. Csokonai a megszólított nevét, Berzsenyi az igei állítmányt teszi az első helyre, Csokonai csak *esté-nek* nevezi azt, amit Berzsenyi esthajnalnak: ami ott statikus, az itt dinamikussá, ami ott egyszerű, itt zsúfoltan összetett képzetté alakult át. Csokonai a *tekints le* igéjének alkalmazásával a megkezdett könnyűséget lebegteti tovább: hiszen lehetetlen semmiféle fáradságot nem jelent annak, aki fenn van. Ezzel szemben Berzsenyiné az alulról felfelé tartó, valami súlyosat felemelő mozgás képze uralkodik. S ha még a tárgyat is hozzávesszük, Berzsenyiné a *bíbor képedet* olyan részletezés, amelyet Csokonai nem tűr el: hiszen a *bíbor kép* ugyanannak a műhelynek a terméke, amelyből a *csendes esthajnal* született, a hangulatot telítő, az egyszerű képetet komplikáló eljárásnak produktuma. De épp olyan következetes Csokonai stílusfejlése is, mikor a *tekints le* állítmányt a *nézd* felszólítással folytatja, s mindjárt kimondja azt is, mi a vers lényege: *nézd e bánatot*. Csokonainál a vers-tartalom magva a racionális tisztaság stílusában azonnal megfogalmazódik, míg Berzsenyiné ellepleződik, hiszen ő csak a megszólított körében marad, s azt nem közli, miért is emelje fel bíbor képét az esthajnal. — A következő sorokban ugyanezek a jelenségek ismétlődnek meg: a *hint* le permetező lágy mozgással szemben Berzsenyinek súlyosabb felszólítása áll: *enyhítsd meg*, Csokonai sora ezzel a jelzős főnévvel zárul, *tiszta harmatot*, melyben a jelző merőben konvencionális és semmivel sem bővíti a harmat képzetét, Berzsenyi kifejezése pedig: harmatillattal nemcsak az *esthajnal*l rokonhatású összetétel, hanem szinte a természetellenességig fokozza, duzzasztja túl a képetet. S ha még arra is gondolunk, hogy Csokonai nem áll okhatározó kötőszót alkalmazni ily finom líraiságú versben, s ezzel is a magyarázó, racionális, képzetről képre haladó, egyszóval diszkurzív menetet teszi benne uralkodóvá, világos, mennyire ellentétes ezzel Berzsenyinek intuitív típusú érzelmhullámlása. Ő szinte rabjává lesz eredeti hangütésének, a nehézséget, a súlyosságot kifejező *emeld fel* kezdetnek — mondatlanilag ugyanabban a pozícióban ismétli: *Enyhítsd meg, hozd alá*. Úgy hangzanak e nyomatékosan kizengő, sorkezdő esengések, mint a szív nyugtalan, megfejthetetlen dobbanásai.

Ha Kármán (s elemzésünk szerint Csokonai is) azt mondotta, hogy „A szív az értelmet követi”, Berzsenyi (s természetesen Kisfaludy is) megfordítva így vallott: a szív után jár az értelem. Nem volt ez irracionális, nem bontotta el a lélek fegyelmét, csupán új, a korábbi polgár-költőtől idegen s éppen a nemesség lelkiületén belül sokkalta tisztátlanabbul, dagályosan jelentkező érzelmi ellentmondással töltötte fel a magyar éneknek vagy a klasszikus formáknak keretét.

A stílus szentimentális korszerűsödése a Berzsenyi és Kisfaludy jelölte úton ment tovább. Amikor a korszak legnagyobb kritikusa felmérte a változást, éppenséggel nemcsak Kazinczy felől, hanem az *egész új irányzat részéről* utasította el Csokonai szentimentalizmusát. Ez történt meg Kölcsynek ismeretes kritikáiban, melyek Kazinczy vitái után a második láncszemet alkották a múlt legnagyobb stílusirányának a népies, de egyben rokokó és szentimentális Csokonaiéinak megítélésében. Kölcsy már úgy találta, hogy Csokonaiban több a jókedv és makacsság, mint a szentimentalizmus, több a tanulás, mint a tüzes érzés. Ezzel s Himfy dicséretével nyíltan is Kisfaludy és Berzsenyi útja mellett foglalt állást. A kezdődő új, mint annyiszor a történelemben, most is önmagát, saját irányát vélte a helyes normának, s azt is kevesebb becsülte az elmúlt irányzat alkotásaiból, ami esztétikailag jóval magasabb rendű volt

az új kezdeményeknél. Történetileg nézve azonban Kölcseynek adunk igazat: az új, ami még ismeretlen volt Csokonai tiszta metszésű, dagályt nem tűrő költészetében, Kisfaludy Sándorral és Berzsenyivel kezdődött el.

Az új szakaszába lépő stílusirányzatnak két kezdeményező költőjéről szoltunk, Kisfaludy Sándorról és Berzsenyiről. A velük — ha fenntartásokkal is — egyetértő Kazinczy és Kölcsey társadalmilag is eltérnek tőlük, nem is pusztán a kisebb és kevés jövedelmet hozó birtok alapján, hanem azért, mert nem süllyedvén vissza a terménygazdálkodás idilljébe, sőt a fenyegető eladósodással küszködve, a társadalmi kiút keresésén is kénytelenek elgondolkozni. A reform szükségességének felismeréséig az 1810-es években nem juthattak el ugyan, de Kazinczynak Berzeviczyvel folytatott levelezése, ebben a feudális rendszer korszerűtlenségének kinyilvánítása, éppoly bizonyítéka a kiút még nem programmatikus keresésének, mint Kölcseynek ekkori történettudományi és statisztikai stúdiumai. A Kazinczynál klasszikus formákban megjelenő, de utóbb visszahúzódó, Kölcseynél pedig már a klasszikus formákat tördelő szentimentalizmus tehát határozottabban polgári irányba mutat, mint a kezdetben egymáshoz kapcsolható Kisfaludy Sándornál és Berzsenyinél. Ezt emelte ki nevezetes tanulmányában már Révai József is, Kölcseynek a haladás sorsa fölötti aggodalmát mutatva meg a költő korai verseiben.

Ahogy tehát az 1800 körüli átalakulástól 1810 felé haladunk, a klasszikával többé-kevésbé egybefonódó szentimentalizmusnak kezdetben homogénabb csoportosulásai felbomlanak, a tagok az egyikből a másikba váltanak át. Míg Kisfaludy Sándor a boldog szerelem felé tart, Berzsenyi túljut azon a konzervatív rendi szemléletén, mely kezdetben Kisfaludyval rokonította őt, s elbontva ezt az ideológiai kapcsolatot, Kazinczy polgárosító s szentimentálishan árnyalt klasszicizmusához közeledik. De hasonlóan válik el Kölcsey is attól a Kazinczytól, akivel az 1810-es évek elején még azonos klasszicista ízlésrendszeren és stíluseszmenyen belül gondolkozott együtt, s megy tovább abba az irányba, melyben Katona József alakítja ki mindenki mástól függetlenül — a maga szubjektív idealista, lázongó, romantikába vezető szentimentális líráját. Ők ketten, Kölcsey és Katona, a tartalmak és formák olyan újabb, egymással harmonizáló összességét teremtik meg, amely — főleg a klasszikát áttörő szentimentális erőknél fogva — már nem szentimentalizmus, hanem a romantika kezdete. Ez azonban csak az 1810-es évek második felében történik meg, a szentimentalizmuson belüli fejlődés előbb jelzett két fordulója, az 1800 körüli s az 1810 körüli után. Akkor, amikor Kisfaludy Sándor elérkezett a nemesi szentimentalizmusnak ahhoz a változatához, melyet — Kisfaludy Károly első darabjait is ideértve — Horváth Károly külön, nem klasszicizáló irányként, második vonalként állít be; akkor, amikor Berzsenyi személyes líraiságának legösszetettebb művészete állt elő, az egyetemes elmúlás görögös szemléletének és „a kor lelke: szabadság” felismerésének kollíziójában; akkor, amikor Kazinczyról kiderült, hogy fordításaiban, a stílváltozatok annyira vágyott kiképzésében „Gessnernek stílusa egyforma lett a Marmontel s Yorick stílusával” (Kölcsey), s így ő neki sem maradt hátra más, mint saját klasszicizmusába húzódni vissza, fokozódó korszerűtlenséggel, miután a valamikor oly sokra tartott Bácsmegyeyjét is megtagadta már. Az egyes irányok így jutottak el szélső álláspontjaikhoz és stílusképződményeikhez, a szentimentalizmus is utolsó nagy művészi lehetőségeihez. Ami ezután következik, az már a romantikába vezet át, ahhoz és nem a klasszicista formákat feszítő szentimentalizmushoz tartozik, ha egyetértünk is abban Horváth Károllyal, hogy egyes kiemelkedő alkotók új útra térése még nem változtatja meg az egész irodalom klasszicisztikus képét. Valóban, a klasszicizmusallal összeszövődő szentimentális örökség tulajdonképpen az 1830-as és 40-es évek biedermeier almanach-lírájában múlik ki dicstelenül, Klaniczay Tibor találó megjelölése szerint az akkori nyárspolgárság kedvenc stílusirányaként. Még e távoli visszfényben is feltűnik az, hogy a szentimentalizmusnak eredetileg nagy művészetet hordozó s érzelmeket polgárosító funkciója kellett legyen, olyan, melyet a „polgár élet finomságok” vegyes nyájassága ízlésünket elbájolván” bevezetéssel a Mondolat konzervatív szerzői még oly gorombán utasítottak el maguktól. (23. I. Mondolat).

Az 1795 utáni szentimentalizmus tehát csak a konzervatív változat egy elkülönülő ágában önállósul egy időre, különben a klasszicizmussal ötvözőtten jelenik meg. Egyidejű, párhuzamos irányulásokat, szinkron eltéréseket bajos felállítani a szentimentalizmus e második szakaszában, mert 1800 körül Kazinczy és Kölcsény még nincs jelen, amikor pedig ők lépnek fel, illetve képzik ki jellegzetes stílusukat, Kisfaludy Sándor sem, Berzsenyi sem tart már ott, ahol 800 körül volt. Ezért is választottuk inkább a diakronikus áttekintést.

Ez nem változtat azon, hogy a különbségek ellenére is belső egység van a szentimentalizmusnak Csokonai utáni s az 1810-es évek végéig tartó szakaszában. A stílusegységnek egyik biztosítéka az, hogy az 1795 előtti szakasztól eltérően bázisa most a birtokos középnemességnek az a rétege, mely korszakunkon belül fokozatosan rákényszerül a nemzeti és polgári fejlődéssel kapcsolatos feladatok egy részének vállalására (ilyen az írott nyelvi egység megteremtése). A polgárok nemcsak azért maradtak ki soraikból — ellentétben az előző szakasz sokat ígérően tarkább írói együttesével —, mert ez a periódus ellenforradalmi kompromisszum jegyében kezdődött el, hanem saját belső elégtelenségük, óvatosságuk miatt is. Virág Benedek vagy Kis János tiszteletre méltó, de egyoldalúan klasszicista, minden szentimentalizmustól ment költészetet jelegzetes példája lehet annak a tisztes szürkeségnek, melybe ők a kor nagy társadalmi, emberi kérdései előtt egyre inkább visszahúzódtak. Kettejükben szinte már Kazinczy idején kezd kialakulni valami nyárspolgári biedermeier.

A stílusegység másik biztosítéka az, hogy az érzelem nyomása bizonyos állandósággal üli meg a lelkeket, ami vitát bensejükben folytatnak, akár Kisfaludy, akár Berzsenyi vagy Kölcsény, azt nem egy-egy önálló, elszigetelt, lekerekített versben kötik meg, mint Ányos, Dayka vagy Szentjóbí Szabó tette, hanem tartós folyamatossággá, az érzelem hullámozó, néha drámai processzusává fejlesztik. Míg 1795 előtt a szentimentálisnak mondott költő túlhaladni igyekezett válságos érzelmi állapotán, az 1800 utáni mintha egyre inkább befelé fűrná magát abba a lelkiállapotba, hogy kimerítve szüntesse meg lehetőségeit, belülről emészte fel azt. Ezt a politikai mozgalom visszaesésével és az elszigeteltségben önmagukra találással magyarázható jelenség élesen elválasztja az 1800 utáni szentimentalizmust a megelőzőtől.

A stílus egységét különben az is jellegzetesen mutatja, ahogyan e második szakasz költői az 1795 előttiéhez közelednek, birtokbavételük céljából: Kazinczy még Dayka Gábort is megfinomítja, szentimentálisabbá teszi, mint amilyen eredetileg volt, pedig valamikor nagyon közel állott hozzá, s nyelvújításának is egyik lobogójává tette. Kölcsény még úgyabbul járt el Csokonai-átdolgozásaiban.

Végül a stílus egységét lehetett kimutatnunk oly írók között is, akik pedig egymás szenvedélyes ellenlábasaként tűnhettek fel, noha már Kazinczy, a legjobb szemű literátor, szórul szóra ugyanolyan „rousseau-i sonderling”-nek jellemezte az egyiket is, a másikat is (nem önekik, hanem másoknak írván ezt): Berzsenyi és Kölcsény közt jó ideig mély érzelmi és stílusrokonság áll fenn, a dagály, a „szív együgyű nyelvének”, a „mitikus gyermekségnek” vágyából következő egzaltáció tekintetében. S ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Schillernek a naív és szentimentális költészetéről írt nagy hatású műve tartalmi és terminológiai vonatkozásban szintén csak 1795 után segíti elő a szentimentális alapérzés és stílus egységét, tudatosítva is azt főleg Berzsenyiben és Kölcsényben.

Mindez azonban előadásunk harmadik részébe vezet át, melyben arra a kérdésre próbálunk felelni, mit is hozott esztétikailag, formailag maradandót a szentimentalizmus irodalmunknak.

Míg az első szakaszban, 1795-ig tulajdonképpen csak bizonyos nemzetközi szentimentális közhelyek magyarításáról, kevés esetben önálló feldolgozásáról lehet beszélni, s még kevesebbszer néhány eredeti, de írójuk művének egészére nem jellemző remeklésről (Dayka, Kármán és főleg Csokonai lírájában és prózájában), a második periódusban a reprezentatív szentimentális művek az alkotó egyéniség fejlődési folyamatának egy-egy hosszabb időszakát töltik ki, s megszakítatlan egymásutánban, füzéresen bomlanak ki. Azért irányítják figyel-

műnkét erre a jelenségre, mert legalább annyira fontosnak tartjuk, mint a szentimentális elégikusságnak a klasszicista formákkal való összeolvadását, melyről különben Horváth Károly idézett tanulmányában tömör és pontos képet adott.

Az alkotói folyamat elindító ihlete, tartalma s a formai jegyek most fejlődési szakaszokként egyneműsödnek, kiterjedtebbekké válnak és összefüggő, nem egyszer nagyobb kompozíciós egységbe kívánczoló darabokban realizálódnak. Ennek a jelenségnek társadalmi s lélektani alapjait már érintettük, most műfaji vetületét kívánjuk megjelölni.

A népszerű olvasmányként ekkortájt, éppen 1795 után elterjedő, példányszámban növekvő *román* és a *lírai ciklus* műfajáról van szó, s ezzel azt a másik műformát is megjelöltük, mely a szentimentalizmus maradandó eredményének látszik.

Igaz, a román nem szűkíthető le az érzelmes válfajra, számos változatából mégis az antikizáló s a szentimentális típus emelkedik ki, mely gyakran egybe is mossza az óvilág s a modernség könnyeit. Ezek jellemzik leginkább e korszaknak azt az olvasóját, aki a klasszicista formák, antikos külsőségek közt is az újmódi, polgárisító érzelmességet élvezte. Azt az olvasóközönséget, melyben most már erőteljesen bővül a női olvasók tábor, azoké, akikhez már Ányos intézte Carberi Anná-jának leveleit, akihez Bácsmegyey s Fanni szólt, de önük is hatásosabban a sokféle Herfort és Kláríka, Elisa, Kriska, Erbia, többnyire polgári érzékenységgel.

Ebben a hatalmas, a kalendáriumterméssel egymagában s egyedül vetekedő román-áradatban, mely főleg német földről magyarítottatott, nemcsak az feltűnő, amiről Wéber Antal s Mezei Márta szóltak, hogy tudniillik az erkölcsi problematika előtérbe kerülésével az elvagyodás lírai attitűdje, a szubjektíve megteremtett világokba való belefelejtkezés dominál, hanem az is, hogy minden eddigi műfajról személyesebb kontaktust teremtene az író és olvasója közt, ehhez nem egyszer „kiszólnak”, közvetlenül hozzáfordulva, a regény epikus szövetéből, sőt halmozzák azokat az ismérveket, melyekből az olvasó arra következtethet, hogy a szerző a mi körülményeinkből indult ki, hogy egyenest saját magáról írta művét. Így kerül be Ányos verse s Ányos Pálnak személye is — mintha románhőssé avatná saját magát — már Carberi Anna fiktív történetébe,* így dalolja Bácsmegyey Teréze Daykának híres szentimentális dalát, így ölelkezik az idegenből fordított román cselekménye eredeti magyar szentimentális vers-terméssel, miközben a hősök és hősnők azokat a „szép tudományok”-ról szóló könyveket tartják polcaikon (pl. a Herfort és Kláríkában), amelyeket Kármán s más vezető magyar írók ajánlottak nekik.

A román nemcsak az elbeszélői közlés prózáját változtatja a lírai énekekkel, hanem igen gyakran, sőt legtöbbször színpadiasan dialogizált formában van megírva. A műfajok klasszikus értelemben vett elkülönítésének a román a leghatározottabb ellensége. Amit Gaëtan Picon állapított meg a francia romantika előtti helyzetről szólva (a *Pléjade* francia irodalomtörténetében, 1958, 1001—3. l.), hogy tudniillik a régi értelemben vett költészet s a próza közötti határok teljesen elmosódnak, áll nálunk is mutatis mutandis a román teremtette helyzetre, az ízlészavarnak persze nagyobb fokán s jelentékeny műveknek szinte teljes hiányával.

A román ekkor nálunk még irodalomalatti műfaj, s éppen a klasszicizmus következetes esztétikája szorítaná vissza. Kazinczy, aki egykor szeretett Bácsmegyeyjét 1814-ben „nyavalyás románnak” nevezni, miatta Trattnerrel is összeütközik s Péteri Takács dühét váltja ki, megrója Kis Jánost is, aki pénzszerzés céljából románfordításra fanyalodik. Ez azonban egyáltalán nem zárta ki azt, hogy egy, a románnal szoros és belső kapcsolatban álló, stilisztikailag egybevágó műfaj ne emelkedhetett volna fel a jellegzetesen szentimentális lírai költészet reprezentatív műtípusává.

* Császár E. (Ányos P. versei, RM Kvt. 23. 1907) *Egy kis-asszonynak levelében* (211. l.) megszépítve nyomtatta ki: „egy óra múlva Balaton mellyéki jószágunkhoz kell szüleimmel indulnom.” Az eredeti 1785-i kiadás 25. lapján azonban ez áll: „egy óra múlva Vértessallyai jószágunkra kell Titkos-Irommal Axx Pxx indulnom”...

A lírai ciklusról kell beszélnünk, mert ez a lírai költeményeket nagyobb egységbe komponáló, sajátos műfaji szerkezet nem magyarázható a klasszicizmus esztétikai álláspontjáról, noha nem semmisíti meg azt, hanem csakis a szentimentalizmus felől.

Emeljük ki előbb, hogy teret csak 1795 után kap, először Batsányi Kufsteini elégiáiban, melyeknek ciklusteremtő kettős pólusát *Keresztury Dezső* szépen kimutatta (Bevezető tanulmány a Magyar Klasszikusok Batsányi kiadásához, 1956. 37. l.). Azután Kisfaludy Sándor Himfyjével arat nagy közönségikert, a románszerűség határozottabb kidomborításával, és ő utána próbál hasonló ciklust szervezni a maga dalaiból Csokonai. A különbség azonban felőlő: Csokonai poétai románjának művészete a darabok önállóságában, egyedi zártságában rejlik, s nem az egészen végigömlő tónusban, ez utóbbira éppen Himfy az iskolapélda, az új szentimentális stílus bevezetésével. Ezt Csokonai — aki különben nagy elismeréssel nyilatkozott Himfy Szerelmeiről — már a magától való eltérés jegyében tudatosította, az „egyenlő” s „kifogyhatatlan találmányok”-ról szólva, meg a fül „periódikus csiklandásáról”, mely számára újszerű, de gáncsolható monotóniát árasztott el Kisfaludy művében. Ez a monotónia, a léleknek ez a magabazártsága, melyből kiszabadulni, ez a hangulati egyneműsége, melyet feloldani oly nehéz, válik ezentúl az 1810-es évek végéig jellemzővé. Eláradásával azonban nem semmisíti meg a tárgyias fikciót, azt a képzelt önarcképet, melyet a klasszika uralma idején a belső egyensúly kedvéért fenn kell tartania. Az én kultuszát már nem feszélyezi a ráció, de az én kultusza még nem nő irracionálissá.

Himfy után Berzsenyi és Kölcsey költészetében is megtalálni a poétai román-szerűség nyomait, a regényes attitűd ciklikus fejlesztését. Berzsenyinek korai szentimentális dalain — saját kijelentése szerint is — „szomorgó együgyű tónus” ömlik el, s ha ezt az együgyűt éppenséggel nem azonosíthatjuk a schilleri naívvval, sokkal inkább a szentimentalizmussal, a tónus egysége megvan. Igaz, hogy a könnyű dalanyag — mint Horváth János írta —, Berzsenyit nem elégíti ki, elsúlyosítja azt, s továbbmegy annál, de az is igaz, hogy az 1795 és 1802 között írt szerelmes bánkodások, panaszok, esdeklések s emlékezők szinte egyetlen, magába zárt ciklusnak homogén részei. Későbbiekéről szólván, *Keresztury Dezső* sejtette először *A közelítő tél-ről* írt igen szép dolgozatában, hogy a lélek történetének lírai fordulópontja van ebben a nagy versben, „a középben lebeg (az ihlet), a fordulón, ott, ahol a vágy már megszuklik, az érzés céltalanul visszahull önmagába, s a magatartás, a végigszenvedett érzés eredménye még csak kibontakozóban van” (Magyar Századok, Horváth János Emlékkönyv, 1948, 208. l.). *Mezei Márta* legutóbb találoán utalt a *Búcsúzás Kemenesaljától*, a *Búcsúzás* és a *Levéltőredék* egy „szubjektív lírai körbe” tartozására (Magyar Klasszikusok Berzsenyi bevezetése, 1961. 26. l.). Ilyen önkéntelenül is ciklust alakító verstermés árad ki — lökészerűen egyszerre s egynemű hangulatban — Kölcseyből is 1813 második felében, az önarcképlíra egyik magas fokán, de sorolhatnók egymás után a „hajnali édes andalmány”-oknak olyan elfacsarodott nyelvű, rokokót s Ossziánt egybekavaró, értéktelen s mégis népszerű termékeit is, mint pl. az a költeményes prózai ciklus, melyet ifj. Waandza Mihály bocsátott ki 1806-ban (A' busongó Amor címmel), s amelyet maga Kölcsey vesézett ki a stílusparódia gyilkos ironiájával a *Felelet a Mondolatra c. vitáirátában*.

Mi teszi már most e ciklusokat, melyeknek némelyikét poétai románnak is nevezték gaz egykorúak, stilisztikailag rokonná a művészileg alacsony fokon álló prózai románnokkal?

Elsősorban a lírai s epikus elemek, a személyességs a fikció éppolyan ölelkezése egymással, mint amilyet — a műfaji korlátok teljes felbontásával — a prózai román is megvalósított. Másodszor az egyetlen lelkiállapotnak elhatalmasodása egy hangon, s tartós zengése az érzelmi elvágyódásnak vagy panasznak önmaga e közlelőből való szemléletében elégtűlvén ki egy ideig a költő, hogy csak a kifelé fordulással menekíthesse ki magát e helyzetéből és stílusából. Végül az 1795 előtti időből jól ismert motívumoknak s témáknak kidolgozása úgy megy végbe e ciklusra hajló lírai költészetben, hogy a költészet érintkezik a prózai románnal, a tudatos

költészet a kontár készítményekkel. A tavasz, az őszi szubjektív hangulattal telítődése, a gyermekségbe, az ártatlanság, a naívság elvesztett korába való visszavágyódás motívuma, vagy a dagállyal kapcsolatos jelenségek és észrevételek alacsony esztétikai fokon a románok lapjain s lapalji jegyzeteiben is megvannak, nemcsak Berzsenyi és Kölcsény polémiájában vagy költészetében.

A tudósság különben e korszakban gyakorlatilag is jól megfér a romándivat terjesztésével. Hasonlítsuk össze az Erdélyi Múzeum előfizetőinek névsorát a románírók lajstromával: kiderül, hogy sok olyan művelt földbirtokos, pap vagy tisztviselő, aki az Erdélyi Múzeumot forgatta, s esetleg valamelyik szaktudományt gazdagította írásaival, ugyanabban az időben szentimentális vagy antikizáló románok magyarításán buzgólkodott.

Ami a régi motívumok akkori kiteljesedését illeti, elég arra utalnunk, hogy Kármán stílusvímányainak, formai eredményeinek egy része különösen elburjánzik Kisfaludy Sándornál, hogy Dayka Gábort nemcsak átírják, mint Kazinczy, hanem továbbfejlesztve elszigetelt ihletét, jelentékeny új versek vagy egyenest remekművek irodalmi ihletőjeként aknázzák ki. Így készül el Kazinczy egyik legszebb szonettje (Az ő képe) Dayka sugallatára, így termékenyíti meg Daykának *Téli dal*-a Berzsenyit *A közelítő tél*-ben.

Nem lehet célunk — terünk sincs rá — számbavenni azokat a változásokat, melyeket a lírai stílus kialakításának részleteiben is meghozott a szentimentalizmusnak e második, tulajdonképpeni szakasza. Szándékunk csak az volt, hogy a Horváth Károlytól lírai elégikus-ságnak nevezett nagy újdonság mellett két, összetalálkozó műformának szintén szentimentális jellegét domborítsuk ki, a románnak s a lírai-epikai ciklusnak újszerűségét. A vers nem próza — írta Kazinczy Berzsenyinek (1810. márc. 16.), s ez pontosan az ellenkezőjét jelentette annak, amit Kármán, Verseghy s utánuk Kölcsény úgy fogalmazott meg, hogy „lehetsz poéta verselés nélkül” is, mert poéta s versificator ezentúl élesen elválik egymástól. Az új poézisnek egyik, tovább élő szentimentális iránya éppen ebben a szellemben oldotta egymásba a klasszika szerint még szétkülönítendő stíluselemeket, s formálta-sűrítette rétegzettebbé, komplexebbé a magyar líra stílusát.

Úgy találtuk tehát — összefoglalva a mondottakat —, hogy míg az 1795 előtti szakaszban összefüggő stílusirányként nem találkozunk a szentimentalizmussal, 1800 és 1820 között — a klasszikával ötvöződve — a szentimentális irányzat létrejön, a Csokonai után s vele szemben kezdődő — s társadalmi fejlődésünkkel szorosan összefüggő — ízlésváltás után. Bázisa a gazdasági fejlődésének új szakaszába lépő birtokos nemesség, mely részint életberendezésének lassú polgáriasulása következtében, részint az idillinek s állandónak vélt életforma mögötti új s nagyobb feszítő s romboló erők felismerésével mozgásba jön, majd legjobbainak erőfeszítésével az 1810-es években, tehát már a politikai kompromisszum felbomlása és a középirtokos nemesség újabb rétegződésének kezdete idején, eredményes harcot indít el az egységes irodalmi nyelv kialakításáért. Mivel a nyelvújítás stíluselvei szorosan a klasszikából erednek, az uralkodó vezető ízlésirányzat a klasszicizmus marad, bár 1810 körül s után még erősebben telíti azt a szentimentalizmus, mint az 1800 körüli pillanatokban. A klasszicizmustól érintetlenül csak a rendi nacionalista szentimentalizmus marad s fut tovább külön vonalként, Kisfaludy Sándortól Károly első darabjaiig. A klasszicizmus formáit modern elégikusság felé a szentimentalizmus új érzelmi tartalmai hajlítják, ez a közvetlenül a korból származó elégikusság a szentimentalizmus egyik nagy hozománya a lírában; a másikat a románköltészetben s még inkább a vele rokonítható lírai-epikai ciklusban jelöltük meg, mely a tónusnak, a hangulatnak egyneműségét nyelvi kidolgozását éppúgy elősegítette, mint a régibb szentimentális témák és motívumok kiteljesedését, a költőnek egy egész életszakaszára terjesztve ki azt, ami 1795 előtt átmeneti s feloldható stílusjegy volt.

Amikor a szentimentalizmus sokasodó formai jegyei 1815 és 1818 között a mennyiségből úgy csapnak át minőségbe, hogy az alárendelt irányzat az egész klasszicista koncepcióval szembefordul — s ez az átmenet Kölcsény kritikáitól 1815–16-os kríziséig, majd elhallgatásáig

nyomon követhető —, a szentimentalizmus önállósulása már a romantikát várja ki: Kölcey és Katona szubjektív idealizmusával, a forradalom s a napóleoni háborúk eredményei fölötti kétségbeesésével, majd magvában már politikai lázadásával a romantika indul el.

Van ekkor valami a levegőben — sokkal inkább, mint eddig gondoltuk — a forradalom s a rákövetkező háborúzások eredménytelenségei fölötti mély csalódásból is. A romantika kezdeteihez nemcsak a császári-rendi kompromisszum felbomlásával megnyíló út vezetett, amit különben most is döntőnek tartok, hanem az a félelmetes csalódás is, melyet nem kevés értelmiségi élt át, mikor elgondolta: mit is hozott a nagy francia forradalom a világnak s kivált Magyarországnak a szabadságból, s mit is hozott a napóleoni háborúk világtörténelmi viharja? „Az emberi nép időről időre revolúciókon megyen keresztül, s minden revolúció után bizonyos többé vagy kevesebb megváltozott formák között marad” — halljuk Kölcey fájdalomosan rezignált hangját. „A francia lélek szilajkodása ezer ideákat tett közönségekké, melyek különben csak kevés embernek sajátjái voltak... S mit nyert mindezzel az emberiség? Mirajtunk keresztülment az orkán, szenvedtünk és jajgattunk...” — írta 1816-ban. Akkortájt, amikor a homályba borult szentszövetségi Európáról s a londoni kapitalista örömtelen életéről is elelmélkedett. Kiadás alá kerülő, eddig ismeretlen könyvkivonatai a francia forradalom történetéről újszerűen fogják bizonyítani a fent mondottakat. Döbrentei Gábor is ez időtájt írta le egy fiktív alakjának álarcában: „édes hite volt az egész emberiség javát, méltóságát, díszét felvirágozva látni. Ott az segít, biztatgatta magát, az törli le a’ Századok alatt legázolttnak könnyeit, ’s ah! látja, hogy az tulajdon maga lábait rakja mások nyakára. Kétségbe esés fogogatja el az emberiség emelkedése iránt, oda a’ hit, csak szépen kezdők mind az emberek ’s utójára a’ legnagyobb is csak nyomó... Azt hívé, hogy a’ mint az Ész a’ maga találmányai-ban, a’ költsönös emberi jogok felkereséseiben halad, úgy emelkedni fognak az emberek társasági igazságosabban elosztott szerződéseikkel — de nem calculálá, hogy az Önszeretet, a’ haszonlesés mindég megmarad ’s az a’ különben legjelesebbet is megdönti...” Ebből a regényesített nyilatkozatból is kiérzik a forradalom eredményei fölötti csalódás, a feleszmélés arra, hogy a valamikori legázolt most „tulajdon maga lábait rakja mások nyakára”, amibe persze a napóleoni háborúk keserves tapasztalatai is belejátszottak. (Döbrentei irata a bratislavai Licealná Knižnicában.)

A Hazai és Külföldi Tudósítások 1816 júniusában — ez előbb idézettekkel körülbelül egy időben — *Carnot generális* egy magyarul megjelent, híres — mint írják, „egész Európa tulajdonává lett” — könyvecskéjét hirdeti s ajánlja melegen a magyar nemzetnek. A nagy forradalmár emlékiratát naív, konzervatív szemlélettel nyújtja át a közönségnek, hiszen szerinte a magyar „csaknem ezer esztendő óta szerencsésen él azon törvényes szabadsággal, melyre mások még most is nagy erőlködéseik által vergődhetnek”. (Kazinczy Levelezése, XI. 536.) Carnot védi a forradalmat, pontosabban úgy védi a forradalmárokat, hogy ugyanakkor a forradalom eredményei fölötti csalódását is kifejezi. Ez a könyvecske, melyre Kazinczynak is felhívták a figyelmét, aligha maradt hatástalanul. Íme számunkra legérdekesebb passzusa: „szomorú bizonyosságul fog szolgálni a’ jövődő maradéknak a’ Francia Revolutio; Ez csak egy öszve halmozott okoskodó tudomány iráson épült, felemelkedvén a’ lelkek egy remélt esmeretlen szerzetet biztató szárnyain a’ képzület’ Tündér világába, itt gyánítottuk elérni a’ képzelt nemzeti szerencsét, gondolván, hogy szabad társaságot nyerhetünk Anarchia nélkül, egy határtalan szabadságot minden rendetlenség nélkül, egy tökéletes egyenlőség alkotmányát, minden részrehajlás nélkül. A’ következés kegyetlen kimenetellel tsalta meg várakozásunkat, mi maradt még, megkábult képzeleteinkből? a’ Bánat, a’ tökéletesedésbe való kételkedés, sok nagy embereknek önnön tehetetlenségek átlátásából származott el csüggedések.” (25. l. A’ királyhoz intézett Elmélkedés. Juliusba, 1814-be. Carnót generális... által. Ford. francziából egy Hazafi. Pesten. Trattner J. T. betüivel, 1816.)

Carnot e szavai Engels pregnáns meghatározását előlegezik a forradalom eredményei fölötti nagy csalódásról, a „burzsoázia eszményített birodalma” fölötti kétségbeesésről.

Hogy Kőlcsey szentimentalizmusának lázadása szorosan összefügg az emberiség nagy kérdései fölötti hasonló elmélkedéseivel, kétségtelen. Ez is segítette abban, hogy túllépve antikos mezű, ugyanakkor formákat tördelő szentimentalizmusán, a nemzetért s az emberiségért újrakezdődő harc területére menjen át. Ez azonban már a romantikához tartozik.

Йожеф Саудер

ПРОБЛЕМЫ ВЕНГЕРСКОГО СЕНТИМЕНТАЛИЗМА

Очерк рассматривает проблематику исторической эпохи венгерского сентиментализма (1780—1830). После обзора результатов исследований венгерского сентиментализма очерк подробно разбирает три вопроса из проблематики венгерского сентиментализма: 1. место его как направления среди классицизма и романтизма; 2. процесс его исторического развития, его выделение как направления, отдельные его ответвления, из каких классовых ограничений вытекает и из чего складывается содержание его эстетики; 3. что представляет собой литературно-исторический вклад сентиментализма в венгерскую литературу.

Венгерский сентиментализм основывается на той же исторической почве, что и классицизм: на классовом базисе того среднего дворянства, которое явилось ведущим классом венгерского просвещения. Но в зависимости от происходящих в жизни класса изменений знаки сентиментального поведения, вкуса и стиля перегруппируются по-разному и принимают участие в наполнении наследственных форм классицизма новым содержанием. Этот сентиментализм, дополняющий классицизм, с точки зрения человеческого поведения и поэтического выражения, почти всегда проявляется тогда, когда образ жизни и взгляд феодальных дворян вступает в связь с буржуазным содержанием, которое действует на них обратно и таким образом видоизменяет. Относительно первого периода сентиментализма в Венгрии (до 1795 г.) можно говорить лишь о венгеризировании некоторых международных общих положений сентиментализма, о малосамостоятельных результатах, вернее, о нескольких оригинальных достижениях. Во второй период уже один за другим в непрерывной последовательности возникают репрезентативные сентиментальные произведения. То есть: в период до 1795 года мы не встречаемся с сентиментализмом как с цельным стилевым направлением. В период между 1800—1820 годами, сплывшись с классицизмом, возникает сентименталистская тенденция. Но когда умножающиеся знаки формы сентиментализма между 1815—1818 годами из количественных переходят в качественные, так что подчиненной классицизму направление поворачивается против всей классицистической концепции, становление сентиментализма уже обуславливает грядущую романтику.

PETŐFI EGY NAPJA

Az életrajzírók szinte napról napra feltárták Petőfi Sándor életét, de van egy időszak, amelyet mindeddig homály borított, illetve csak következtetésekre voltunk utalva. Ez az időszak 1849 márciusának közepe és benne a nevezetes március tizenötödike, a magyar forradalom és szabadságharc elindulásának első évfordulója. Az egyetlen évforduló, amelyet Petőfi, a márciusi napok hőse, életében megért. Senki sem tudta mostanig, hogy hol volt és mit tett Petőfi ezen a napon.

Most, több mint száztiz év múlva, sikerült végre megtalálnom levéltári kutatásom során kétségtelen hitelességű adatokat, amelyek eloszlatják a homályt, és fényt derítenek Petőfinek erre a napjára.

De nézzük mindenekelőtt, miként állt eddig a kutatás e kérdés körül. Ferenczi Zoltán, a költő mindmáig legalaposabb életrajzírója az 1896-ban megjelent művében azt írja, hogy a Segesvárról betegen elinduló Petőfi 1849. március 8-án Deésre ment, onnan Kolozsvárra, hol Burián Pál könyvkereskedő vendége volt, míg jobban lett. Innen néhány napra Szalontára rándult, családja látogatására, bizonyítja ezt az ott írt *Péter bátya* című költeménye.¹ Mindössze ennyi az, amit Ferenczi a költő életének erről a szakaszáról tud, és amint látni fogjuk, ez a szűkszavú közlés sem egészen pontos. Valamivel részletesebben tárja fel ezeknek a napoknak történetét Hatvany Lajos nemrég megjelent könyve, de a részletezés a pontosság kárára megy, mert azt állítja — de nem bizonyítja —, hogy Petőfi március 10 és 18 között Kolozsvárt üdült, majd elmondja, hogy itt értesült Júlia anyjának 11-én bekövetkezett haláláról, mire családjához siet, és március 18-tól 20-ig Aranyéknál van Szalontán.² Később még egyszer megismétli ezt az állítását: „Tény az, hogy Petőfi ... mikor Bemtől jött, betegszabadságon március 10 és 18 közt még vagy kilenc napig” volt Kolozsvárt.³ Eszerint Petőfi Kolozsvárt töltötte volna március tizenötödikét, de a kétszer is megismételt „tény” ellenére azt bizonyítják a most előkerült adatok, hogy Hatvany alaposan tévedett. Tévedése annál szembetűnőbb, mert könyve más helyén maga is idézi Sárosi Gyula levelét, mely arról szól, hogy a költő március 16-án Debrecenben volt.⁴

Petőfi legújabb életrajzírója, Dienes András szintén csak tapogatózik e napok története körül. Amikor e korszakhoz ér, így kezdi fejtegetését: „Most következik az az időpont, amikor nincsenek pontos dátumaink a költő hollétét illetően, — de a versek helyneve és a hadműveletek ismerete mégis támpontokat nyújt.”⁵

Nézzük, miképpen bontakozik ki a hadműveletek történetéből, a versek keletkezési helyéből és a kortársak visszaemlékezéseiből Petőfi életének ez a szakasza. Tudjuk, hogy a költő február 23-án indult el Debrecenből az 1849-i második erdélyi útjára, és hatvanezer forintot

¹ FERENCZI ZOLTÁN: Petőfi életrajza. Budapest, 1896. III.

² HATVANY LAJOS: Így élt Petőfi. Budapest, 1957, Akadémiai Kiadó, V., 181.

³ Uo. 191., 13. jegyz.

⁴ Uo. 162.

⁵ DIENES ANDRÁS: Petőfi a szabadságharcban. Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó, 116.

hozott a kormánytól Csányi László erdélyi országos biztosnak, a kolozsvári „álladalmi pénztár” számára.⁶ Február 25-én érkezett meg Kolozsvárra, és onnan tovább igyekezett Bem táborába, de váltólázfélelben megbetegedett, és több napig volt kénytelen itt időzni. Betegen folytatta útját február végén, és valószínűleg március 2-án, az első medgyesi ütközet napján érkezett meg Bemhez. Részt vett az itteni harcokban, majd 4-én a sereggel együtt Ebesfalvára vonult, hol ismét ágnak esett. Hogy a költő beteg volt, azt nemcsak Gesztessy László törzsorvos emlékiratából tudjuk,⁷ hanem a költő maga is megemlékezik róla április 11-én kelt, a *Közlöny*-nek írt levelében.⁸ Miután Bem március 5-én bevonult Segesvárra, valószínűleg éppen betegsége miatt jónak látta a költőt eltávolítani a csataterrről, és mint egy kortárs említi, „valami megbízatással” Segesvárról Kolozsvárra küldötte.⁹ De mikor? Az utolsó pontos dátum, amelyet a költő életének arról a szakaszáról tudunk, március 5., a segesvári bevonulás napja, majd a következő március 16., amikor Debrecenben látják. Tudjuk, hogy Segesvárról Marosvásárhelyre vette útját, itt írta a *Bizony mondom, hogy győz most a magyar* című versét, majd innen Teleki Sándorral együtt utazott Tekén és Bethlenen keresztül Deésig, és március 11., táján érkezett meg Kolozsvárra.¹⁰

A következőkről így ír Dienes András: „A költő innen — kb. március 16-án reggel — tovább ment a gyorskocsival Debrecenbe, de ott csak egy estét és egy éjszakát töltött, másnap korán reggel Debrecenből Szalontára utazott. Ez bizonyos, mert erre nézve ismerjük Sárosi Gyulának egy adatát és ismerjük Petőfinek egy — életrajzi szempontból idáig sohasem mérlegelt — levelét. Sárosi azt írja feleségének Debrecenből március 16-án: „Legújabb hír szerint Bem Nagyszebenb hermetisch bezárta s az onnan most érkezett Petőfi mondja, eddig talán már be is vette.” — Tehát, hogy a költő március 16-án Debrecenben volt, innen tudjuk, és nagyon valószínű, hogy mondhatott is valamit Bem nagyszebeni előnyomulásáról, amiről március közepe táján már hallhatott töredékhíreket Kolozsvárott. De hogy Debrecenben csak órákig tartózkodott, azt a költő leveléből tudjuk, melyet Berde Mózseshez, az akkor Kolozsvárott tartózkodó háromszéki kormánybiztoshoz írt már Szalontáról.”¹¹

Dienes e fejtegetésével már-már helyes nyomon jár, annál meglepőbb viszont, hogy néhány lappal hátrább ismét zűrzavart támaszt az időrendben, amikor azt írja, hogy a költő március 21-én, apja halálakor még Kolozsvárott töltötte a betegszabadságát.¹²

Meg kell itt jegyeznünk azt a fontos körülményt, hogy Sárosi szerint március 16-án Debrecenben Petőfi még nem tudott Bem legragyogóbb győzelméről, Szeben bevételéről, amit március 15-én már mindenki tudott Kolozsvárott, mert Csányi ennek a napnak hajnalán falragaszokon közölte az örömhírt a várossal. Dienes szerint viszont a költő 16-án indult el Kolozsvárról, így hát március tizenötödikét itt kellett volna töltenie. Ha pedig itt töltötte, akkor tudnia kellett volna Szeben bevételéről, mert örömlázban élt az egész város ezen a

⁶ Kossuth 1849. február 23-i levelében ezt írja Csányinak: „Három futár megyen vissza — negyedik Petőffy, ki Bém táborához utasítandó. Visznek 60.000 pítot.” Kossuth Lajos összes munkái. Budapest, 1953, Akadémiai Kiadó, XIV., 534. úgy látszik azonban, hogy a pénz elsősorban Petőfire volt bízva, legalábbis erre vall az a körülmény, hogy a költő számolt el vele. A Csányi-levéltárnak az aradi múzeum levéltárában maradt töredékében található ez az eddig ismeretlen elszámolás, a „kolozsvári állami pénztár” kimutatása 1849. március 8-tól április 15-ig. (1848/49-es rendezetlen iratok közt, Csányi-iratok, 3345. sz.) Itt az „Összeséges kimutatás”-ban a bevételeknél 7. sorszám alatt áll bejegyezve, sajnos dátum nélkül, a fenti összeg: „Petőfi Sándor hozott Debrecenből 60.000 pengőt.”

⁷ GESZTESSY LÁSZLÓ: Hogyan született Petőfinek egy költeménye? Magyarország és a nagyvilág, 1867., 606. l.

⁸ Közlöny, 1849. április 26., 99. sz., 329.

⁹ Két kortárs Petőfiről. Közli CSERNÁTONI GYULA. Petőfi Múzeum, 1889, 23.

¹⁰ DIENES I. m. 116—120.

¹¹ Uo. 122.

¹² Uo. 165.

napon, kettős ünnepként egyszerre ünnepelte a szabadság kivívásának első évfordulóját és Szeben bevételét. Mint látni fogjuk, igen fontos kérdések tisztázására ad alkalmat az a körülmény, hogy Petőfi Debrecenbe érkeztek nem tudott még Bem fényes győzelméről, de most mellőzve a további fejtegetést, mindenek előtt vegyük szemügyre az eddig rendelkezésünkre állott adatokat, hogy ezeknek ismeretében könnyebben tájékozódhassunk a tisztázásra váró kérdésekben.

A kolozsvár—debreceni út szempontjából különösen fontos Petőfinek a fent említett, Berde Mózeshez március 24-én Szalontáról írt levele, melyben küldetéséről és debreceni tartózkodásáról számol be, de amelynek igazi értelmét a most előkerült adatok világítják majd meg. Szükséges azt is megjegyeznünk, hogy Berde, a háromszéki képviselő nem alkalmilag tartózkodott Kolozsvárt, hanem Csányi László állandó helyetteseként, ez a magyarázata annak, hogy Petőfi március 24-én is Kolozsvárra írt neki, meg hogy vele továbbíttatja a Bemnek szóló levelét. A Berdéhez intézett levél így hangzik:

„Kedves cimborám, mindenek előtt rettentő szépen kérek, küld el e levelet Bemnek a legelső alkalommal, de el ne feledd, áldjon meg mind a hetvenhét isten. Rám bízott leveledet átadtam Vörösmarti képviselőtársadnak szoros meghagyással, hogy azonnal az illető kezébe szállítsa; magam nem tehettem ezt, mert este értem Debreczenbe s másnap korán reggel eljöttem. Ugyanazon okból nem tudakozhattam ki azon dolgokat, a miket Csányi bátyánk bízott rám, hogy igaz-e Majtényi agyonlövetése, stb. Ugy szólván senkivel sem beszéltem az egész Debreczenben. Ismétlem kérésemet, hogy a levelet azonnal odább lódd, a mint lehet. Csányi bácsit tisztelve tisztelem, téged öllelek s vagyok

őszinte barátod

Petőfi Sándor.”¹³

Már itt megemlítem Dienes Andrásnak e levélből levont azokat a következtetéseit, amelyek majd kiigazítást találnak. Szerinte Csányi azért bízta meg a költőt néhány szállongó hír megtudakolásával, mert „tudta, hogy Debreczenbe is megy”. Azt írja továbbá, hogy „Debreczenben Bemnek valamiféle hivatalos küldeményét kézbesíthette, talán a honvédelmi bizottmány vagy a hadügyminisztérium részére. Ez feltevés, de nagyon valószínű, mert nincs más magyarázata a Kolozsvár—Debrecen fárasztó útnak, ha tudjuk, hogy csak egyetlen éjszakát töltött a forradalmi fővárosban... Hogy március 15-én Petőfi nem volt Debreczenben... az bizonyosnak látszik.”¹⁴

Hol volt hát Petőfi?

Az egész ország megünnepli 1849. március tizenötödikét. A Debreczenben székelő országos honvédelmi bizottmány rendeletileg „országos népünnepellyé” tette ezt a napot és ünnepi megemlékezéseket tartottak nemcsak a városok és falvak, de a harctereken levő csapatok is.

Az eddig ismert — ellentmondó adatokból úgy látszik, hogy a költő vagy Kolozsvárt, vagy Debreczenben töltötte ezt a napot. Nézzük meg, miképpen ünnepelte ez a két város az első évfordulóját annak a március tizenötödikének, amelynek egyik létrehozója és legnagyobb hőse Petőfi volt. És nyomát találjuk-e a költőnek valamelyik városban?

Debreczenben a kormány hivatalos lapja, a Közlöny ilyen című vezércikkkel jelenik meg: „Martius XV.” A cikkíró emelkedett, ünnepi hangja mögött ott áll a hivatalos kormány, az ország, Kossuth, a nép. „Üdvöz légy fényes napja a magyar históriának, *martius* 15-dike! légy üdvözölve általunk!... Mert te voltál a ragyogó hajnal, mely a három századig tartott éj után, dicső fényben keltél a nemzet egére, s a sötétségben élt népek szeméiről a vakság

¹³ E levelet elsőnek közölte BENCZÉDI GERGELY: Berde Mózsza életrajza. Budapest, 1901, 93. Címzése: „Berde Mózsza barátomnak Kolozsvárott, Csányi László orsz. k. biztos úrnál.”

¹⁴ DIENES i. m. 123.

homályát eloszlatád...” A kormány nem fukarkodik az elismeréssel a márciusi hősök iránt, a cikkíró az ország vezető férfiai és az 1848-i országgyűlés üdvözlése után nyomban az ifjúsághoz fordul. „És légy üdvözölve hazám lángkeblű ifjúsága, ti, kik Pozsonyban és Pesten elsők valátok megragadni a szabadság zászlóját, elsők valátok fegyvert ragadni a megtámadott népjog és szabadságért. Ti segítétek felrázni ama nagy napon az elaltatott népet; ti nyitottatok utat a szellemi szabad röptének, szétszakítátok a lelket nyomó cenzura lánczeit, és szabaddá tévétek a sajtót, szabaddá a lélek gondolatait, ti herkulesi munkát vittetek végbe, a magyar nemzet ujászületésének perceiben; a ti érdemeket eltagadhatatlan, a ti nevetek halhatatlan! Nemcsak ott valátok elsők, hol szólni, de elsők valátok ott is, hol tenni kellett. Akkor a „szabadság terén” voltatok hősök, most a „csatamezőn” is azok vagytok. A ti kiömlő véretek lesz a drága pecsét szabadságunk arany bulláján.”

Petőfi a hetedik csatáját vívta meg pár nappal ezelőtt Bem oldalán Medgyesnél...

És aki türelmesen végigolvassa a Közlöny ünnepi számát, az utolsó oldalon, a hirdetések fölött, a sarokban felfedezheti Petőfi nevét is. A Marosváráshelyen írott vers, a *Bizony mondom hogy győz most a magyar* jelent meg itt, felette különös tördeléssel a háromhasábos oldal középső hasábjai alján, a hirdetések felett áll a vers címe és egyetlen sora, a vers többi része az utolsó hasáb tetejére szorult, az ilyen „agyontördeléssel” a szerkesztők a nekik nem tetsző költokeket szokták sújtani. De itt nem erről van szó, efelől meggyőz Gyurmán Adolf szerkesztőnek a vers alá szorított megjegyzése: „Kellemesb ajándékkal alig lephetjük meg olvasóinkat, mart. 15-nek évnapján, mint Petőfi Sándor lelkes költeményével. Szerk.”¹⁵ A vers, melyet a költő Kolozsvárról küldhetett el gyorspostával, minden valószínűség szerint az utolsó percben érkezett a szerkesztőségbe, mikor már csak éppen be lehetett szorítani az ünnepi számba. Annyi bizonyos, hogy Petőfi nem személyesen vitte magával.

Debrecen méltóképpen ünnepel. Kora reggel díszruhába állnak ki a Bocskay-huszárok és a városban levő többi katonaság. „A kíváncsi nép, mint tenger hullámmozott a főutcákon, mindnyája telhetőleg ünnepiesen öltözködve” — számol be az ünnepségről a Közlöny március 17-i száma. Reggel 9 órakor a kath. templomban a nagyváradi püspök mutatta be az ünnepi szentmisét. „Az országos honvédelmi bizottmány tagjai, a nemzet képviselői, a felsőház tagjai, a ministeriumok személyzete teljes díszben von részt a hálaáldozaton... Inétt az egész menet a református főegyházba vonult... zsufozásig volt a nagy egyház.” Ezután következett a katonai díszfelvonulás a nagytemplom előtti téren. „Közben a nemzet szabadsága ünnepét hangosan üdvözlő ágyuk dörgedezének”. Délután a kormány, a polgári és hadi tisztikar, a képviselők, nemzetőrök, a végtelen népsokaság a város ligetébe vonult ki, ahol „egy halom tetőjén osztogaták korsók és kulacsokban az ingyen jó bort; tömött embererdő fonta körül a hordót, mindenki inni akarván egészségére martius 15-kének... A halom oldalán izmos fanyárson forgatva süttötték az alföldi kövér ökröt egész nagyságában, mit bámulók és melegedők álltak körül; mondva elmés észrevételeket, mikép ez is egyike azon édes kövér falatoknak, melyekért az éhes camarilla olly véres erőszakoskodással szeretne Debreczenben látogatást tenni... Az egész, daczára az igen hűvösen fuvó szélnek, jól és mulatságosan ütött ki... Alkonyatkor az egész ünneplő közönség vig társalgás közt vonult be a városba, melly esti nyolcz órakor kivilágittatott; a kivilágításnak még az idő is kedvezni látszott, a szél megállott.”

Az egész hangulatos, kedélyes képből figyeljünk mi az „igen hűvösen fuvó szél”-re, mely este nyolc óra tájáig tartott. Petőfinek csak ez jutott ebből a napból.

Egészen másképpen ünnepelt Kolozsvár. Itt nem volt ingyen bor és ökörsütés. De templomozás sem volt. Csányi kemény kezének nyoma látszik a rendezésen. Március 14-én közhírré tették a rendeletet, „hogy 15-kén semmi templomi ünnepély nem fog tartatni, hanem a papságot bizonyos okból kimilőleg az egész ünnep katonai fordulatok és világi szónoklatokban fog központosulni”.¹⁶ Ezt a rendelkezést szigorúan be is tartották, bár közben megérkezett

¹⁵ Közlöny, 1849. március 15., 53. sz., 188.

¹⁶ Honvéd, 1849. márc. 20., 70. sz., 283.

az örömhír Szeben bevételéről, amire Horváth Mihály kultuszminiszter bizonyára imát rendelt volna el. Mert Szeben bevétele nagy esemény volt, nemcsak betetőzése Bem erdélyi hadműveleteinek, hanem egyúttal a politikai reakció megtörését is jelentette: itt székeltek Bécs ügynökei, akik most fejvesztetten menekültek a Kárpátokon túlra.

Kolozsvár ünnepi napjáról így számol be a Honvéd, Bem félhivatalos lapja március 16-i száma: „Mi előre készültünk e nemzeti ünnepet megülni, mikor még csak sejtenünk lehetne a kedves meglepetést, mellyel Bem dicső tábornokunk e napot érdekesbité... Mart. 15-én hajnalban vettük a hivatalos tudósítást Szeben bevételéről. Tehát kettős ünnepünk volt... Korán reggel már szokatlan mozgás keletkezik a városban, jövők menők a lelkesedés áradásai közt váltanak egymással egy két szót.” Az emberek az utcaszegletekhez sietnek, hogy saját szemükkel lássák és olvassák Csányi falragaszait, amelyek tudtul adják, hogy Bem március 11-én este ostrommal bevette Szebent, több ágyút, töltnényt és sok száz fegyvert vett el az ellenségtől. Dél előtt tíz órakor a kivonult helyőrséghez és nemzetőrséghez Kemény Farkas alezredes intézett beszédet, majd a sokezernyi ünneplő tömeg a Bánffy-palotát, az országos biztos székhelyét vette körül, melynek erkélyéről Csányi László mondott beszédet, melyet díszlövészek sorozata követett. „Estve a várost kivilágították, a színházban kettős világitással több e napra czél szerűen választott egyveleg darabok közt... különösen meglepő volt egy allegorikai ábrázolat, miként nyomja a gonosz szellem poklok fenekére a két fejű sast s tűnik elő varázs fényben Kossuth élet nagyságú képe a felhők megül.” Ugyanezen a napon elhatározták, hogy a Főtér közepén levő Ferenc-oszlopot szabadság szobrává, a Főtér nevét pedig Szabadságtérre változtatják át, s az oszlopon volt feliratot rögtön be is vakolták.¹⁷

Debrecen és Kolozsvár népe, a kormány és az országos főbiztosság ünnepel tehát, de — Petőfi nélkül. Sem Kolozsvárt, sem Debrecenben nem találjuk a költőt, a részletes beszámolóknak nem említik a nevét, pedig bizonyos, hogy mindkét város örömmel vette volna, ha ezen a napon együtt ünnepelhet vele. És a lapok sem mulasztották volna el megemlíteni a nagyszerű eseményt, a költő jelenlétét.

De Petőfi nem ünnepelt.

És még egy férfi nem ünnepelt, Bem tábornok, a nap másik nagy hőse. Petőfi, aki nélkül nem lett volna március tizenötödike és Bem, aki nélkül nem következett volna be Szeben bevétele, nincs az ünneplők között. Milyen egyformán viselkedik ezúttal is a szabadságharcnak ez a két nagy alakja, anélkül, hogy sejtelmük volna egymás hollétéről és cselekedetéről. Bemről tudjuk, hogy ezen a napon, mikor Kolozsvárt és Debrecenben reggeltől estig folyt az ünnepség, ő a vöröstoronyi szorosban harcolt. Így számol be erről az egykori harctéri tudósítás: „Azon nap estve sikerült tábornokunknak a verestoronyi szoros birtokába jutni, honnan seregünk jöttére rövid ideig tartó harc után az egész vegyes orosz és osztrák erő iszonyú rendetlen futással az országból kifutott.”¹⁸ Míg Kolozsvár Szeben bevételét ünnepelte, ő már a vöröstoronyi szorosban járt, teljesen megsemmisítette az ellenséget, és kiüldözte az ország határain túlra.

De hol van Petőfi?

Erre a kérdésre, mit az elmúlt több mint száztiz év alatt annyian és annysizot feltettek, most egy szürke kis füzet adja meg a választ.

A füzetet az RNK Akadémiája bukaresti levéltárában találtam meg, az Aradról oda került Csányi-iratok között. Az 1892-ben Aradon készített leltár I. kötetének 110. lapján 875. folyószám alatt ez a bejegyzés áll: „Pénzügyminisztériumnak Debreczenben 1849 Mártius 22-én kelt rendelete Pécsi Ferencz kártalanítása tárgyában, 23 drb. mell.” A raktárban azonban egész halom irat áll a 875. szám alatt, és ezeknek nagy része semmiféle kapcsolatban sincs a leltárban jelzett Pécsi-üggyel. Valószínűleg a levéltár költöztetése során keveredtek össze az

¹⁷ Honvéd, 1849. márc. 16., 67. sz., 267—68.

¹⁸ Honvéd, 1849. márc. 19., 69. sz., 282.

íratok, így került ide Biasini Domokos kolozsvári vendéglős és „gyorskocsizási” vállalkozó elszámolása is a Csányi keze alatt álló kolozsvári állami pénztárral. Az elszámolás mellékleteként itt van egy 26 × 12 cm alakú, nyolc lapból álló füzet, függőlegesen fekete, vízszintesen kék színnel nyomott vonalozással. A vonalzár más célra készült eredetileg, a papírt valamely pénztárkönyvféléből téphették ki és hajtogatták össze alkalmi célra; a közepe táján egy helyen átszúrták és fehér gyapotfonállal összekötötték, az 5—6. lap a hajtogatás után nincs is felvágva. A borítékul szolgáló lapon kézírással ez a cím áll:

Futár Könyv

Kormány Biztos Csányi László Ur rendeletéből. Szoros kötelességévé tételik minden menő és jövő Futároknak, érkezési, indulási, orát, Nevét felírni, és ki által hová küldetett. —

*Biasini Domokos
Tábori Posták rendezője*

A futárok neveinek sajátkezű bejegyzése 1849. február 4-én kezdődik, és március 19-én ér véget. A füzet 6—7. oldalán felülről a második sorban ott áll Petőfi kezeirása:

15. Petőfi Sándor Kolozsvárról Debreczenbe Csányi László

A rovatolás szerint a bejegyzés értelme az, hogy a költő 1849. március 15-én ment Kolozsvárról Debreczenbe, küldötte Csányi László. Utána még csak öt futár neve áll, és vége a bejegyzéseknek. A futárkönyv Biasini elszámolásához szolgált bizonyítékkal.

Tudnunk kell, hogy Biasini Domokos gyorskocsivállalata és Csányi László országos biztos között szerződés állott fenn a kormány futárjainak gyors szállítása érdekében. Az irat-csomóban megtaláltam az 1849. február 3-án létrejött megállapodást is arra nézve, hogy Biasini 1849. február 4-től március 4-ig két-két rendbeli hármassal fogatot éjjel-nappal készen tart Kolozsvárt és Nagykapun a tábori futárok vitelére, és Bánffyhungyadtól Kolozsvárig vagy Kolozsvártól Bánffyhungyadig a futárokat rögtön, haladék nélkül viteti, akárhány menjen is. A futárkönyv bizonyossága szerint a február 3-án kötött megállapodás másnap már életbe is lépett, s valószínű, hogy a március 4-i lejárát után ismét meghosszabbították a szerződést, ezért megy folyamatosan a futárok bejegyzése március 19-ig, amikor Biasini benyújtotta elszámolását, és hozzá mellékelte a futárkönyvet. Úgy látszik tehát, hogy Petőfi is ennek a megállapodásnak az alapján utazott.

De ugyanítt van Biasininak egy másik elszámolása is Csányival ezekre a napokra vonatkozólag. Biasininak az erre vonatkozó levele így szól: „Folyó év Martius hava 1-ő napjától ugyanezen hó 20-ik napjáig, kizárólag általam adott négy rendbeli tábori postalovakért naponként 16. p. ftal-együtt 304. pengő rforintoknak az állodalmi pénztárból léendő ki fizetését megrendelni esedezem, alázatos tisztelettel maradván...” Eszerint Biasini bejegyzései szerint ennél többször utaztak futárok az ő kocsiján. Fel kell tehát tételeznünk, hogy némelyik futár esetleg a polgári forgalmat lebonyolító és hetenként kétszer közlekedő Biasini-gyorskocsin utazott.

A futárkönyv mindenképpen eldöntötte a több mint száz év óta fennálló kérdést. Petőfi 1849. március tizenötödikét Biasini gyorskocsiján töltötte, útban Kolozsvárról Debreczenbe, Csányi László hivatalos futáraként.

De fölmerül a kérdés és ezek után is tisztázatlan marad: Ha a költő március tizenötödikén indult el Kolozsvárról, miképpen történhetett, hogy nem szerzett tudomást Szeben bevételéről, amit ebben a városban korán reggel már mindenki tudott? Korán hajnalban indult volna, a hivatalos tudósítás vétele előtt? Sajnos a futárok a Futárkönyv címlapja szerinti utasításnak megfelelőleg nem írták be az érkezés és indulás óráját (egyébként a könyvben nincs rovat erre), így csak találgatásra vagyunk utalva. Itt most mindenekelőtt azt kellene eldöntenünk, hogy Biasini rendes heti kocsijáratával indult-e Petőfi, amint Dienes is feltételezi, vagy pedig külön

futárkocsival.¹⁹ Az előbbi valószínűvé teszi az a körülmény, hogy március tizenötödike csütörtök napra esett, és Biasininek a Honvédben közölt gyorsutazási jelentései tanúskodnak arról, hogy 1849. január 7-től a szabadságharc végéig vasárnap és csütörtökön reggel indult a gyorskocsi Kolozsvárról Nagyvárad felé. Mégpedig reggeli négy órakor.²⁰ Elég korán ahhoz — mondhatnók —, hogy megelőzze az aznap reggeli hír érkezését. Ámde biztosan tudjuk, hogy Csányihoz már órákkal előbb megérkezett a hivatalos tudósítás Bem győzelméről. A hajnali órákban kinyomtatott falragaszokon, amelyek Szeben bevételét adják tudtul, rajta áll, hogy a hirdetményt Csányi március 15-én hajnali fél háromkor adta ki, vagy amint a hirdetés szövege szerint írja: „Kelt Kolozsvárt, mart. 15-n ¼2 órakor reggel.”²⁰ Csányi tehát kevéssel éjfél után már megkaphatta a tudósítást, ha fél háromkor már kiadta a hirdetést róla, és azok reggelre már kinyomva a falakon állottak.

Feltételezhetjük, hogy Petőfi előző este búcsúzott el Csányitól, illetve járt utoljára az országos biztos hivatalában, amikor a hivatalos tudósítás még nem érkezett meg, reggel négy óra előtt pedig, amikor az induló gyorskocsihoz sietett, nem találkozott senkivel, akinek tudomása lett volna a hírről. Ámde nehéz feltételezni, hogy Csányi, aki hivatalos megbízatással küldte Debrecenbe és tudnia kellett, hogy a reggeli gyorskocsival indul, ne ragadta volna meg az alkalmat, hogy ezt a fontos tudósítást is közölje a kormánnyal, hiszen a jelek szerint az országos biztos reggelig talpon volt.

De hogy még bonyolultabbá váljék a dolog — tudjuk azt is, hogy Petőfi elindulása előtt, március 15-én járt Csányi hivatalában. A fent említett futárkönyv megtalálása után ugyanis tovább nyomoztam a költő futárszolgálatának ügyét, és az aradi múzeum levéltárában sikerült megtalálnom a „kolozsvári álladalmi pénztár” kimutatását 1849. március 8-tól április 15-ig.²¹ Ebben a pénztári kimutatásban március 15-én 521 utalványi szám alatt a következő bejegyzés áll: „Petőfi Sándor futárnak 50 Rf.” (Ugyanitt az „Összeséges kimutatás”-ban a bevételeknél van bejegyezve, mint már említettem, az az összeg, amit február végi bejövetelek hozott magával.) Petőfi tehát március 15-én, indulása előtt felvette az 50 forint futárszolgálati díjat Kolozsváron az országos biztos hivatalában.

Annál nehezebb megfejteni a kérdést, miképpen történhetett mégis, hogy a fontos hírről nem szerzett tudomást. Mert azt, hogy Debrecenbe utaztakor nem volt tudomása Szeben bevételéről, nemcsak Sárosi Gyula említett leveléből tudjuk, amely szerint Petőfi csak annyit mondott, hogy Bem körülzárta Nagyszeben és „eddig talán már be is vette”, hanem abból a tényből is, hogy a kormány lapja, a Közlöny csak március 17-i számában hozza, feltűnő nagy

¹⁹ A Honvéd 1849. január 5., 6., 9., 11., 13. és 15-i számainak utolsó oldalán közölt hirdetés szerint Biasininak a Kolozsvár és Pest közötti forgalmat lebonyolító gyorsszekere 1849. január 7-től minden vasárnap és csütörtökön reggel 4 órakor indultak Kolozsvárról Pest felé. E hirdetések megjelenésekor a kormány már Debrecenben székelt és Pest a császáriak kezén állott. A Biasini-járatok hirdetése május elejéig szünetel és mivel más források sem tájékoztatnak e járatokról, nem dönthető el határozottan, hogy a hadi események között a gyorskocsi forgalom fennállott-e, vagy meddig állott fenn. Ha figyelembe vesszük, hogy Biasini kocsijai tulajdonképpen eddig is csak Szolnokig jártak és onnan az utasok vasúton folytatták útjukat Pest felé, feltételezhető, hogy a forgalom Váradig, vagy esetleg Szolnokig tovább is folyt. Erre enged következtetni az is, hogy Biasininak a Honvéd 1849. május 8, 10, 14, 21, 26 és 28-i számaiban megjelent újabb hirdetési nem a forgalom új megnyitásáról szólnak, hanem azt adják tudtul, hogy a gyorskocsi május 20-tól nemcsak Pestről Kolozsvárra, hanem tovább, Szebenbe, Brassóba és Marosvásárhelyre is járnak. Az indulás Kolozsvárról Szolnok felé ugyancsak vasárnap és csütörtökön reggeli 4 óra. Ha figyelembe vesszük továbbá, hogy ezek a hirdetések április 28-i kelettel jelentek meg, Budavárát pedig csak május 21-én foglalták vissza a honvéd-csapatok, valószínűnek tarthatjuk, hogy a gyorskocsi forgalom a hadieseményektől függetlenül, tehát március közepén is folyt.

²⁰ Honvéd, 1849. március 16., 67. sz., 267—68.

²¹ 1848/49-es rendezetlen iratok közt, Csányi-iratok, 3345. sz.

betűkkel, első oldalon, az erről szóló tudósítást, holott Petőfi már 15-én este Debrecenbe érkezett és a 16-i számba eszerint be lehetett volna szorítani a fontos eseményt.²²

Valószínűnek, sőt egyetlen helyes magyarázatnak látszik tehát, hogy a költő nem a rendes Biasini-járáttal utazott, hanem külön futárkocsival,²³ és kocsija jóval a rendes járat, vagyis jóval reggel négy óra előtt elindult. A jelek szerint Csányi és környezete a Szebenből már előzőleg szállongott hírek hatása alatt talpon volt a 14-ről 15-re virradó éjszakán és a költő minden bizonnyal kevéssel éjfél után már felvette útiköltségét, és nyomban elindult a futárok számára Biasini által éjjel-nappal készen tartott fogattal, még mielőtt a hivatalos tudósítás Csányi kezéhez érkezett volna.²⁴ Néhány órán, esetleg percek múlhatott a dolog, hogy Petőfi nem értesült a diadal híreről, megismétlődött tehát rajta az, amiért egy későbbi levelében Szeben bevételével kapcsolatosan panaszkodott: „A sors úgy akarta, hogy részt vegyek e hadsereg annyi fáradalmaiban, veszélyeiben és szerencsétlenségében, s hogy diadalánál ne legyek jelen.”²⁵ Most diadalának hírének sem lehetett jelen Kolozsváron, és tegyük hozzá, hogy Debrecenben sem, ahonnan másnap korán reggel már tovább utazott Szalontára, így valószínűleg csak napok múlva értesült a lapokból a hírről, amely olyan szorosan a nyomában járt.

Petőfi tehát március 15-én kevéssel éjfél után hagyhatta el az első március tizenötödiki évforduló megünneplésére készülő Kolozsvárt, és mint leveléből is tudjuk, aznap este érkezett meg Debrecenbe, körülbelül akkor, amikor ott a nagy népünnepély és ökörsütés után az esti kivilágítás fényei is kialudtak. Valószínűleg még akkor este átadta a kormányhivatalnak Csányi küldeményét, de nemcsak vezető férfiakkal, de „ugy szólván senkivel sem beszélt” egész Debrecenben, mint maga írja. Ezen nem csodálkozunk, ha tudjuk, hogy milyen körülmények között jött el utoljára Debrecenből: a Mészárossal történt nyakraváló-ügy után valóban nem sok kedve lehetett vezető személyiségekkel találkozni. Az a körülmény, hogy csak egy éjszakát töltött a városban, arra utal, hogy nem is állott szándékában Debrecenbe menni, hanem tulajdonképpen családjához sietett Szalontára, és csak alkalmilag, Csányi megbízása következtében tette meg a debreceni kitérőt. A kolozsvár—debreceni fásasztó útnak tehát ez a magyarázata.

Ezek szerint tisztázódott Petőfi debreceni tartózkodásának és Aranyhoz utazásának ideje is. A március 15-ről 16-ra virradó éjszakát töltötte a városban, 16-án korán reggel pedig tovább indult Szalontára.

Csányival Petőfi bizalmas viszonyban volt régebb óta, s már a parndorfi táborban, az osztrák határszálon tapasztalhatta a költő Csányi jóindulatát, aki ott annakidején teljhatalmú kormánybiztosként elsímította „lázítási” ügyét, és „teljes nagyságában tudta méltányolni

²² Szükségesnek látom itt hangsúlyozni, hogy a Közlöny március 16-án, a nagy ünnepet követő napon is megjelent, 54. sorszámmal.

²³ Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy a Futárkönyvben levő bejegyzés szerint Petőfi Debrecenbe érkezése után Matskási Antal vette igénybe Biasini futárkocsiját, aki 15-én este indult Debrecenből Kolozsvárra, a Honvédelmi Bizottmány megbízásából, tehát ugyanazzal a kocsival jött visszafelé, amellyel Petőfi ment. Egyébként Matskási, Bem híres „nyargalóca” régi ismerőse és barátja volt a költőnek s egyike azoknak, kik az eltűnése előtti pillanatokban utolsónak látták Petőfit Fejéregyházán. Lásd DIENES i. m. 80, 208, 221, 257, 367, 528 stb.

²⁴ Petőfi debreceni közlése, hogy Bem Nagyszebenbe „eddig talán már be is vette”, arra vall, hogy a költő Kolozsvárról történt elutazása előtt alaposan tájékozott volt a várható események felől. A Honvéd legutóbbi, március 14-i száma (március 15-én nem jelent meg a lap) ugyanis Kis Sándor tollából csupán ennyit közöl a hadi helyzetről, az első oldal első hasábján élén: „Medgyes, mart. 10. Szerkesztő úr! Igen röviden tudósítom önt, hogy seregünk, miután Medgyesről f. hó 3-án kivonult s 4-én Segesvárra érkezett, ma ismét Medgyesre jött. Még ma egy pár órai pihenés után ismét előre megyünk Szeben felé. Reménylem, hogy rövid időn igen meglepő híreket küldhetek ön lapjának.” Honvéd, 1849. március 14., 66. sz., 263.

²⁵ Közlöny, 1849. április 26., 89. sz., 329.

Petőfi óriási tehetségét” — mint az egyik szemtanú írja.²⁶ Petőfi „Csányi bácsi” kifejezése is a köztük levő kapcsolat közvetlenségére utal. De ugyanígy méltányolta Petőfi tehetségét Csányi helyettese, Berde Mózsa is, aki fiatal korában szintén próbálkozott a költészettel.²⁷ A köztük levő baráti viszonyra nemcsak a fent ismertetett levél „kedves cimborám” megszólítása és „Berde Mózsa barátomnak” címzése utal, hanem az egész levél pajkoskodó hangja ahogyan a költő csak meghitt barátaival szokott beszélni és levelezni. Petőfi tehát egészen más környezetben találta magát Kolozsvárott, mint Debrecenben. Valószínű, hogy Csányi és Berde értesült Petőfinek arról a szándékáról, hogy családjához akar utazni, és a futárszolgálatot azért bízták rá, hogy útiköltségét kifizethessék, ismerve a költő nehéz anyagi helyzetét, amikor lakása és minden vagyona Pesten az osztrákok kezére került, hajléktalan családjá Aranyéknál talált menedéket, írói jövedelme pedig, a szépirodalmi lapok megszűnése következtében szinte semmire zsugorodott. Jól fogott tehát az 50 forint útiköltség, mely századosi havi fizetésének szinte felét tette ki.

Nem tudjuk, hogy Csányi mivel bízta meg Petőfit e futárszolgálat alkalmával, elveszett a költőnek az a levele is, amelyet Berde közvetítésével Bemnek küldött, pedig ezeknek az adatoknak ismerete talán több fényt derítene Petőfi életének erre a szakaszára.

De így is tudjuk már azt, ami lényeges. Petőfi ezen a nevezetes napon, március tizenötödikének első évfordulóján, amikor az egész ország népe ünnepelt — és nem utolsó sorban őt ünnepelte — Biasini gyorskocsiján döcögött egyedül, a kocsis társaságában Kolozsvár és Debrecen között az országúton. Az egyetlen évfordulón, amit megért. Betegen, az „igen hűvösen fuvó szél”-ben.

Nem ünnepelt. Most is szolgálatban volt.

György Böződi

A DAY OF PETŐFI'S LIFE

Relying on several recently discovered documents, the author throws light upon a period of Petőfi's Transylvanian sojourn in 1849. The poet did not spend the anniversary of the 15th March in Debrecen or Kolozsvár either, but commissioned by László Csányi the commissary of Transylvania he travelled on that very day from Kolozsvár to Debrecen to the headquarters of the Government, by mail-coach.

In this study the author publishes an autograph note of Petőfi, hitherto unknown, found in the „Courier-Book” of the mail-coach contractor Biasini.

²⁶ ÉJSZAKI KÁROLY visszaemlékezése, Petőfi Múzeum, 1890. 341.

²⁷ A kolozsvári unitárius kollégium olvasóegyletének „Serdület” c. lapjában maradt fenn Berde „Kosciuskohoz” című verse 1835-ből, a lengyel szabadságharc iránti rokonszenve bizonyságaként. Idézi BENCZÉDI i. m. 92.

VERSMOTÍVUMOK ADY KORAI PRÓZÁJÁBAN

Az ma már köztudomású, hogy Ady első újságíró éveinek milyen nagy jelentősége van a költő világnézeti tudatosodásában, de még mindig találkozunk azzal a sokszorosan megdöntött régi közhellyel, hogy Ady költői fejlődése megoldhatatlan rejtély, csoda. Ha nem állítjuk is már olyan határozottan, mint régebben, hogy az *Új Versek* Adyja teljes szimbolista költői fegyverzetben minden előzmény nélkül készen pattant ki a magyar poézis istenasszonyának fejéből, még mindig igen eltérőek a vélemények arra nézve, hogy Ady a *Még egyszer*től kezdve számít-e nagy költőnek vagy előbb is megtaláljuk már nagyságának nyomait, és ha igen, melyek ezek a nyomok. Nem célozom itt ennek a régi vitának a felelevenítése s még kevésbé az eldöntése. Csak néhány megfigyeléssel, adalékkal és ötlettel szeretném tovább vinni az Ady-kutatásnak azt a komplex módszerét, mely a költőnek és a publicistának szerves egységben és kölcsönhatásban való elemzésével visz közelebb Ady költői fejlődésének izgalmas, bonyolult, de nagyon tanulságos útjához. Megkönnyíti munkámat, hogy jeles irodalomtörténészek, esztétikusok és kutatók nyomában járok. Földessy Gyula életművének jelentős része az Ady-vers—próza konkordanciák feltárása. Rónay György a Magyarokban 1946-ban megjelent szép tanulmányában¹ ugyancsak figyelembe veszi Ady költői fejlődésében publicisztikáját is, és néhány versmotívum genealógiájának felvázolása után arra a megállapításra jut, hogy Ady ihletrendszere „egységes élménye és szemlélete a világnak”. „Ady minden egyes verse összefügg a többivel... Egyazon belső dráma villanásai, s mindegyik külön is megvilágítja az egészet.” Ehhez csak annyit kell hozzátenni, hogy nemcsak minden verse, hanem egész prózája is beletartozik ebbe az egységes ihletrendszerbe — és ennek különösen az első publicista években, a költői érlelődés korszakában van nagy jelentősége. Ez a felismerés vezette Bóka Lászlót, aki Ady pályaképében² először megy rendszeresen végig Ady első publicista évein, és megkeresi a prózában sarjadó verscsírákat. Bóka ezzel úttörő munkát végez, és szinte természetes, hogy időnként erőltetett analógiákba téved, mint arra már Komlós Aladár is rámutatott.³ Ez nemcsak az úttörő munka lendületéből adódott, hanem abból is, hogy Bókának egy „kritikátlan” kritikai kiadással kellett dolgoznia, mely részben hiányos volt, részben pedig idegen szövegeket is tartalmazott, ami az ilyen természetű munkánál elkerülhetetlenül tévedésekhez is vezet. De Bóka alaptételét, hogy az érett Ady előzményeit nem elsősorban korai verseiben kell keresni, hanem első cikkeiben, említett tanulmányában Komlós sem cáfolja, sőt ő maga is prózai írásból származtatja a messiás-motívumot és a magyar messiások egész gondolatkörét Ady költészetében.

Valóban, ha ebből a szempontból figyelmesen elolvassuk Ady újságcikkeinek hiteles szövegét, csakhamar kiderül, hogy ezek nemcsak világnézeti fejlődését tükrözik fokról fokra, hanem ezzel párhuzamosan és kölcsönhatásban költői érlelődésének, művészi magáratalálásának

¹ RÓNAY GYÖRGY: Még egyszer. Jegyzetek a fiatal Ady költészetéről. Magyarok, 1946. 270.

² BÓKA LÁSZLÓ: Ady Endre élete és művei. Budapest, 1955.

³ KOMLÓS ALADÁR: A fiatal Ady nyomában. ItK, 1960. 1. sz.

is fontos állomásai: számtalan versmotívum itt bukkan fel először, sőt költői kifejezéseinek, szimbólumrendszerének egyes elemei is megtalálhatók korai publicisztikájában. És a prózai előfordulás sokszor instruktívabb egy-egy motívum, szimbólum, vagy kép eredetére, költői értelmére nézve, mint a természeténél fogva tömörített verses forma.

A vidéki szerkesztőség nemcsak politikai látókörét szélesítette, hanem rengeteg érdekes témát, elhatározó élményt is nyújtott az élénk érdeklődésű, jószemű és fogékony újságírónak. Ahogy az itt talált novellatémák egy részét is csak későbbi években dolgozta fel (pl. a braganzai herceg történetét, Stadion gróf, Rienzi Mária alakját stb.), ugyanúgy az itt szerzett benyomások élmények, költői motívumok, képek, hangulatok nagy része is csak később érik nagy versekké. De keletkezésüket, első feldolgozásukat, ihletőjüket tetten érhetjük prózájában. A kezdő költő maga is panaszkodik, hogy nem képes versebe önteni az agyát feszítő gondolatokat:

Világrontó nyilatkozásnak
Égből lopott lángjától égek!...
...S miket leírok, elpanaszlok —
Csak szóba ömlő semmiségek!

(Misztérium. 1900. dec. 22.)

Máskor pedig kétségek gyötrik, vajon a „világrontó nyilatkozások” valóban eredetiek és újszerűek-e: „Úgy érzem, hogy bűn író céllal, művész író céllal egy sort papírra vetni, melynél megrezenhet bennünk a gyanú, hogy elíródott már előlünk. Hiába bújnám Velencét, hiába szállna meg talán új, hatalmas impresszió, amelyről úgy érezném, hogy a világosság, a rejtett igazság felé csap, mint minden új érzés és gondolat — verset nem mernék írni. Byron után s a többiek után!... Ha ezerszer kapna és fogna meg az a lírai hangulat, hogy a világi hajsza után békére, csendre vágyom vagy találtam — ezt a banalitást nem merném megzengeni, ha mindjárt ezer új hangom volna rá.”⁴

Látható, hogy nincs benne semmi a kócos zseniből, aki azt hiszi, hogy az egész világ lába előtt hever, hanem már fiatalon is a legmagasabbra emeli a mértéket. Páratlanul lelkiismeretes és tudatos művész. De még ez a nagyfokú tudatosság sem tudta azonnal szétfeszíteni a magyar vers hagyományos formáit. Gyakorolnia kellett a meghökkentő gondolatok kifejezését, próbálni, izlelni a szavakat, megtörni a konvencionális mondatfűzést, kezessé tenni ritmust, rímet. Versben tudvalevően sokkal nyugzóbb mindenféle szabály, hagyomány és divat, de az újságírónak önként kínálkozott a versnél oldottabb próza. A századeleji újságokban nem egy olyan rovat volt, amely különösen kedvezett a költői témáknak, lírai mondanivalónak. Egyikből sem hiányzott például a heti krónika. Ady már Debrecenben rendszeresen tarkította ezeket *A hétről* címen írt beszámolóit lírai részletekkel. Váradra kerülve a Szabadságnál Nagy Endre örökeként vette át a *Hétről-hétre* rovatot, majd a Nagyvárad Naplónál rovatának ismét *A hétről* címet adva, egyben megváltoztatta annak jellegét is. A tréfás, anekdotikus, színes csevegésre fenntartva a *Nagyvárad Krónika*, *Nagyvárad Tarkaságok* rovatot, *A hétről* című tárcáit fokozatosan komoly elmélkedésekkel, lírai vallomásokkal töltötte meg. Egyik ilyen lírai prózája végén maga is hozzáfűzi mintegy magyarázatként a műfaji szokásoktól való eltérésre: „A hét tarka eseményei helyett megzengtem íme az élet himnuszát.”⁵

A köztudatba leginkább politikai verseinek és publicisztikájának kapcsolata ment át. De ez csak egyik oldala ennek a sokoldalú kapcsolatnak. Valóban későbbi nagy politikai verseinek egy része itteni élményből táplálkozik. Itt ismerte meg igazán és közelről a vármegyét. A vármegyei kiskirályok basáskodása, a megyei előkelőségek úri gögje és elzárkózása egy életre elhatározóan táplálja e tipikusan feudális intézmény elleni gyűlöletét. Itt ingerlik bosszúra

⁴ Író emberké. NN, 1903. jan. 4.

⁵ A hétről. NN, 1902. jún. 22.

a dőlyfős szavak: „Félre város, mikor a vármegye-mulat.” Sok indulatnak és keserűségnek kellett felgyűlnie benne a vármegye ellen, míg kimondta egy mondatba tömörítve és a vármegyét a feudalizmus szimbólumává szélesítve, a kemény szentenciát: „Vagy láng csap az ódon, vad vármegyeházra, — Vagy itt ül a lelkünk tovább leigázva.” Persze a költői kifejezésnek ehhez a művészi tökélyéhez semmiféle indulat nem elég magyarázat. A költő lelkében lejátszódó tudati folyamatok és az esztétikum kapcsolata nem ilyen egyszerű. És mégsem tanulság nélkül való, ha egymás mellé tesszük a költő prózai nyilatkozatait. Ahogy a festők vásznaihoz készült ceruzarajzok, vázlatok segítségével nyomon követhetjük a művész fejlődését, úgy segítenek eligazodni ezek a prózai vázlatok Ady költői fejlődésében. De lássuk a példákat: „Nekünk az fájt, hogy a vármegye még mindig deres-politikát mer úzni. Nem akar olvasni és okulni még az esetekből sem. A vármegye az érvágásnál tart s a modern orvosprofesszorok orvosságát kiköpi. Nem akarja észrevenni, hogy új idők jöttek. Apró babonák bagolyváraiba zárkózik a vármegye.”⁶ Itt már szimbólumot használ prózában. S egyben az is világosan látszik az idézetből, hogy Ady szimbólumai mennyire nem tanultak, mennyire természetesen bomlanak ki a mondanivalóból. A világ haladása és a vármegye elmaradottsága közötti ellentét és a vármegye pusztulásának szuggesztív jóslata mind az ismert verset idézik: „A világ halad . . . A vármegye megmarad úrbéri berendezésűnek. A vármegye megátalkodottan istápolhat ostoba tradíciókat, mialatt ő egyre vénebb, haszontalanabb, korruptabb és korlátoltabb lesz . . . Jóslást mondunk. Sokáig ez így nem tarthat. Lesz itt Bihar-vármegyében olyan krach, amelyet még nem pipált a világ. Büntetlenül és jogtalanul nem lehet hadakozni a való állapotokkal, az intelligenciával és a haladással. Mert a vármegye nemcsak az osztzkodó familiákból áll. A vármegye népe felmondja egyszer a bérletet. Mert a vármegye mai urai valósággal kibérelték a vármegyét és bérlettel még sohse éltek így vissza. . . . De jövőnk esetleg majd doronggal is. . . .”⁷ A deres-politikát űző és úrbéri berendezésű vármegye később természetesen válik a feudalizmus szimbólumává a *Fölszállott a pávában*. A verset közvetlenül kiváltó élmény a vármegyék „nemzeti ellenállása” volt a koalíció idején. A népballadai indítás és az ebből folyó kétsoros népi tizenkettes pattogó, lüktető ritmusa szerencsésen kínálkozott a forradalmi vers adekvát formájával.

De nemcsak a vármegyével, az egész magyar pokollal itt ismerkedik. Itt látott közelebről képviselőválasztást, sőt nemegyszer ő maga is részt vett vidéki választásokat előkészítő barbár korteshadjáratokban. Nemcsak a parlamenti tudósításokat írta rendszeresen, hanem, mint lapjának kiküldött tudósítója, időnként szemtanúja is volt a magyar parlamentben folyó hitvány obstrukciónak, szájaló hazafiságnak. „A hejretyutyus emberek megölték a vágyainkat, álmainkat”⁸ — írja mintegy átmenetként *A krisztusok mártírja* és *A Hortobágy poétája* között. Az előbbiben még az „evangelisták, életbölcsek, krisztusok” elvont dogmái ölik meg a költő pogány életvágját, itt már a Hortobágy csorda-népei, a piszkos, gatyás, bamba társak, azaz a publicisztikájában lépten-nyomon kárhozottat malomolja-politikusok, honkanászok, szájas, frázisos, sujtásos, hejretyutyus hazafiak fojtják belé a dalt. Az itt megismert parlament emléke a későbbi darabont élményekkel kiegészítve kísért a *Dal a hazugságházról* strófaiban is.

Mint vidéki újságíró látja, miként áldozzák fel a magyar nép fiait a bécsi militarizmus oltárán. Erről írt cikkei kétségbeesett segélykiáltások és ugyanakkor vad ostorcsapások, *A mezőhegyesi háború*, *Nótázó vén bakák*, *A mesebeli János*, *A hőkölés népe* megrázó előképei. „Mintha valami ördögi terv szerint eresztették volna rá a militarizmust is a népre. A népre, mely piszkos, félvad, kellemetlen, de a mi kincsünk. Mindenünk nekünk az a piszkos, félvad, kellemetlen nép, melyet írt, pusztít, öl katona, csendőr, osztály és állam. . . . Elnyomottak, elmaradottak, koldusok vagyunk. De nem ez a legnagyobb bajunk. Hanem az, hogy itt rette-

⁶ A szépnek sorsa. NN, 1903. febr. 27.

⁷ Nem a választásról esik szó. NN, 1903. febr. 25.

⁸ Nagyvárad és az országos anarkia. NN, 1903. okt. 3.

netes munkán dolgoznak. Góg és Magóg népét érckapukkal zárták el, de Góg és Magóg népe legalább döngethette ezt az érckaput. A mi népünk ezt sem teheti. Ennek leszeli a karját, hogy a pokol kapuját ne is döngethesse, hogy nyomorékul, elűszkösödött testtel guruljon a sírba.” A Góg és Magóg-motívum korai felmerülését már Rónay György is észrevette említett cikkében. De felrömlenek ezekben a sorokban a késői magyarság-versek apokaliptikus pusztulás víziói is: „Mi, akik a múlt konzekvenciái és a jelen korhadt társadalmi rend szerint úgy ahogy a felső színen vagyunk, elpusztulunk a fajtánkkal együtt előbb-utóbb mind. Degenerálódunk, kiéljük magunkat. Ki jön a helyünkbe? Nem jöhet majd senki. A nép salakja marad csak meg ebben az országban. A többi elpusztul. Elpusztítja a katona, a csendőr, az osztálytársadalom, az állam. Amely részében a népnek energia van, az ellenállás harcában pusztul el. Viaskodik a hadsereggel, a rabszolgatartó urakkal, a jegyzőkkel, a papokkal az egész dicső állami és társadalmi apparátussal, mely mintha csak az ő elpusztítására rendelődt volna. Elhull Bileken, kiszökik Amerikába, agyonlövöti magát a csendőrökkel, odadobja magát az alkoholnak... Szörnyűség. Igaz. Nem folytatjuk tovább. Ez az értékeesebb rész. Megmarad hát az, amelyik valósággal megkívánja a korbácsütést...”⁹ A „nekünk Mohács kell” gondolata mind gyakrabban kísért nagyváradi cikkeiben. Khuen Héderváryról szólva ezt mondja: „Be igaza is van a granicsárnak! Szuronyt és börtönt nekünk. Nem érdemlünk meg tőle semmi jót. Mert ha ország volnánk, mert ha parlamentünk volna, már a Drávaig szaladtunk volna a bánnal...”¹⁰

A parlamenti obstrukciók, politikai panamák rothasztó légkörében egyetlen reménye a vörös lobogó térhódítása. „Jelen világra jövő világ még nem száguldott soha ily gyönyörűségesen, ily hatalmasan, ily hittel. Evangélium még sohasem volt annyira evangélium, mint most. Mint most a szocialista evangélium. Belereszket, vagy beleittasul az ember. Ha fél is tőle, megsodálja. Ez a jövő. A súlyos, a kikerülhetetlen jövő. Nincs több erős hit ma. Csak ez az egy.”¹¹ Ebből a hitből táplálkozik későbbi forradalmi verseinek egész sora. „Nagyobb igaza sohse volt népnek” — írja a *Csák Máté földjénben*.

Ez van s nincs itt más semmi.
Semmi, mint ez új Kisértetünk,
Melytől rengve fél gyöngé elme

visszhangzik *Az új Kisértetben*. „Ez a vöröszászlós tábor úgy nő, úgy jó, miként a lavina” — írja egyik cikkében,¹² hogy később *A hadak útjában* bontsa ki a hatalmas látomást:

És láng-folyó, szent láng-folyó
Minden utca, ha mi elöntjük.

A vörös és fekete lobogó harca annyira foglalkoztatta képzeletét, hogy talán nem tévedünk, ha a vörös és fekete színpár nagy szerepét innen származtatjuk Ady szimbólumrendszerében. Egyik 1903-ban írt cikkének címe is *A fekete és a vörös*. Ennek az ellentétpárnak gyakori megjelenése a forradalmi reménység és a reakció sötét árnyának nyomasztó érzése közti vergődést érzékelteti költői módon. Így szerepel már egy 1903-as május elseji vezércikkében is: „Vörös is, fekete is, jövő is, múlt is, élet is, halál is ez a mai május.” És így tér vissza *A vörös nap* című versében:

Kelj föl, óh kelj föl, szent, vörös Nap
Reám ragyogva.
Csupa gyászt és feketét látok,

⁹ Bilek. NN, 1903. júl. 28.

¹⁰ A granicsárnak igaza van. NN, 1903. júl. 9.

¹¹ Új forradalom Nagyváradon. NN, 1903. ápr. 12.

¹² Nevezetes május. NN, 1903. máj. 1.

(Egyébként ugyanebben a versben a prózában szereplő másik két ellentétpár is visszatér.) Ugyanez a képzettársítás lehetett az alapja a „vörös ravatal”-nak is. Késői verseiben is mindig ott kísért a két szín szimbolikája, ha értelme később módosul is. „Fekete és vörös bosszúk hörgögnék” — írja *Barangolás az országban* c. versében, majd a *Nóták piros ősszel* lemondásában:

Piros Ősz, Piros Föld, Piros Ég,
De a gondolatok ma: kormok,
De a gondolatok feketék.

Ady forradalmi hitét a politikában a változás, az új iránti lelkesedés táplálta. „A változás szent és háromszor szent a földön. A biblia szent lelke mi volna más, mint a változás szimbóluma.”¹³ „Minden változásért és újért kiált itt” — halljuk később a *Fölszállott a páva*-ban, röviddel ez után pedig A *papok istenében* visszhangzik ugyanez a gondolat:

A mi üdvünk a változás,
A mi imánk: mindig előre.

A változásba, az újba, a jövőbe vetett hittel együtt jár a múlt megvetése, minden maradiság, minden konvenció, minden hazugság gyűlölete. „Égetni minden öreg hazugságot, hogy a változás, a szent változás helyet kapjon a világ újjáformálására. Ez nem fantazma. Hiszen sok-sok ilyen apró tisztító láng lobog a világon s gyűl mindegyre több és több föl...”¹⁴ „És égetünk mindent, mi régi poshadt” — írja később a *Véres panorámák tavaszán*ban. A múltnak ez a megvetése nemcsak a politikai, de a költői forradalomnak is megvallása. Lázadás a századvég hazug romantikája, biedermeier konzervativizmusa ellen. Már 1900-ban tudatosan elveti a romantikus témákat: „A romantika virága nekem semmi gyönyörűséget nem nyújt.”¹⁵ — írja prózában ugyanakkor, mikor verseiben még ott kísért néha a romantika (A *halottak, Jelenés*). Még Velence is hidegen hagyja: „Engem nem érdekel a múlt, elkerülnek az el-lágyulások.”¹⁶ Másutt pedig így ír: „A krónikázás, a múlton-rágódás, az öregség szimptomája s a vénüléstől, jaj, nagyon félek. Olyan jó mégis a jelen. A ma. Akármilyen, de a legjobb. Evvel lehet alkudni, békülni, egyezkedni. A múltat citálgatni kell; vádolni, siratni, feledni...”¹⁷ Akárcsak később a Vidám temetés énekében:

Mik elmúlnak, meg is csúnyulnak,
Még a bánat sem szép, ha elmúlt
S én régen utálom a múltat.

Az életben éppen a száguldó, rohanó, önmagát korrigáló lendületért rajong: „A világ folyton korrigálja önmagát. Az élet egyebet sem csinál, mint töri-zúzza a régiségeket.”¹⁸ A legnagyobb lelkesedéssel fordul a jövő felé, „mely szent és nagy emberi sikereivel keresztül fog diadalmasan gázolni mind ezen ma súlyos és nagy problémákon.”¹⁹ Mindezekből a szétszórt lírai sorokból már ekkor összeállítható a Holnap hősenek egész hitvallása.

Aki ennyire ég a változásért, annak, ha verset ír, előbb-utóbb meg kell változtatnia a régi formákat is, az valóban nem lehet a „szürkék hegedőse”. Csak még bizonyos számú, új élményre van szüksége. Elsősorban életélményre és nem irodalmi indításra. Mert az már köz-helynek számít, hogy Ady úgynevezett életes költő, aki mindent átél, amit megír, és mindenre, amit megír, az életét teszi: „Küzdöttem ideáért, melyek szentebbek voltak minden ideáknál,

¹³ A hétről. NN, 1902. márc. 2.

¹⁴ A hétről. NN, 1902. márc. 9.

¹⁵ Esküvő a halál előtt. Szabadság, 1900. jún. 14.

¹⁶ A hétről. NN, 1903. márc. 22.

¹⁷ Falusi levél. NN, 1903. okt. 24.

¹⁸ A hétről. NN, 1903. júl. 13.

¹⁹ Óvatosság. NN, 1903. márc. 29.

mert az életem adtam volna értük. Ha szerettem, nagyon szerettem. Ha gyűlöltem, nagyon gyűlöltem. Ha szenvedtem, nagyon szenvedtem. Ha zuhantam, iszonyút zuhantam.”²⁰

Ady nagy életszeretete, mely későbbi verseinek legsajátosabb színét adja, publicisztikájában válik nietzscheánus pózból nagyon egyéni, modern költői életérzéssé. Költészetével ekkor még jobban kötődött a századvég pesszimista lírájához, elsősorban Reviczkyhez. De publicisztikájában már jól felismerhetők a későbbi életörömös verseknek, élethimnuszoknak előképei.

1902. májusában szokásos heti krónikájában a következőket olvashatjuk: „Hisz olyan szép az élet. Egy májusi zápor állott el e pillanatban. Ide a szobába, az én íróasztalomig tódul a termékeny buja földnek fölgerjesztett erős szaga. Olyan kiapadhatatlanul nagy az életnek csírázó kedve s olyan elképzelhetetlenül nem tudunk mi semmi mást csinálni, mint közreműködni az élet egyre alkotó szent és heves dolgoságában.” A májusi zápor nyomában felburjánzott természet és az életöröm nagyszerű egybecsengése, az alkotás, a munka képzete, a *Májusi zápor után* hangulatát és képeit idézi. Néhány sorral lejjebb a piros szín (Piros dalra gyújtott a vér!) és a gyerekkorból hirtelen felrémlert vallási képzet (És halkán kérem az Urat: — „Áldd meg ezt a csókos mezőt. . .) már semmi kétséget nem hagy, hogy valóban a *Májusi zápor után* első fogalmazásával van dolgunk: „Az élet a vallás kalendáriumban is tudott magának piros betűt kapni, mert pünköszt a termékeny életnek az ünnepe. Bódultan az élet szent mámorától száll felétek, emberek, az ének, mely nem tudom, hogy tolakodott most föl kurtanadrágos múltamból: „Szent Lélek Isten, töltsd be szíveinket épen mennyei szent ajándékkal, szívbéli szent buzgósággal!” De valami más melódiát hall a lelkem s valami mást mondanak általam a biblikus kenetességű szavak. . .”²¹ Ennek a prózai költeménynek az ismeretében már azon sem csodálkozunk olyan nagyon, hogy a *Májusi zápor után* Párizsban írta, ahol az áradó Ér és a ködlő Bükk is csak emlékkép volt.

Az életöröm, az életnek ez a túlsorduló szeretete a legkülönbözőbb ürügyeken fakad fel benne, de mindig olyan mélységekről, ahová irodalmi hatás nem hatolhat le. Ennek az életszeretetnek már semmi köze nincs Nietzsche dionüszoszi életkultuszához. „A legrágább a világon az élet, az élet az egyetlen igazság s az élet az egyetlen cél” — írja egy színikritikájában.²² „Vallom és hirdetem, hogy nincs értékebb, hatalmasabb és szebb, mint az élet. Mindig szép és mindenütt. Fetrengett a lelkem sokszor porban is, sárban is. De mindig új és új magasságai jöttek az életnek. Az élet szent, szép, hatalmas és értékes valami. A sárban is szép. A szűz havasi tetőn is. Mert mélység és magasság az élet.”²³ Itt, ezekben a vallomásokban követhető legbiztosabban nyomon a nietzschei filozófiától való elszakadása. Az übermenschből csak a megnövelt én képzetét tartja meg, annak minden arisztokratikus gögje nélkül, a zseni biztos tudatát, akinek joga van az élet minden szépségéhez. De a hangsúly mindig az élet nagyságán, erején, szépségén van. Csak az az élet nő meg, amely az emberi haladáson munkál. „Az ember igenis repülni fog! Ikaros eljövendő unokái repülnek és gondolatot olvasnak majd! Az emberi haladásnak nincs határa s valamikor majd mindennapi, banális *emberi* dolog lesz, amit silány fantáziával, gyöngye hittell mithosznak, *isteni* csodának tartunk ma. . . Dicső és tökéletes lesz az *ember*, akit én olyan nagyon imádok s akibe én olyan nagyon hiszek. Az *ember* — mondjuk a bibliával Ádám — aki most még csak dedóba jár. . .” „E percben érzem és hiszem, hogy. . . az életnek a legnagyobbja az, aki az embert imádva és az ember mindenható rendeltetésébe hive, viszi akcióba a legparányibb erejét is. . . Hiszen olyan szép az élet, olyan örök folytonos s olyan csöppnyi kigumizható gondolatjel vagyok csupán benne én.”²⁴ Az így megnőtt élet valóban az emberiségért van: „Az emberiségnek s az életnek munkás és lángoló szerelme,

²⁰ Itthon vagyok. Szilágy, 1903. nov. 26.

²¹ A hétről. NN, 1902. máj. 18.

²² Monna Vanna igazsága. NN, 1903. febr. 7.

²³ Itthon vagyok. Uo.

²⁴ A hétről. NN, 1902. máj. 18.

a tökéletesedésnek hite olyan fölséges magasság, melynek lábánál árván, szánandón terül el Prohászka lapálya.”²⁵ Ezek a himnikus lelkesedésű szavak nemcsak életörömös verseinek filozófiai magjai, hanem a jövőendő fehéreivel való korai szövetségének alapjai is. Főlélegesen talán a vers-pandantjait idéznünk, hiszen közismertek. Csak a kései Ady-versekből idézünk néhány sort annak illusztrálására, hogy mennyire életreszóló, az egész költészetén végigvonuló, sőt Ady életművén túlmutató, az egész modern szocialista líra számára indítékot adó gondolatok csíráira találtunk:

Néztük: az Ember
Különbje magas szivárványhídon
Istenülésnek amint neki-vág
És gazdagodik, mind-gazdagodó
Kényességekkel, új ingerekkel
S hogy mégis-mégis szép e hivalgó
Jószág, az Embér: maga a világ.

(Tegnap tegnap siratása)

Korai verseibe a századforduló pesszimista költészetének morbid romantikájából még belekerül néha a halálvágy. Prózájában az élet és halál örök ellentétpár viaskodásából mindig az élet kerül ki diadalmasan. „Föl kell emelnünk hát egymás szíveit s egymás eszébe hozni, hogy az életnek nincs gyászindulója, csak himnusza, biztató, harsogó, lázas himnusza. „Pedig a halál soha és most sem győzedelmes.” Későbbi verseinek mindvégig ez marad az alaptónusa, még a háború alatt is („Az élet él és élni akar”; „Az élet él, újul, győz és szalad”; „S míg ember él, minden győzve halad”), ha szimbólumrendszerében nagyobb szerepet kap is később a halál.

Korai publicisztikájában fogalmazza meg először azt a később verseiben is gyakran visszatérő motívumot, hogy a halál az élet folytatása „Az, amit a halál uraságának sejdítünk, az életnek az erőgyűjtése a nagy teremtsére.” „Csak a testünk vész el. A szép, a bűnös testünk. Mi átváltozunk csak.” És éppen ezek az első prózai megfogalmazások mutatják a legvilágosabban, hogy itt nem a reinkarnáció misztikus tanának hatásáról van szó, ahogyan nem egy magyarázója vélte, hanem az emberi haladás és tökéletesedés hitében gyökerező gondolatról: „Werbőczy feltámadt Deák Ferencben, Deák Ferenc újra tökéletesebb alakot fog ölteni egy bizonyosan eljövőendő valakiben, aki talán a szociális igazságoknak fog adni magyar formát.”²⁶ Vagy ugyanez egy későbbi versében:

S a legkülömbek szent vágy-zászlait
Továbbviszik a legkülömb maradtak...

(Az ősz dicsérete)

Úgynevezett reinkarnációs, tehát dekadensnek tartott verseinek egész sora vezethető vissza erre a végeredményben egyértelműen haladó gondolatra (l. pl. *Nem először srok, Az örökké elváltak* stb.).

Az életörömet a pogánysággal azonosítja, ellentétként pedig a vallásos világnézet ridegségét, papi erkölcsét állítja oda.

S csináltak egy jámbor, papos világot,
Mely megöli a vágyat és az álmod,

(Témák. 1902. okt. 5)

²⁵ Prohászka és vidéke. NN, 1903. jan. 23.

²⁶ A halottak visszatérnek. NN, 1902. márc. 30.

A két világ: a hellén-pogány és a zsidó-keresztény világ harcában az utóbbi győzelme azonos a rideg és kegyetlen erkölcs, a pénz győelmével. „Ez a világ legnagyobb harca most a mi korunkban, újra a zsidó-keresztény világ került fölül. A pogány-hellén világ még a jövendő méhében tartja az új, a várt Voltaire-okat.”²⁷

Arra, hogy ebben az Adynál ekkortájt oly gyakran visszatérő gondolatban Nietzsche pogányságkultuszának hatásáról volna szó, csupán *A Krisztusok mártírja* eredeti címe, a *Paraszt-Apolló* utal. Prózájában azonban mindig hellén-pogány és zsidó-keresztény ellentétéről beszél, és ez ilyen formában határozottan Heine egyik jellegzetes, egész művén végigvonuló gondolata.²⁸ Egy cikkében Ady utal is Zangwill *Matrácsír* című elbeszélésére, melyben Heine a halálos ágyán is azt kérdezi, meddig fog még együtt csatázni a hellén és a zsidó.²⁹ 1906-ban írt *Henrik úr lovagol* című versében is Heine személyéhez társul a pogány—keresztény ellentét:

Se nem pogány, se nem keresztény,
Ma is csak kerge a világ.

A motívum eredetének nem volna különösebb jelentősége, hiszen bizonyos idő múlva talán már a *Vér és Arany* után, megszűnik, vagy lényegesen csökken a szerepe Ady költészetében. Mindössze azért jegyeztük meg, mert Nietzsche hatását különösen a nem marxista Ady-irodalom erősen eltúlozta. Nietzsche felszabadító szerepe — mint erről Ady maga is vall, *Nietzsche és Zarathustra* című cikkében³⁰ — óriási lehetett, de konkrét, filológiai kimutatható hatása Nietzsche filozófiájának vajmi kevés volt. Hatvány érez rá legkorábban: „Ami Nietzsche hatás rajta megérzik, azt nem annyira tüzetes olvasmányainak köszönhetette, hanem a levegőben való, szinte atmoszférikus hatásnak, mely elől a század elején senki sem zárkózhatott el. A férfi Ady egészen megszabadult a fiatalnak e filozófiai, divatos neveltlenségétől.”³¹ És itt kell már azt is jelezni, hogy Ady mindenféle hatást csak annyiban és akkor fogadott be, amennyiben és amikor ez az ő „sírva, kínban” kiküzdött élményvilágával rezonált. Feltűnő az is, hogy egy-egy nagy írótól, költőtől, filozófustól csak egy-egy gondolatot, egy-egy motívumot vesz át de az, ha sajátjává gyúrva is, hosszabb ideig állandóan visszatér írásaiban. Ennek viszont az a nyilvánvaló oka, hogy nem rendszeres olvasója volt Nietzsche vagy Heine műveinek, hanem csak egy-egy írásuk vagy annak egy-egy részlete került a kezébe, esetleg csak róluk olvasott valamit bő idézetekkel, s egy-egy neki tetsző gondolat elragadta.³²

A pogányság—kereszténység ellentét szerepe azonban a fiatal Adynál még versben és prózában egyaránt nagyon jelentős. Nagyváradon azért érzi jól magát, mert a város „lelkében sok van a hellén-pogány szerelméből... Ebben a városban lüktet a hellén-pogány életnek a szeretete s túleszik az emberek magukat a zsidó-keresztény etika ridegségén...”³³ „Talán azért kötött olyan sokáig magához engem is, ki egyik kis paránya volnék a hellén-pogány világ szétszórt lelkiismeretének: így érzem néha.”³⁴ Ezek a prózai nyilatkozatok teszik világossá

²⁷ A hétről. NN, 1902. jún. 22.

²⁸ L. különösen Ludwig Börne. Gesamtausgabe VIII. 359. kk. Insel Verlag.

²⁹ A hétről. NN, 1902. jún. 22.

³⁰ „Ha ő nem lett volna, talán sokan nem volnánk, de ha volnánk, mi volnánk az eldobott mankók, melyeket még tűzre se vetnének. Ő volt az első nagy alkotó, aki rombolásával megalkotta a mi bátorságunkat.” Nietzsche és Zarathustra. BN, 1908. márc. 6.

³¹ HATVANY LAJOS: Ady világa. Hatvany: Ady II. 16. l. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959.

³² Fentieknél érdekes bizonyítékára bukkantunk. Ady egy Brüll Bertához írt levelében (közli BELA: Arra is gondolhatnánk, hogy Ady maga fordította. De nem. Az idézet szó szerint megtalálható a Huszadik Században folytatásokban közölt ALFRED FOUILLEE: Nietzsche vallása című tanulmányban. (Huszadik Század, 1903. II. 858., 862. és 875. l.)

³³ A hétről. NN, 1902. jún. 29.

³⁴ A hétről. NN, 1902. jún. 22.

a pogányság valódi tartalmát Ady későbbi verseiben (*Egy párisi hajnalon*, *Az ős Kaján*, *Futás a Gond elől* stb.). Innen érthető az is, hogy Ady verseiben Ázsia nem az elmaradottságot szimbolizálja és nem is az ősmagyarság mítoszáat építi vele, hanem a pogány életörömnnek és a művészet szeretetének jelképe. „Valahonnan a legnaposabb Ázsiából szakadhattunk ki s onnan hoztuk és őriztük meg azt az igazán emberi egyszeregyet, hogy egyszer élünk, élünk hát lehetőleg kellemesen.”³⁵ Vagy ugyanez a gondolat későbbi versben:

Ázsia síkja
...
Parancsol nekünk,
Ázsia síkja.
Ott nem ismertük
...
Gondját a pénznek

(*Futás a Gond elől*)

A hellén-pogány világnézet jegyében és a teljes élet vágyától hajtva gyűlöli meg a pénz ellenséges hatalmát. Erről vall nem egy korai cikkében. Az élet egyik legnagyobb öröme, az utazás csak a gazdagok privilégiuma. „Gyötrelmes vágyakozások ezek. Gyilkosai a modern idegembernek, aki érzi, hogy az élethez van annyi joga, mint Zichy Jenőnek, ha valamivel nem több, s akit mégis elsorvaszt az élet után való lehetetlen vágyakozás.”³⁶ „Jogunk van minden fényességhez, — Amit az élet adni tud” — visszhangzik majd az *Egy ócska konflisban* soraiban. A pénz mint a kiteljesedett élet szimbóluma, már egész korai prózájában megjelenik: „Az absztrakt fogalmakra rossz idő jár. Ma már legabsztraktabb: a pénz. Ez lobogjon kékes lidércfénnyel előtted, míg tanulsz. Nemesebb ambíciód ennél nem lehet. Az élet egyetlen célja az élhetés, élni pedig csak pénzzel lehet...” — írja öccsének.³⁷ A pénzt, akárcsak később a *Vér és Arany*-ciklusban, prózájában is démoni erővel ruhazza fel. „Beleevődött a modern ember gondolkodásába, hogy az élet törvénye, célja és eszköze a pénz. Kidülled a szem a pénz vágyától s fiatal filozófusok pelyhedző bajusszal s viharos szívvel lemondanak már előre az életről, mert érzik, hogy gazdagok nem lesznek soha.”³⁸ Érdekes, hogy ebben a cikkben nemcsak a pénz motívuma emlékeztet Ady későbbi nagy verseire, hanem egyes képek, kifejezések is: „saját yachtomon szeretném szelni a tengert... sátrak alatt háltni.” „Az én yachtomra vár a tenger — Ezer sátor vár én reám” — olvassuk később a *Harc a Nagyúrral* démoni párbeszédében. Az idézett prózai sorok egyébként azt is bizonyítják, hogy a pénz motívuma Adynál nem Szilágyi Géza hatása, mint azt több kritikus, legutóbb Czibor János Szilágyi Géza *Koldusok táncdala* c. verseskötetének bevezetésében állította. Szilágyinál ez a téma *Holt vízeken* c., 1903-as kötetében jelenik meg először, Ady pedig, ha prózában is, de jóval előbb papírra vetette a fenti gondolatokat. Sokkal inkább arról van szó, hogy amilyen mértékben Nietzsche életkultusza a modern költészet ihletőjévé vált, ugyanúgy a teljes élet kultuszának ez a nem mellékes kelléke is egyre inkább költői témává nemesedett. Nem kell tehát mindig közvetlen filológiai hatást feltételeznünk ott, ahol a nagy társadalmi-esztétikai hatóerők amúgy is azonos hatásvonalakat rajzolnak ki, mint általában a nagy irodalmi áramlatok esetében.

Az élet teljességéhez hozzátartozik a mámor is. „Egyetlen igazság van a földön és ez az igazság az élet. Ne tagadjuk le hát a mámort, ha túl is vagyunk rajta. Az életből semmit se kell letagadni. Az életben minden szép és megengedett, de legszebb talán mégis a mámor, amit az erőnek, az egészségnek, a szépségnek s a raffinált emberi tudásnak vagy mesterkedésnek pom-

³⁵ A hétről. NN, 1902. okt. 26.

³⁶ A hétről. NN, 1902. aug. 3.

³⁷ Levél. Szabadság, 1900. jún. 22.

³⁸ A hétről. NN, 1902. aug. 3.

pája nyújt.”³⁹ Ezek a sorok rávilágítanak arra is, hogy Ady a mámoron nemcsak a mesterségesen előállítható mámor szédületét, az alkohalmámort értette, hanem valami sokkal többet ennél: az emberi szépségnek és nagyságnak azt a felemelő érzését, amelyre az eredeti teremtmény művésznél szüksége van ahhoz, hogy alkothasson, azt, amit az élet teljességének hívunk és ami a művész számára — legalábbis Ady idejében — örökre elérhetetlen maradt. Ilyen értelemben mondja, hogy „Páris, te óriás daloló — Dalolj mámort nekem.” A mámorok ezekről a létfokozó perceiről írja

Egy perc és megcsókol az Élet,
Testem vidám, lángoló katlan.
Égnek a nők, a házak, utcák,
A szívek, álmok. Minden ég
És minden halhatatlan.

(Csak egy perc)

Minthogy az emberi nagyságnak az a felemelő érzése, melyet csak a kiteljesedett élet adhat a művésznél, Ady számára mindvégig elérhetetlen vágy maradt, kénytelen volt a mesterséges mámorhoz menekülni. De a mesterséges mámorban, az alkoholban is annak létfokozó hatását, a művészi alkotás ihletének értékes pillanatait kereste, ahogyan maga mondja *A magyar Pimodánban*: „...ez másnap este jön, ez a legnagyobb emberi érzésképesség, ez szinte a legnagyobb titkokat is kiadó, eláruló egy vagy két óra.”

A mámorok, az élet teljességének ez a görcsös hajszolása természetesen kifáraszt. Ezek a kifáradások, elernyedések magyarázzák időnkénti sötétlen látását, zuhanását a nagy élethimnuszok után. „A mámorok törvénye van. Néha magasra csapódva csillog és tombol a mámor ... Másszor pedig egyszerre elillan.”⁴⁰ Vagy az előbb idézett vers második szakaszában

Egy perc és kis ördögök jönnek:
Üstökkel a lángot lohasztják.
Jön a kétség, a hunyás, nagy Fagy.
A sár jön s tán eszünkbe jut
Egy vasalatlan nadrág.

(Az utolsó sor stílustörésében még érdekesen kísért a Rövid dalok poenkeresése.)

A máormotívum vezet át a zsenikultuszba és a messiás-motívumba. A zseni az a kivételes ember, aki a mámor perceiben világosan, tisztán lát, akinek a teljes élet minden öröme, boldogsága kijárna, de tehetetlenül és akaratlanul vagy elzúlik, vagy vállalnia kell a mártírok sorsát. Ez a gondolat fejeződik ki 1900-ban írt *Áldomás* című költeményében és prózájában is többször: „A mi korunk még csupa vívódás, csupa kaosz. Ez a nagy bizonytalanság nyugtázza le a nagy erőket és nagy talentumokat ... bizony vannak ám vad zsenik s ezek a vad zsenik a világ legtragikusabb élői. Lelkükben hordják a világ meghódításának vágyát, agyukban a talentumot s akaratuk tehetetlensége sziklához láncolja őket. Szomorú alakok ám a modern Prometheuszok.”⁴¹ Mint már említettem, Ady zseniképzete nagyon különbözik a nietzschei übermensch arisztokratikus felfogásától. Adynál teljesen hiányzik a felsőbbrendű lény akaratkultusza, hatalomvágya, sőt sokszor beszél éppen a zsenivel kapcsolatban akaratgyöngeségről, abúliáról és arról a sorsszerűségről, amellyel a zsenik messiásokká, később a magyar zsenik magyar messiásokká kényszerülnek válni. Tudatosan különíti el ezeket a sorsos zseniket, fátumsujtotta messiásokat az arisztokratikus übermenschektől, némi lenéző gúnnyal illetve

³⁹ A hétről. NN, 1902. jún. 22.

⁴⁰ Csöndes éjszakák. NN, 1902. júl. 30.

⁴¹ A poéta aggodalma. NN, 1902. ápr. 20.

ez utóbbiakat: „Aki látja, hogy harcba kell mennie az egész világgal, csapjon föl Übermenschnek. Ez szép, ez kényelmes és még mindig divatos is. Imádja önmagát s pocskondiázzék a világra.”⁴²

A megváltás, a messiás-motívum a húsvét és a karácsony aktualitásából merül fel kezdetben ismételten: a kötelező nagypénteki és karácsonyi cikk azonban mindig inkább elszakad a vallási kiindulópontjától, és a messiási sorsban Ady a haladás harcainak sorsát szimbolizálja. 1899. húsvétján így ír: „A nagynek, a jónak, a nemesnek most is keresztfa, bitó a sorsa, míg fényben, ragyogásban élnek a latrok s dorbézolásuk zsivaját alig-alig képes elelnémítani a keresztfáknak biztató feltámadási éneke.”⁴³ Itt még örök sorsnak véli a messiási sorsot. 1901 karácsonyán már a magyar élet szűkösségéhez társítja a messiás-motívumot.⁴⁴ Később már nem örök sors a megváltó keresztrefeszítése: „Alighanem a korban van a hiba.” — írja egyik cikkében.⁴⁵ A magyar messiások gondolata állandóan kísért prózai írásaiban is: „A kis nációk nagy emberei kész görög tragédiához. Összeroppannak, fulladoznak s megvakulnak, mert nincs elég helyünk, levegőnk és világosságunk.”⁴⁶ De most már a messiási sors nemcsak eleve elrendelés, de belső parancs is a haladás harcainak: „A haladás harcainak a messiási sorsot is kell vállalniok.”⁴⁷ A magyar messiások motívumát már Bóka László és Komlós Aladár is végigkíséri Ady korai prózáján keresztül a *Magyar Messiásokig*. Ezért érintetem csak a teljesség kedvéért vázlatosan.

Adynál az időjárás témája sem a témahiánnyal küszködő újságíró szokványos üres csevegése, hanem saját lírai énjének a természetre való költői kivetítése, a mámor és elernyedés szélsőségei közt csapongó hangulatainak kísérő motívuma. „Tegnapelőtt csupa tavaszi halleluja volt a világ. Tegnap pedig csúnya, hideg, zuhogó eső szakadt a szomorú égről.”⁴⁸ „Hja, az ősztől félünk. Az ősz nagyon meglakoltat a tavaszi lumpságokért. A májusi szeretkezők tökrészségéért a katzenjammer kínjait küldi ránk az ősz. Az ősz, a szép, a nagy harmóniába illesztő, filozófus ősz.”⁴⁹

Már korai cikkeiben élénken érdeklődik a kozmikus jelenségek iránt: „Abban a szédületesen nagy világban, melyben ez a már kis parányi Föld bolyongva libeg, szörnyű forrongások, titkos nagy harcok folyhatnak most. Valósággal bibliai nyelven lehetne írni a természet dolgairól. A hegyek megindulnak. A tűz városokat emészt meg. Az ég tüze zúg, pusztít. A nyár síró őszre változik. Megnyílnak az egek csatornái, medrekkelől kilépnek a folyók és sírván átkozódnak a népek ezrei.”⁵⁰

Az ember parányiságának és a világmindenség végtelenségének és kifürkészhetetlenségének nyomasztó ellentéte szenvedélyesen izgatja a modern költőt, aki már nem talál megnyugvást a vallásban. Keresi a kozmikus jelenségek összefüggését a társadalmiakkal. Az időjárás rendkívüliségét, az elemi katasztrófákat nagy kataklizmák előjelének tartja: „Az ember pedig még mindig álmélkodik. Az augusztusi éjszaka egén káprázatos ragyogású csillag támad. Vénus elhalványul, megriad a Hold. A ragyogás egyre veszettebb. A veszett ragyogás delíriumában széthull a nagyszerű csoda. Három hatalmas fénycsatornán lezuhog, eltűnik ez a sokaságos fény. Kemény mélyzöngésű szél támad hirtelen. Fent a magas bolton csillagtánc. Cikázva hullanak a kis fénybogarak. Szállnak a hírek. Emitt automobílok gyilkolnak. Amott dinamittal csinálják a népszabadságot. Lemészárolnak egy koronás satnya testet... Nagy tengerszántó

⁴² Egy ravatalnál. NN, 1902. márc. 21.

⁴³ Nagypéntek. Debreczeni Hirlap, 1899. márc. 30.

⁴⁴ Betlehem néma. NN, 1901. dec. 25.

⁴⁵ A poéta aggodalma. NN, 1902. ápr. 20.

⁴⁶ Ujházi Ede. NN, 1903. jan. 13.

⁴⁷ Vázsonyi Vilmos Nagyváradon. NN, 1902. ápr. 12.

⁴⁸ Tavasz és ősz. NN, 1902. márc. 5.

⁴⁹ Az őszi Nagyvárad. NN, 1901. szept. 12.

⁵⁰ A beteg atmoszféra. NN, 1902. máj. 23.

hajók süllyednek el. Folyók kicsapnak medreikből. Alagutakban megfulladnak ezerek." — írja egyik cikkében, és a természeti katasztrófák társadalmi megrázkódtatást jósó víziója később Az Élet-Halál-ciklusban tér vissza.⁵¹

Összeszaladt Ősz, Tél, Tavasz, Nyár,
Folyók mély bölcsőkből kikeltek
S engem elhagynak már azok is,
Akik eddig szívvel szíveltek.
Valaki megőrült az Űrben,
Valamely Nap járja bolondját,
Valaki mindent összezavart
S üstökösök jövőjét mondják.

...

Bicskák szomjasabbak a vérre
S gőzösök egymásba szaladnak
S akik szerették az Életet,
Most nagy Halál-légyottot adnak

(A csodák esztendeje)

„Élnek körülöttünk mindig csendes lelkek. — folytatódik az előbbi cikk. — És váratlanul viharozni kezdenek. Egyesekre és tömegekre ráfekszik néha valami szűkölés, szorongató érzés. Néha valami izgató, kergető erő mozgatja őket. Mások a megsemmisülés porbahúzó súlyát érzik. És csodálatos halálba ugrások, véres drámák, gyilkosságok, öngyilkosságok, zendülések, kavargások, botrányok teremnek nap mint nap. Az újságíróbölcsesség csak hókusz-pókuszokból, gyerekes pamacsolással tud képet adni mindezekről. Nem látja bennük az egységet, az egy törvényt.” Az ifjúkor álmélkodása helyébe később kínzó félelem lép:

Egy pillanat és minden más lesz,
Más a holt Tenger, más az örvény
S másképpen villan meg agyamon
Minden gondolat, minden törvény.

Jaj, jaj be félek, félek, félek:
Mi lesz vajjon, jaj mi lesz holnap?
Messze világok szeszélyei
Nekem holnap mit parancsolnak?

Hogyan tiportat el a sorsom,
Hogyan hal el minden, mi drága?
Oh, örök titkoknak szomorú,
Borzasztó, egységes világa.

(A csodák esztendeje)

Mi történt? Ady misztikussá lett? Vagy éppen a korai cikkeiben oly hetyke-fiatalon kigúnyolt okkultizmusnak hódolt volna be? Nem. Csak művészetében elmélyült. Szorongásait, saját és népe sorsának katasztrófát jósó jeleit a kozmoszra vetíti ki. De már a korai prózájában fellelhető kozmikus szorongásokon is diadalmaskodik a társadalmi haladás, az ember tökéletesedésének gondolata: „Háborgó, veszedelem Gea s te rettenetes nagy bizonytalanság, te szédü-

⁵¹ Már FÖLDESSY GYULA rámutatott (Ady minden titkai. 1962, 153. 1.), hogy Lázban ég a világ c. cikke (NN 1903. aug. 26.) és A csodák esztendeje c. vers között meglepő motívum egyezések vannak.

letes végtelen: mi kicsi emberek felvesszük veletek a harcot s ezen a földön valamikor a *boldog embernek kell uralkodnia*.”⁵² Egy későbbi érett költői periódusában ugyanúgy lesz úrrá a káoszon a rend a saját művészi hivatásába vetett rendíthetetlen hitét szimbolizáló egyenes csillag pályáján.

Örök, ősi Idő
Hajtotta ki a Térbe,
Az Okot keresi ott:
Az Isten sem kerülhet
Utána, sem elébe.

(Az egyenes csillag)

Ady szenvedélyes kozmikus érdeklődése nemcsak említett versciklusának, hanem, ha áttételesen is, a szimbolista költők közös motívumkincsével gazdagodva, de egész istenes költészetének kiindulópontja lehetett. Ugyanazt az „egységet, az egy törvényt”, ugyanazt az Okot kutatja akkor is, mikor istent keresi. Mindenben értelmet, összefüggést kereső agya nem nyugodhatott bele a kifürkészhetetlenségbe, az értelmetlen sorsszerűségbe sem a világmindenségben, sem a társadalomban. Gyötrő kétségeivel nem fordulhatott a valláshoz, mert vallása — mint maga írja — természettudományi.⁵³ De a „természettudományos” világnézettel a század elején jól megfér a természettudományos megismerésnek határt szabó agnoszticizmus, ahogyan a tudományos szocializmussal az evolúció tana. Ady nagysága éppen abban van, hogy a korszak minden fontos élményét magába olvasztva az élet összes lényeges kérdésére — ha tömördek ellentmondáson keresztül is — a legkorszerűbb választ küzdötte ki verseiben.

A modern idegember zaklatott életérzése a falu biztonságos csendje és a város idegölő forgatagának örök harcában jut kifejezésre. Úgy érzi „az érmindszenti nyugalomban, hogy megölte az életét, bolondokat mível, mert künn a sokadalomban harcok, tépelődések, gondolatok és kínok között bomlasztja, veszejt el magát ... Egy napig ... Aztán rés törik a nagy kerten ... Besüt a nap, bezúg a láрма, bezsibong a lelkembe az élet, s én rohanok töletek el, vissza ... Úgy érzem agyon nyom a csönd, darabokra bomlik a testem, elrohad a tudóm, ha nem szaladok a zajba, ha nem csapok össze valakivel, ha harsogva nem kiabálok én is bele a nagyvilági lármába. ...”⁵⁴ Egyik levelében pedig ezt írja ugyanebben az időszakban: „Itthon pedig megöl már ez a semmi, ez az ostoba csönd.”⁵⁵ A csend mint szimbólum is innen kerül később *A fehér csönd* és a *Jó Csönd herceg előtt* című verseibe. „Megöl a csönd, ez a fehér lepel” — írja az előbbiben.⁵⁶ Jó Csönd herceg, a megszemélyesített nyugalom pedig azonnal eltiporná, ha elhallgatna, elnémulna. Ő maga magyarázza később *Poéta és publikum* c. cikkében⁵⁷ ennek a szimbólumnak az értelmét. „A jó Csönd herceg se rossz herceg, a legnagyobb hatalom, s én nemcsak arra gondoltam, amikor az ember éjjel egyedül riasztgatja el magától a rettenetes, félelmetes csöndet, de arra is, hogy jaj volna nekem, ha egyszer míg élek, elhallgatnék, s engedném, hogy a Halálnál borzasztóbb csönd rámfeküdjön.” A falu—város harc motívuma tér vissza az *El a faluból* és az *Elűzött a földem* c. versekben is. Ez utóbbi vers szimbolikájának

⁵² A hétről. NN, 1902. máj. 18.

⁵³ Nagyvárad és a protestáns vendégek. NN, 1903. szept. 13.

⁵⁴ Levél az apámhoz. NN, 1903. márc. 1.

⁵⁵ Ady Endre Brüll Bertához. 1903. dec. 1. közölve BELIA: Ady Endre Válogatott levelei, 79. l.

⁵⁶ BÓKA LÁSZLÓ Ady szimbolizmusa c. szép tanulmányában (ItK, 1954. 2. sz.) joggal vonja kétségbe Földessy versmagyarázatát, aki szerint a „tél hava teszi fehérré a csendet”. De a francia szimbolizmus hatását is erőltetett volna felfedezni a csend szimbólumban, sőt talán még a fehér jelzőben is. Már Szini Gyula cikke előtt is leírt merésznek ható szimbólumokat: „Ez még a régi barna éjjel, — Meredten fekszik lomha szárnya ...”. Ennél egyszerűbb képzettársítással jöhetett létre a „fehér csönd”; csönd — kód — fehérség (Itthon vagyok c. prózai írásában is együtt jelenik meg a falusi csönd és a kód).

⁵⁷ Poéta és publikum. Huszadik Század, 1910. jan.—febr.

csírái ugyancsak megtalálhatók régebbi prózájában: „Azért hoztam haza a lelkem, hogy érintse szülő talaját. Mert ki akarok rohanni a legzűgöbb életbe. Párisba készülök... Megtermékenyülni.”⁵⁸

Már Rónay György is felfigyelt rá említett tanulmányában, hogy a köd-motívum is egyik prózaírási eleméből került át egy életre szólóan Ady szimbólumrendszerébe. „Belemerednek a szemeim a ködös estébe... Itthon ezen a helyen már kész a jövőm. Hiszen itt készült el, itt determinálódott nagy részében az életem. De áldom is a ködöt. Minden bölcs és törvényszerű az életben. A köd is...” — mondja egyik *Érmondszerfen* írt cikkében.⁵⁹

Köd a falun és én érzem jól,
Hogy biztos vagyok e szent ködben

írja később *Érmondszerfen Áldott falusi köd* című versében.

Az örök gyermekség gondolata, az az elképzelés, hogy az élet megöli bennünk a gyermeket, ugyancsak itt fogamzik meg benne, első újságíró éveiben: „Miként az aggság még csak percekre szokott meglepni, s mindig csak az gyógyít meg, ha gyermekségünk valamelyik kis emlékmorzsájával kezd játszani a lelkünk... És valahányszor igazán magunkra találunk: gyermekek vagyunk... S összetett lelkű, vívódó, modern emberek, kikből monstrumot csináltak az édes szülők lágysága, az iskolamesterek korlátoltsága, a vallástanítók bigottsága, az ezer nem is sejtett igazságtalanságával rájuk törő élet s ezek transzformálásán mesterkedő apostola... örüljenek, hogy a gyermek-emlékek közül maradt egy pár még monstrum-lelkünkben...”⁶⁰ Ezeknek a soroknak gondolatmenete olykor a kifejezésekig visszatér *A gyermekség elgéjében*.

Ady az újságíró hivatását a legtisztább, legszentebb hivatások egyikének tekintette, és elmondhatjuk, hogy egész újságíró pályáján ehhez is tartotta magát. Az újságírókat Heine után a szentlélek lovagjainak nevezte: „Ő szólott vala a szentlélek lovagjairól, a misszió boldog bolondjairól és az emberiség boldogtalan szükségeseiről.”⁶¹ „És Heine, mikor a szentlélek lovagjainak nevezte az újságírókat, arra gondolt, hogy a változás szent törvényét legelső sorban az újságírók viszik előre.”⁶² Ady tehát az újságíró hivatását a forradalmáréval azonosította. Ez a prózájában lépten-nyomon felmerülő gondolat tér vissza évek múlva a *Szent Lélek karavánja* c. versében is.

Sorolhatnók tovább, hogy az 1902. szept. 17-én írt *Wesselényi* c. cikkében benne van csírájában a *Zilahi ember nótája*, hogy *A szerelem eposzából* alapgondolata — az élet föltétele a szerelem — már egy 1903-as cikkében megtalálható. Talán az is tanulságos, hogy az *Elbocsátó szép üzenet* sokat támadott férfigöge — „ráaggatott díseiből egy nőre” — korai prózája tanúsága szerint a művész jogos fölényében gyökerezik: „A lányok és asszonyok, kikért áhítottam, szebbek voltak más leányoknál és asszonyoknál, mert alakjaikat besugározta a lelkem.”⁶³ Céлом azonban nem holmi filológus teljessége a konkordanciáknak: mindössze azt akartam bebizonyítani, hogy Ady publicisztikája nemcsak világnézeti tudatosodását tükrözi, hanem költői fejlődésének tanulmányozásához is sok értékes fogódzót nyújt. S ezt a segítséget a teljes prózaírási kiadás hiányában szükségképpen mind ez ideig elhanyagolta az Ady-filológia.

Külön tanulmányban kellene számba vennünk Ady prózájának költői elemeit, szóismétléseit, jelzőhalmazait, jellegzetes rövid mondatait, a mehökkentő képeket, hasonlatokat és szimbólumokat. Ezt a különös, burjánzó Ady-prózát, melyet az élmény intenzitása és az igazság hite hevít izzóvá, az indulat ereje tesz sodróvá, szuggesztívvé, az értelem fénye meggyőzővé,

⁵⁸ Itthon vagyok. Szilágy, 1903. nov. 26.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ A hétről. NN, 1902. okt. 20.

⁶¹ Levél az apámhoz. NN, 1903. márc. 1.

⁶² A hétről. NN, 1902. márc. 2.

⁶³ Itthon vagyok. Szilágy, 1903. nov. 26.

racionalisszá, az ironia sava maróvá és élessé. S mindezeken túl egy nagy költő dús képzeletvilága úgy ragyogja be ezt a nyelvet a maga sajátos fényeivel és színeivel, hogy egyben minden más magyar prózától jellegzetesen megkülönbözteti. Ilyen stíluselemzés azonban csak a teljes Ady-próza tanulmányozásán alapulhatna. Korai publicisztikájának rövid periódusa — bár a későbbi Ady nagyságának számtalan bélyegét viseli magán — mégiscsak egy fejlődési szakasz, melyet nem szabad kihasítani a költő műveinek egészéből.

Erzsébet Vezér

MOTIFS DE POÈMES DANS LA PROSE DU JEUNE ADY

Le développement de Ady prosateur a précédé de beaucoup sa formation poétique. Cependant, les origines des motifs qui caractérisent ses poèmes mûrs, s'observent dans la prose du jeune publiciste. Ainsi, les sujets politiques de sa poésie apparaissent d'abord dans ses écrits de publiciste: la prophétie du déclin du système de comitat féodal, la corruption du parlementarisme, le militarisme pesant lourd sur le peuple hongrois, l'émigration, etc. Dès le début, sa prose témoigne de sa nostalgie de vivre la vie à plein, de son mépris du passé et son enthousiasme pour le changement, pour l'avenir: autant de motifs qui se répètent plus tard dans ses poèmes. L'amour de la vie, le culte du génie de Ady, engendrés par l'influence libératrice de Nietzsche, ont pourtant un caractère tout différent, désignant plus nettement la voie du progrès que la philosophie de Nietzsche. Comme chez les grands artistes créateurs en général, les influences subies se font valoir plutôt par l'atmosphère de ses oeuvres qu'elles n'y sont philologiquement démontrables. L'auteur analyse le développement des motifs d'ivresse et de Messie ainsi que plusieurs sujets poétiques de moindre importance dans la prose du jeune Ady et y indique l'intérêt passionné pour l'élément cosmique. L'analyse de l'activité publiciste de Ady aide le lecteur à s'orienter dans la formation idéologique du poète et offre des points d'appui précieux pour l'étude de son évolution poétique.

A HUN-TÖRTÉNET ÉS SZERZŐJE

A középkori magyar történetírás — és ezt követően a magyar irodalomtörténet — egyik legtöbbször vitatott kérdése: a hun-történet keletkezése. Tudvalevően Béla király névtelen jegyzőjének a művében a „hun-történet” még csak néhány mozzanatról állt: ti. hogy Pannónia egykor Attila király földje volt, s Attila valamilyen, közelebbről nem indokolt módon az Árpádok ősatyja, továbbá, hogy a székelyek Attila király népei, s így Pannónia jogos örökségként szállott Árpád fejedelemre és népére. Ezért nem csoda, hogy annak a műnek a szerzője, aki Attilának és népének a történetét részletekbe menő ábrázolással beiktatta a magyar történetbe, az utókor érdeklődését különös mértékben magára vonta. A régebbi, ma már idejét múlt felfogás szerint ugyanis a hun-történet szerzője a magyar nép „ősi történeti hagyományait” foglalta írásba, s így mint „ősi hagyományok” őrzője és lejegyzője érdemel figyelmet. Az újabb felfogás szerint pedig a hun-történet szerzője egy mesés történeti múlt „tudós” megalapozója és igazolója.¹

Hogy ki ennek a magyar nép történeti öntudatát századokon át befolyásoló műnek a szerzője, annak eldöntését az a körülmény nehezíti meg, hogy a hun-történet három, egymással rokon, de mégsem teljesen azonos szövegezésben maradt ránk.² Az 1., a Budai- és a 2., a Képes-Krónika-család lényegében azonos — bővebb — szövegezésével szemben maradt ránk egy 3., rövidebb szövegezés is, IV. László király udvari klerikusának, Kézai Simonnak a neve alatt. Ennek a ténynek az alapján a következő nézetek láttak napvilágot idők folyamán a hun-történet szerzőjére vonatkozóan:

1. A hun-történetnek mind a bővebb, mind a rövidebb változata Kézai Simon műve. Ez elgondolás szerint először a bővebb változatot írta meg, később azután, talán Kun László király kérésére művét némileg megrövidítve újból leírta.³ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez önmagában sem nagyon valószínű, de a két szöveg kisebb-nagyobb ellentmondásai is e feltevés helyessége ellen szólnak.⁴

¹ A kérdés régebbi irodalmát lásd PINTÉR JENŐ: Magyar Irodalomtörténet, I. 1930. 62—71.

² A krónika-családok megállapítása és egymáshoz való viszonyuk tisztázása DOMANOVSKY SÁNDOR alapvető vizsgálatainak köszönhető: A Budai krónika. Századok, 1902. 615—630; 729—752; 810—831. és a SZENTPÉTERY IMRE szerkesztésében megjelent *Scriptores Rerum Hungaricarum* (= SRH.) szövegkiadás bevezetésében, Bp. 1937. I. 227—237. Vö. HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái (= Stílusproblémák), Bp. 1954. 255.

³ KARÁCSONYI JÁNOS: A székelyek eredete és Erdélybe való telepődése. Bp. 1905. HÓMAN BALINT: A Szent László-kori *Gesta Ungarorum* és XII—XIII. századi leszármazói. Bp. 1925. 64.; *Ua.*: A magyar hun-hagyomány és hun-monda. Bp. 1925. 24.; VÁCZY PÉTER: A népfeljegyzés első magyar hirdetője. (Károlyi-Emlékkönyv) Bp. 1933. 546—563.

⁴ Ezekre az ellentmondásokra részben DOMANOVSKY is rámutatott: Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906. 52.; szerinte azonban Kézai műve csak kivonata az V. István-kori szerző művének. A két szövegezés közötti ellentmondásokat éppen ellenkezőleg — Kézai szerzősége mellett érveként — értékeli MADZSAR IMRE: A hun krónika szerzője. Történeti Szemle, 1922. 87. kk. és FARKAS LÁSZLÓ: Kézai és a magyar krónikák. Szeged, 1935. 30.

2. E felfogás módosított formája, hogy csak a rövidebb változat Kézai műve, s a bővebb változat úgy jött létre, hogy később egy ismeretlen szerző kibővítette helyenként Kézai szövegét⁵, a hun-történet azonban e felfogás szerint is Kézai műve, Kézai szellemének terméke.

3. E felfogással szemben azonban már elég korán felmerült olyan nézet is, hogy a hun-történetet a XIII. század folyamán, de még Kézai előtt írta valamely krónikásunk, esetleg önállóan, esetleg a magyar történettel egybekapcsolva, s így a ránkmaradt Kézai-féle rövidebb változat egyszerű kivonata egy teljesebb műnek. Ebben az esetben Kézai mint szerző egyáltalán nem jöhet számításba. A bővebb szövegek szerzőjét régebben II. András korában (Marczali),⁶ újabban V. István korában keresték (Domanovszky).⁷ Az V. István-kori szerzőt Györffy György egy főúri származású krónikásban, az Ákos-nembeli Ákos mesterben határozta meg. Szerinte a hun-történet szerzője is Ákos mester.⁸

A kérdés részletekbe menő vizsgálatával itt aligha terhelhetjük az olvasót, néhány lényeges pontra azonban itt is helyénvaló rámutatni.

Mindenekelőtt Kézai Simon mester a műve elé írt prológosban arról értesít, hogy ő foglalta először össze különböző (német, francia és olasz) külföldi források alapján a hunok történetét.⁹ Ez a nyilatkozat egymagában is eldöntené a hun-történet szerzőjének kérdését, ha ugyanez az előszó nem volna meg a Budai-krónika családba tartozó Sambucus-kódexben is — igaz, a Kun Lászlóhoz intézett ajánló sorok nélkül. Mivel szokatlan ugyan, de mégsem tartozik a lehetőségek közé, hogy egy író a középkorban elődjének nemcsak a művét, hanem annak még bevezetését is eltulajdonítsa, azért a szerzőség eldöntése kérdésében a prológosból nem lehet kiindulnunk.

Sajnos, a hun-történetben olyan utalás, amelyből közvetlenül lehetne a szerzőre következtetni, nem található, de közvetett bizonyítékokkal ki lehet mutatni, hogy a hun-történet Kun László király uralkodásánál előbb nem jöhetett létre, s így annak szerzője sem lehet más, mint Kun László király udvari papja, Kézai Simon mester.

Többen rámutattak már (Domanovszky, Grexa),¹⁰ hogy a hun-történet a székelyek révén — akik Attila népei — s az Aba nemzetség mondái ősenek, Csabának a mondáján keresztül kapcsolódik a magyar történethez. A székelykérdés nem alkalmas a hun-történet keletkezési idejének megállapítására, de az Attila—Csaba—Aba-genealógia alkalmas kiindulópontul szolgálhat e sokat vitatott kérdés eldöntéséhez.

A hun-történet 22. fejezete mind a bővebb, mind a rövidebb Kézai-féle változatban elmondja, hogy a hun birodalom felbomlása után Attila egyik fia, a görög császár leányától született Csaba életben maradt vitézeivel visszatért a Szittyaföldre, ahol még életben találta atyai nagyatyját Bendekuzt, feleséget azonban nem kapott Szittyaföldön, mert az igazi szittyák *keveréknek, korcsnak* (missitalius) tartották őt, mivel nem szittyá anyától, hanem a görög császártól.

⁵ HEINEMANN: Zur Kritik ungarischer Geschichtsquellen. Neues Archiv, XIII. Hannover, 1887. 61. 73—74.; KAINDL: Studien zu den ung. Geschichtsquellen. Wien, X. 1902. 400.; MADZSAR IMRE: A hun krónika szerzője. Történeti Szemle, 1922. 75—103.; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Krónikáink atyja Kézai. Szeged, 1933. 6.; FARKAS LÁSZLÓ: Kézai és a magyar krónikák. Szeged, 1935. 37.; DOMANOVSKY S.: Kézai és a hun krónika. (Károlyi-Emlékkönyv) Bp. 1933. 118—19.; Stílusproblémák, 359.; 365. kk.

⁶ MARCZALI HENRIK: A magy. történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 63.; SEBESTYÉN GYULA: A magyar honfoglalás mondái. Bp. 1905. I. 390.

⁷ DOMANOVSKY S.: Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906. 73—74.; *Ua.*: Kézai és a hun krónika. (Károlyi-Emlékkönyv) Bp. 1933. 115.; *Ua.*: Attilától Árpádig. (Melich-Emlékkönyv) Bp. 1942.; C. A. MACARTNEY: Studies on the early hungarian historical sources. Bp. 1940. 16—17.; *Ua.*: The medieval hungarian historians. Cambridge, 1953. 94. némi ingadozással.

⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magy. őstörténet. Bp. 1948. 153.; 165. kk.

⁹ Vö. MADZSAR I. i. m. 80.; 83.; ERDÉLYI L. i. m. 6.; FARKAS L. i. m. 35.

¹⁰ DOMANOVSKY S.: Attilától Árpádig. (Melich-Emlékkönyv) Bp. 1942. 62.; GREXA GY.: A Csaba-monda és a székely hun hagyomány. Bp. 1922. 3—4.

leányától született. Ezért aztán Csaba kénytelen volt a khorezmi földről feleséget hozni magának. Csabának ettől a feleségétől két fia született, Ed és Edemen. Ezek közül Ed — a hun-történet szerint — Szittya-földön maradt atyjánál, „Edemen pedig, amikor a magyarok másodízben visszatértek Pannóniába, atyjának és anyjának igen nagy háznépével költözött be,” s ettől ered — végső fokon Csabától — az Árpád-kor egyik leghatalmasabb nemzetsége, az Abák.¹¹

Ami az Abák genealógiáját illeti, tudvalevő, hogy ezt a nemzetséget már Anonymus is Edtől és Edementől származtatja azzal a jellemző eltéréssel, hogy ezek Kíev alatt csatlakoztak a magyarokhoz a többi kun vezérrel együtt, s a felső Tisza folyásánál és a Mátra vidékén nyertek kiterjedt birtokokat Árpád vezértől (Anon. 8, 10, 17, 32. fej.). Ami Anonymusnál és a hun-történetben egyezik az Abák genealógiájára vonatkozólag, azt bizvást az Abák hiteles nemzetségi hagyományainak tekinthetjük, ami a kun-hun eredetet és az Attilától Csabán keresztül való leszármazást illeti, ezek nyilván tudós kombináció és egy kis nyelvészkedés eredményei, eltekintve e nemzetség Khorezmi kapcsolataitól.

Ami már most az Abáknak a hun-történetben olvasható származásrendjét különösen korjelzővé teszi számunkra, az az a körülmény, hogy a hun-történet szerzője az Abákat nem valami hízelgő módon *keveréknek*, *korcsnak* (missitalius) nevezi, nem Szittya-föld igazi sarjadékának, s ennek indokolása az, hogy Csaba, a nemzetség őse, a görög császár leányától való fia Attilának.

Amennyiben a görög császár leányától való származás az igazi szittya származással szemben alacsonyabbrendű és mintegy dehonesztáló, annyiban ilyesmit sem IV. Béla alatt, sem V. István uralkodása alatt nem írhatott le egyetlen krónikásunk sem, hiszen IV. Bélának a felesége Laszkaris Mária, a görög császár leánya, s az ő fia, V. István eszerint szintén missitalius: korcs-keverék. Ezek szerint tehát szinte kizárt dolog, hogy a hun-történetet IV. Béla vagy V. István alatt írták volna. Ellenben meg lehet érteni az Abákkal szemben ilyenféle történetírói magatartást Kun László idejében, aki maga már kun, keleti ivadéka az Árpád törzsnek, s akinek a hatalmaskodó Abákkal szemben többször védekeznie kellett.

Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy Kézai már a hun-történet elején igen éles különbséget tesz a „tisza magyarok”, a jövevények, és „keverék-nemzetségek” között. „A tisza magyarságnak ugyanis — írja Kézai a 6. fejezetben — száznolc nemzetsége van és nem több. Egyéb nemzetségek, amelyek hozzájuk csatlakoztak, jövevények, vagy hadifoglyoktól származnak, mivel Hunortól és Magortól száznolc nemzetség született a meotisi ingoványban keveredés nélkül.”¹² Ez a száznolc nemzetség Kézai őshaza-elméletében és az „ősi” hun-magyar közigazgatás rajzában is fontos szerephez jut, amennyiben a Szittya-földet a 108 szittya nemzetség szerint 108 közigazgatási egységre, tartományra osztották fel szerinte az ősmagyarok (6. fej.). A hun-történet bővebb szövegezései szintén tudnak ugyan a Szittya-föld 108 tartományra való felosztásáról, de arról hallgatnak, hogy a krónika írása korában valóban 108 „tisza magyar” nemzetséget tartottak számon. Ezen a ponton tehát Kézai a maga történeti konstrukciójának megrajzolásában következetesen jár el, nemzetségek szerint osztotta fel 108 tartományra Szkítia egész területét, s így egyáltalán nem meglepő, hogy ezeket az elveket az Abákkal, Kun László riválisaival és ellenségeivel szemben is töretlenül képviseli.

Hogy az Abáknak ez a beállítása, származásuknak egy ilyenfajta megbélyegzése Kun László uralkodása előtt nem képzelhető el, s hogy ennek következtében a hun-történet csakis Kun László udvari papjának, Kézai Simonnak a műve lehet, arra vonatkozóan a bővebb szövegezésű krónikák 35—37. fejezetei szolgálhatnak értékes felvilágosításokkal. Ezekben a fejezetekben a krónikás vitába száll azzal a „népi” hagyománnyal, hogy Pannóniát csupán a

¹¹ SRH. I. 163. és 280.

¹² SRH. I. 146.: *Centum enim et octo generationes pura tenet Hungaria et non plures.. Aliae autem, si quae ipsi sunt coniunctae, advenae sunt vel captivis oriundi, quum ex Hunor et Mogor in palude Meotida centum et octo progenies absque omni missitalia fuere generatae.* — vö. Kézai első Függelékében (SRH. I. 187.): *Cum pura Hungaria plures tribus vel progenies non habebat quam generationes centum et octo...*

„hétmagyar” foglalta el és népesítette volna be. A „hétmagyar” kifejezést, amelyet már nyilvánvalóan nem ért, nem hajlandó ez a krónikás azonosnak venni a „hét vezér” kifejezéssel, illetve épp az ellen a felfogás ellen hadakozik, hogy az országot csupán hét nemzetséggfő foglalta el rokonságával és háznépével. Nézete szerint lehetetlen, hogy csak hét magyar hódította volna meg Pannóniát, s hogy csak e „hét magyar” leszármazói volnának törzsökös szittya magyar nemesek. „Honnan jött akkor az Ákos, Bor és Abák nemzetsége” — kérdezi —, mert ezek ugyan nem a hét vezér leszármazottai, de nem is jövevények, hanem Szittya-földről jöttek ki a honfoglalás alkalmával!¹³

A „Hétmagyar”-problémával már másutt foglalkoztunk. Jelen vizsgálódásunk szempontjából fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy itt nyilvánvalóan egy, a származására, nemzetségére büszke krónikás vitázik a már régen nem értett népi hagyománnyal, amely belekerült „némely írott művekbe” is — amint a krónikás magát kifejezi. Vizsgálódását azzal fejezi be, hogy a köznépi által emlegetett „hétmagyar” kifejezés nem a honfoglaló hét vezérre értendő, hanem az augsburgi gyászos vereségből világ csúfjára, levágott füllel és orral hazaküldött „gyászmagyarokra”. A felvetett kérdést aztán a következő megállapítással zárja le: „kétségtelen tehát, hogy nemcsak a hét vezér hódította meg Pannóniát, hanem más nemesek is, akik Szittya-földről költöztek be. Ezért a hét vezérben jobban kell tisztelni a méltóságot és hatalmat másokénál, de a nemességet illetően másokkal egyformán.”¹⁴

E krónikás szerint tehát az Ákos, Bor és Aba nemzetség a hét vezérrel együtt jött be Szittya-földről Pannóniába s velük együtt foglalta el az országot. Származás és nemesség tekintetében ezek semmiben sem különböznek a hét vezértől, magától az Árpád-nemzetségtől sem, csupán a viselt méltóság tekintetében. Ez a krónikás tehát még nem ismerte az Abák genealógiájának azt a formáját, amely a hun-történetben olvasható, de az sem tehető fel róla hogy a fenti „keverék” becsmérő kifejezések kíséretében oldotta volna meg az Abák genealógiáját. Ez a krónikás féltékenyen őrizte a maga nemesi egyenlőségét származás tekintetében is az ország honfoglaló nemesi családjaival s nemesség szempontjából még az Árpádoknál sem tartotta magát alábbvalónak: *miért akart volna akkor éppen az Abák származása esetében kivételt tenni akár úgy, hogy az Attilától való származtatás fényével övezze az Abákat, akár úgy, hogy a görög császárléánytól való származás miatt megvonja tőlük a „tisztá magyar” származás címét s keverék-korcsnak minősítse a nemzetség őseit?*

Éppen ezek miatt a megfontolások miatt szinte kizártnak kell tartanunk, hogy az a krónikás írta volna a hun-történetet, aki az Ákos, Bor és Aba nemzetségeket származás tekintetében egyenrangúaknak és Szittya-földről a honfoglaló magyarokkal beköltözötteknek minősíti. Ha így volna, akkor önmagával jutna ellentétbe a hun-történetben.

Az elmondottak alapján biztosan állíthatjuk tehát, hogy a Krónikák 35—37. fejezeteinek írója és a hun-történet szerzője nem lehet azonos személy. Mivel pedig a Krónikák 35—37. fejezeteinek szerzője Ákos mester — Domanovszky V. István-kori krónikása —, ezért a hun-történet szerzője nem lehet Ákos mester, csak Kézai, Kun László király klerikusa.

Nagyon valószínű, hogy a hun-történet Aba-genealógiájának ez a megbélyegzése magától a királytól, Kun Lászlótól származhat, vagy legalábbis annak intencióit képviseli, amit azután az ügyben érdektelen udvari klerikus, Kézai Simon maradéktalanul kifejezésre is juttatott. Az a nemesi történetíró ugyanis, aki — mint fentebb láttuk — a maga nemesi származására oly nagy súlyt vet, mindenképpen óvakodott volna a görög császári vérből való származást megbélyegzőnek minősíteni.

¹³ SRH. I. 292.: Cum igitur codices quidam contineant, quod isti capitanei septem Pannoniam introierint et Hungaria ex ipsis solis edita sit ac plantata: unde ergo venit generatio Akus, Bor, Abe, aliorumque nobilium Hungarorum, cum omnes isti non hospites, sed de Scythia descenderunt.

¹⁴ SRH. I. 294. Constat itaque non tantum VII capitaneos Pannoniam conquestrasse, sed etiam alios nobiles, qui de Scythia descenderunt. Unde ipsis venerari potest nomen dignitatis plus aliis et potentie, nobilitatis vero equaliter.

Mindenesetre az Abák eredetére vonatkozólag nehéz volna kideríteni, mi lehet az igazság. De nem hallgathatjuk el, hogy Anonymus szerint is az Abák ősei eredetileg nem tartoztak bele a magyar törzsszövetségbe, hanem később, Kíev alatt csatlakoztak a magyarokhoz, miután a magyarok a kievi „ruthéneket” és ezek szövetségeseit, a kunokat legyőzték (Anon. 10. fej.). Kielégítő magyarázata mind a mai napig sincs annak, milyen csatlakozott népet nevez Anonymus a honfoglalás korában kunoknak. Többen (Pais,¹⁵ Németh Gy.,¹⁶ Hóman B.,¹⁷ Györffy,¹⁸ Moór E.¹⁹) arra gondoltak, hogy Anon. csatlakozott kunjaiban a kazárok egyik törzsét, a kabarokat kell látnunk, akik Biborbanszületett Konsztantinosz szerint valóban a honfoglaló magyarokhoz csatlakoztak.²⁰ Ez nem is lehetetlen, de Anonymus ezeket a „kun” csatlakozókat nem nevezi „Attila király népei”-nek, ahogy az 50. fejezetben a székelyeket minősíti, ami eggyel több ok arra, hogy ne adjunk hitelt a hun-történetben elmondott Attila—Csaba—Aba-genealógiának. Mi több, maga a hun-történet szerzője is különbséget tesz az Abák és a „hunok maradványai”, a székelyek között, mivel az Abák szerinte a honfoglalókkal együtt jöttek be, míg a székelyek Attila halála óta itt húzódtak meg a Csigle-mezőn (21. fej.). Az Abáknak tehát a székelyekhez „Attila király népeihez” nincsen közük — legalábbis a krónikásaink szerint. Az azonban nagyon is lehetséges, hogy az Abáknak a többi magyaroktól elütő származása, ill. ennek emléke még igen elevenen élhetett a XIII. századi hagyományokban is. Nagyon lehetséges, hogy Kézainak az Abák származására adott „keverék” (missitalius) magyarázata: tudós vagy népies magyarázata a (kabar, ill.) *kavar* népnévnek oly módon, hogy a *kavar* népnevet, mely több magyarországi helynévben is megmaradt, azonosnak vette a magyar *kavar-kever* igével. Ebből az önkényes etimologizálásból aztán szinte önmagától adódott a „keverék, korcs” (missitalius < lat. *misceo*) értelmezés, s így nemcsak az Abákra vonatkozik, hanem a magát kavarnak nevező többi, már elmagyarosodott nemzetségre, ill. néptörödre is.

Természetesen felmerülhet esetleg mégis az a gondolat, hogy a hun-történet éppen azért íródott, hogy a benne tárgyalt Aba-genealógián keresztül V. Istvánnak vagy éppen Kun Lászlónak a származását bélyegezzék meg. Ezt a gondolatot azonban el kell háritanunk azon biztos tény alapján, hogy — bárki, bármilyen célzattal szerezte is a hun-történetet — Kun László udvari klerikusa ezt a hun-történetet az Abák genealógiájára tett becsmélő megjegyzéssel együtt Kun László királynak ajánlotta, mint annak hű udvari klerikusa. Ezt pedig nem tehetette volna, ha ez a király számára becsmérelésként lett volna felfogható.

E megfontolások mellett, amelyek az V. István-kori krónikásnak, Ákos mesternek a szerzőségét kizárják, s így a hun-történet szerzőjének a kérdésért egymagukban is eldöntik, érdemes még felsorakoztatni azokat az érveket is, amelyek a tudományos irodalomban eddig felmerültek Kézai szerzősége mellett.

Ismeretes, hogy Kézai gestája a hun-történet mellett egy rövidre fogott magyar történetet is tartalmaz. E rövid magyar történet nem sok eredetiséget árul el, de az a két fejezet, amelyben Kézai Kun László királynak a csehek és a kunok ellen viselt hadjáratáról számol be (c. 74—75) magasztaló hangon, a maga egészében Kézai alkotása. Madzsar Imre²¹ mutatott rá először arra, hogy a Kun Lászlót dicsőítő fejezetben (74. fej.) Kézai a középkori asztrológia ismeretéről tesz tanúságot, amikor László királyt „Mars fiának” nevezi, mivel „fogantatásának

¹⁵ PAIS DEZSŐ, az Anonymus szövegkiadásához írt jegyzeteiben: SRH. I. 43.

¹⁶ NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1931. 233—41.

¹⁷ HÓMAN B.: A székelyek eredete. 1921.

¹⁸ GYÖRFFY GY.: A székelyek eredete és településük története. (Erdély és népei) Bp. 1940. 59.

¹⁹ MOÓR E.: A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szeged. 1944. 26.; 33—34.

²⁰ MORAVCSIK GYULA: Biborban született Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 174—175. (39. fej.)

²¹ A hun krónika szerzője. Tört. Szemle. 1922. 83—84.

és születésének a napján ennek a csillagzatnak az állása (konstellációja) kedvező volt a vitézséget és egyéb természetes erényeket illetően”.²² Ugyanez az asztrológiai műveltség nyilvánul meg a hun-történet elé írt prologusban is, ahol a világmindenséget tipikusan asztrológiai műveltségre valló terminussal határozza meg a szerző. A világmindenség eszerint a meghatározás szerint: „mindazok a dolgok, amelyek a Hold övezete alatt és azon túl léttel bírnak és életet élnek a teremtés révén.”²³ Itt a „Hold övezete” asztrológiai megjelölése az ún. földi és égi szférának: a kettő között a határ a Hold övezete.

Ez a találkozás a Kun Lászlót tárgyaló fejezet és a prologus között aligha lehet véletlen.

Még ennél is jellemzőbb azonban a hun-történet prologusa szerzőjére a skolasztikus filozófia bizonyítási módszerének mesteri alkalmazása. A gót származású Jordanesnek a Gótok története (*Getica*) című művében a hunok származásáról egy tipikusan középkori babonás történet olvasható, amely szerint a hunok a gót seregből a pusztaságba kiűzött rossz asszonyok és tisztátalan szellemek egyesüléséből származtak.²⁴ Ennek a mesének a cáfolatára a skolasztikus tudományosság teljes vértetében száll síkra a hun-történet szerzője.²⁵ Cáfolatának menete kettős: először a Bibliából vett idézetekkel bizonyítja, hogy a szellemeknek nincs testük és csontjaik, s hogy testi lény csak testi lénytől származhatik, azután meg — ma azt mondanók, természettudományi érveléssel — a természet rendjére, a tapasztalati igazságra hivatkozik, amely szerint a szellemek a nemzésre nem képesek. „Mindezekből világos — zárja le okoskodását —, hogy a magyarok is, mint a világ más népei, férfítól és nőtől vették eredetüket.”

Ugyanilyen jellegű és a használt terminológia szempontjából a fenti résszel teljesen azonos cáfolatot olvashatunk Kézai magyar történetében Lél és Bulcsu kalandozó vezérek kivégzésével kapcsolatban is.²⁶ Itt Kézai az V. István-kori krónikásnak, Ákos mesternek azon állításával száll vitába — ez a régebbi krónikaszöveg egyébként megmaradt a Képes Krónikában —, hogy a szerencsétlen augsburgi ütközet után az elfogott Lehel vezér, mielőtt felakasztották volna, kürtjével agyonütötte a német császárt. „Ez a nyilvánvaló mese — mondja Kézai — ellenkezik még a valószínűséggel is, és aki ilyesmit elhisz, az gyengeelméjűségről tesz tanúságot. Mert a vétkes személyeket megkötözött kézzel szokták a fejedelmek elé állítani. Az igazság pedig az, és a krónikák könyvében is benne van, hogy vakmerően káromkodva, sértő módon beszéltek a császárral, azt állítván, hogy ha megöleti őket, hadi népéből egyetlen fogoly sem marad életben, hanem vagy örök szolgaságra vettetik, vagy minden bírói ítélet nélkül megölik őket. Ami meg is történt”²⁷ — fejezi be Kézai krónikás elődjének cáfolatát.

A cáfolat és érvelés menetében ezek a találkozások a hun-történet prologusának vallo-másával nem lehetnek véletlenek, minthogy ilyesmivel sehol másutt nem találkozunk a különböző krónikaszövegekben, csak Kézai magyar történetében és a hun-történet prologusában.

Nem hagyható figyelmen kívül a hun-történet szerzőjének megállapításánál a hun-magyar történetben alkalmazott korszakfelosztás sem. Ennek megértéséhez azonban egy kissé szemügyre kell vennünk a középkori magyar állam alkotmányára, szerkezetére vonatkozó egykorú megnyilatkozásokat, társadalmi és politikai törekvéseket, a XII. század végén és a XIII. század folyamán — amennyiben ezek a történetírás területén is jelentkeznek.

III. Béla király névtelen jegyzője az ún. „hétmagyar”, a hét vezér által kötött „vérszerződés”-ben fekteti le „alkotmányos” elképzeléseit, amelyek lényege az, hogy a szerződő hét vezér elismeri ugyan az Árpádok öröklődő „vezérségét”, de ezzel szemben kikötik maguknak és utódaiknak, hogy részesülnek a szerzeményekben, s „sem ők maguk, sem fiaik soha,

²² SRH. I. 185.

²³ SRH. I. 142.

²⁴ Jordanes: *Getica*. c. 24.

²⁵ Vö. Stílusproblémák 372–73.

²⁶ Stílusproblémák 374.

²⁷ SRH. I. 169.

semmi esetre ki ne essenek a vezér tanácsából és az ország tisztségeiből". (Anon. 6. fej.). Mint-hogy azonban Anonymusnál ezt a szerződést csak a hét vezér köti egymással, azért az országos tisztségekben csak a honfoglaló vezérek leszármazottjai részesülhetnek. Ezt az „alkotmányt” azután Anonymus — a honfoglalás megtörténte után — még két ízben módosítja némileg. Az egyik a (Pusztai-)szeri gyűlés (An. 40. fej.), ahol „a vezér és nemesi elrendezték az országnak minden szokástörvényét meg valamennyi jogát is, hogy miképpen szolgáljanak a vezérnek, meg főembereinek (primates).” Ezen a helyen tehát már nem csak a „hét vezér” szerepel, hanem általában a „fő emberek”, későbbi terminussal: a főnemesek, a nagybirtokosok. Az ország területén és a hatalomban tehát a vezér és a főemberei együttesen osztozkodnak. Ez a hatalmi egyensúly Anonymus ábrázolása szerint a harmadik rendezés alkalmával, Solt vezér kiskorúsága idején, bizonyos mértékig megbomlott és a főemberek javára bizonyos eltolódás következett be. Anon. szavai szerint (53. fej.): „Mikor Solt vezér tizenhárom esztendő volt, országának főemberei valamennyien egyetértéssel és közakarattal egyeseket országbírákú rendelték a vezér alá, ... továbbá másokat ... a sereg vezetőivé tettek a végre, hogy különböző országokat feldúljanak velük.” Eszerint az országos tisztségek betöltése a vezér kezéből a főemberek hatáskörébe ment át, akik „communi consilio”, azaz közakarattal intézkednek az országos dolgokban. Mindezeket a „szokásjogon” alapuló rendelkezéseket Anonymus a múltira vonatkozólag ábrázolja, de nyilván a jelen politikai és hatalmi törekvéseinek szemmel-tartásával, és feltétlenül a nagybirtokos urak érdekeinek és törekvéseinek szolgálatában. Ez a hatalmi eltolódás a főemberek javára és a királyi hatalom rovására tovább folytatódik II. András és IV. Béla alatt, amikor — mint Molnár Erik kifejti — „a királyi vagyon a nagybirtokosok kezébe ment át, s a királyi hatalom csökkenése a nagybirtokosok hatalmának növekedésében jutott kifejezésre. Rogerius már 1235-re vonatkozóan azt írta, hogy az urak annyira meggazdagodtak, hogy a királyt semmibe sem veszik, hanem „felosztották egymás között Magyarországot s a saját uradalmaikban a király helyett maguk akarnak uralkodni.”²⁸ (Vö. Rogerius 9—10. fej.) A XIII. század második felében a hatalmaskodó oligarcháknak ez a törekvése elvi síkon, a történetírásban is jelentkezik. A Kézai előtt működő XIII. századi történetíró, hihetőleg Ákos mester kidolgoz egy kormányzati elvet, amelynek lényege az, hogy az ország ügyeit a hatalmas főurak szövetsége, közössége intézi. Ez a történetíró, nem véve tudomást Anonymus vérszerződéséről sem, még a honfoglalást sem hajlandó feltétlenül az Árpádok nevéhez kapcsolni.²⁹ Ez a történeti szemléletmód ismét csak annak a jelen állapotnak a visszavetítése, amelyről Rogerius úgy nyilatkozik, hogy a bárók „a királyokat semmibe sem vették”, s hogy magukat a királyokkal egyenlőknek tartották. Már most, egy ilyen oligarchikus egyenlőségre való törekvéssel összeegyeztethetetlen Attila hatalmas alakja, aki minden jogot szuverén módon maga gyakorol. Az oligarchák érdekeit szem előtt tartó történetíró számára nagyon időszerűtlen lett volna a hun király történetének felelevenítése. *Ákos mester, az oligarcha-történetíró tehát nem igen lelkesedhetett Attila egyeduralmáért.*

Ezt a közösségi elméletet azonban a kialakuló köznemesség és a városi közösségek éppen az oligarchák ellen fordítják, azzal a lényeges különbséggel, hogy a köznemességnek szüksége van egy erős királyra, akinek a segítségével a bárók önkényeskedése korlátok közé szorítható. Nem lehet véletlen, hogy már II. András királytól kezdve éppen a köznemesség az, amelyik állandóan a királyság megerősítésén fáradozik, mert a maga communitiesének érdekeit csak egy erős király juttathatja érvényre a hatalmaskodókkal szemben. A középnemesség communitiesa és a király tehát egymásra talál: *a hun-történet felidézése Attila hatalmas alakjával csak egy ilyen politikai érdekszövetség céljait szolgálhatja, de nem az oligarchák politikai törekvéseit.* Ha tehát megáll az a megfigyelésünk, hogy a Kézai előtt működő XIII. századi történetíró az

²⁸ MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1949. 94.

²⁹ Stílusproblémák 345—349.

oligarchák érdekeit juttatta kifejezésre történetírásában, akkor ez a történetíró, a maga osztály-érdekei védelmében óvakodott volna Attila történetét feleleveníteni és a hun-történetet a magyar történet részének megtenni. Erre csak egy hű királyi ember vállalkozhatott a XIII. század végén, akinek érdekei fűződtek a királyság intézményének megerősödéséhez. Ilyen ember volt Kézai.

Ha a hun-történet szerzőjének a Kézai előtt működő krónikást tartjuk, akkor természetesen az a jelenség is magyarázat nélkül marad, honnan van az, hogy a hun-történetben az olasz eredetű latinositott szavak egész serege fordul elő mind a bővebb, mind a Kézai-féle változatban, míg a magyar-történetben csak a Kézai-féle változat mutat fel hasonló jelenséget, és a másik XIII. századi krónikás óvatosan kerüli ezeket az idegen kifejezéseket. Nyilvánvaló, hogy aki a hun-történetben aggálytalanul használja ezeket a szavakat, az a magyar történetben sem fogja kerülni. Ha tehát azt tapasztaljuk, hogy az a krónikarész, amelyet biztosan Ákos mesternek tulajdoníthatunk, az olaszországi latin szavak használatát kerüli, akkor ez a szerző nem lehet a hun-történet írója, mert ott tömegével találkozunk ezzel az — Ákos mestertől került — jelenséggel.^{29a}

A fenti megfontolások alapján, azt hiszem, a hun-történet szerzőségének kérdését véglegesen megoldottnak tekinthetjük: a hun-történet Kézai Simonnak, Kun László udvari klerikusának műve, s az említett politikai és dinasztikus szempontok alapján nem is jöhetett létre Kun László uralkodása előtt.

Hogy a hun-történet szerzőjének személye körül egészen napjainkig oly nagy volt a bizonytalanság, annak fő oka abban rejlik, hogy — mint fentebb említettük — a hun-történet két fogalmazásban maradt ránk: egy rövidebb változat Kézai neve alatt, és egy bővebb szövegezés a Budai- és Képes-Krónika-családokhoz tartozó kéziratokban. E két változat egymáshoz való viszonyát mindeddig kielégítő módon nem sikerült tisztázni a szaktudományak. Hóman és a régebbi iskola követői mind a két változatot Kézai művének tartották, ami azonban a két szövegezés ellentmondásai miatt tarthatatlan álláspont. A két szövegezés eltéréseire és kisebb-nagyobb ellentmondásaira Domanovszky Sándor Kézai-tanulmánya hívta fel a figyelmet, s ezzel mindenesetre kihúzta a talajt az olyan kényelmes álláspont alól, amely szerint mind a két szövegezés Kézai műve volna. Ezen a ponton Domanovszky Kézai-tanulmányának érdeme ma is vitathatatlan. Ő azonban a két szövegezés ellentmondásait úgy értékelte ki, hogy szerinte az eredeti szövegezés minden körülmények között a bővebb szövegezés volt, amelyet Kézai hanyag módon „kivonatolt”, és a két szövegezés közötti ellentmondások éppen e hanyag kivonatalás eredményeképpen jöttek létre. E felfogás logikus következménye, hogy 1. a hun-történet már megvolt Kézai előtt, és annak szerzője az V. István-kori krónikás, 2. hogy Kézai-nak semmi köze sincsen a hun-történethez a „hanyag kivonataláson” kívül.

Domanovszky nézetével szemben lényegében csak Madzsar Imre és Erdélyi László lépett fel, ők azonban, valamint Erdélyi László egyik tanítványa Kézairól szóló disszertációjában Kézai szerzőségének bizonyító anyagát nagyrészt Kézai „magyar” történetéből sorakoztatták fel, s így a hun-történet szerzőjének eldöntése kérdésében alig jöhetnek számításba fejtegetéseik. Így érthető, hogy egyfelől Macartney a „The medieval Hungarian historians” c. művében — kisebb eltérésektől eltekintve — lényegében Domanovszky nézetéhez csatlakozik a Kézai neve alatt ránk maradt mű kivonat jellegét illetően, s hogy Györffy György a hun-történet eredeti, ill. ahhoz legközelebb álló szövegét — Domanovszky és Hóman után — ugyancsak a „bővebb szövegezések” között keresi, és azt a Sámucus-kódex szövegében véli megjelölhetőnek, szerzőjét azonban Ákos mester személyében állapítja meg.

Bár a fenti megfontolások és érvek alapján a magunk részéről — úgy hisszük — a hun-történet szerzőjének a kérdése véglegesen eldöntöttnek tekinthető, mégis — ezt készséggel elismerjük — abban a tekintetben, hogy melyik szövegezés Kézai eredeti szövegezése a hun-

^{29a} Vö. Stílusproblémák

történetben, vajon a „bővebb” szövegezések között kell-e keresnünk, vagy a Kézai neve alatt ránk maradt „rövidebb” szövegezésben, a bizonytalanságot még nem oszlattuk el teljesen.

Mindenekelőtt, legyen szabad utalnunk arra a régebbi megállapításunkra, hogy a magyar „hun-történet” szövegvariánsainak kiértékelése szempontjából sem tárgyi, tartalmi mozzanatok, sem nyelvek nem vehetők döntő súllyal a latba. Tárgyi mozzanatok azért nem, mivel az egész magyar „hun-történet” tudós konstrukció lévén, az egyes adatok tárgyi igazsága, helyessége, egyáltalán nem mérhető le. Nyelvi mozzanatok, nyelvhelyességi kérdések meg azért nem vezethetnek megnyugtató eredményekhez éppen a hun-történet esetében, mivel az eredeti szövegezésben is előfordulhatnak kifogásolható kifejezések, amelyeket a „későbbi” átdolgozó vagy másoló kijavíthatott; vagy ellenkezőleg: az eredetiben helyes szövegezés „megromolhatott” a későbbi másoló vagy átdolgozó keze nyomán.

Mindezek a bizonytalansági tényezők szinte lehetetlenné tették, hogy biztos kritériumok alapján és kétséget kizáró módon eldönthessük, hogy a két szövegvariáns közül melyik tekinthető eredetinek, és melyik a másodlagos, a későbbi átdolgozás. A két szövegváltozat egymáshoz való viszonyát illetően ugyanis a hun-történetben valóban az a helyzet — ahogy Domanovszky megfogalmazta —, hogy „helyenként kétségtelenül Kézai szövegezése (= a rövidebb változat) tűnik föl helyesebbnek és talán eredetibbnek ... Vannak azonban helyek, ahol viszont a többi krónikákról (= a bővebb szövegezések) állíthatjuk ezt...” (Domanovszky: Kézai: 71.).

E nagy bizonytalanságot nyelvi, szövegkritikai és nem utolsósorban tárgyi bizonyítékokkal sikerül ugyan korlátozni és valószínűvé tenni, hogy az eredeti változat Kézai rövidebb szövegezése lehetett, a kérdés végleges megoldásához a kulcsot azonban az alábbi — eddig észre nem vett — forráskritikai megfigyelés adja kezünkbe.

Anonymus Gestájának 53. fejezetében arról értesít, hogy Zsolt vezér idejében az ország főemberei rektorokat (bírákat) választanak: „qui moderamine iuris consuetudinis *dissidentium lites contentionesque sopirent*”.

A bírói funkciónak ebből a meghatározásából a kurzivan szedett szövegrész szó szerinti átvétel a középkor nagy enciklopédistájának, Isidorus Hispalensisnek az *Etymologiae*um 1. V. c. 14-ből, ahol Isidorus erre a kérdésre: *Quid responsa prudentium?* — a következő feleletet adja: „fuerunt enim quidam prudentes et arbitri aequitatis, qui institutiones civilis iuris compositas ediderunt: quibus *dissidentium lites contentionesque sopirent*. Anonymus tehát szó szerint átveszi Isidorusból ezt a meghatározást.

Kézai ugyanezt a hun-történet 7. fejezetében már ebben a *csonkább* formában hozza: „Constituerunt ... rectorem unum ... qui communem exercitum iudicaret, *dissidentium lites sopiret*, castigaret malefactores, fures ac latrones.”

Még messzebb kerül az eredetitől a Budai-Képes Krónika szövegezése, jeléül annak, hogy Kézain keresztül jutott el hozzájuk a fenti meghatározás (Krónikák 7. fejezet): „Constituentes ... rectorem unum ... qui *lites sopiret dissidentium*, fures et latrones ac malefactores castigaret.”

Mivel Anonymus szövege szó szerint egyezik Isidoruséval, Kézai pedig már megrövidíti a meghatározást, a Budai és Képes Krónika szövege meg a lerövidített szövegnek még a szórendjét is felforgatja, világos, hogy ez a definíció Anonymus révén került be krónikairódmunkba, onnan került Kézai hun-történetébe már csonkultán, s e csonkult meghatározás a bővebb szövegezésekben még tovább variálódott, s ezáltal még messzebb került az eredetitől. A folyamat fordítva elképzelhetetlen, s így a szövegezések egymáshoz való viszonyát egyértelműen és véglegesen eldönti: *a hun-történet eredetije a Kézai neve alatt ránk maradt rövid szövegezés.*

Ugyanez a szövegpárhuzam — másfelől — azt a sokat vitatott kérdést is végérvényesen eldönti, hogy Kézai a hun-történetben közvetlen forrásul használta Anonymus Gestáját, és a két mű közötti egyezések nem közös forrás használatára vezethetők vissza.

A szerző és a szövegvariánsok kérdésének tisztázása után mindenekelőtt az a kérdés merül fel, milyen forrásokból merített a hun-történet szerzője. A hun—magyar rokonság tudata

mint fentebb már szözlöttünk róla, nem tehető fel. A gondolat azonban mégsem Kézaié. Kézai csak logikusan továbbfejleszti azt a gondolatot, amelyet először, úgy látszik, Anonymus hozott be a magyar őstörténeti kutatásba. Míg azonban Anonymusnál a hun-történet mindössze néhány mozzanat megragadására korlátozódott, addig Kézai kitölti és valóban nagyarányúvá fejleszt e szerény kezdeményeket. Anonymusnál hun-történetről tulajdonképpen nem is beszélhetünk még; nála még csak a csírák vannak adva. Nála a „hun-történet” az alábbi motívumokra terjed ki:

1. Pannonia földje egykor Attila király birtoka volt,
2. Attila valamilyen — közelebből nem tisztázott — módon Árpád vezér ősei között foglal helyet, s így
3. Attila egykori földje jogos örökségként száll Árpád vezérre.
4. Buda várát a németek Ecelburgnak, azaz Attila városának hívják, míg a magyarok Budavárnak.

5. A székelyek — de nem a magyarok! — egykor Attila király népei voltak.³⁰

Ezt a néhány sovány adalékot bámulatra méltó merészséggel, a tények ellentmondásait megszüntető vas következetességgel és nem kevés tudós leleménnyel egy valóban hatalmas és világtörténeti perspektívát nyújtó kompozícióvá kerekítette ki a hun-történet szerzője, amely századokon keresztül meghatározta a magyar nép történeti öntudatát, és befolyásolta a Nyugat népeinek a magyarokra vonatkozó nézeteit is. Mindenekelőtt levonta Anonymus Attila—Árpád genealógiájának logikus következményét, és az uralkodócsalád állítólagos Attila-rokonságát kiterjesztette az egész magyar népre — annak ellenére, hogy Anonymus után ő is különbséget tesz a székelyek, mint a hun nép maradványai (Kézai 20. fej.) és a többi magyarok között. Ennek a merész és az ő ábrázolásában sem ellentmondásmentes beállításnak azonban egy hatalmas „bizonyítékára” bukkant Kézai. Felfedezte Jordanesnek a hunokról írt beszámolójában,³¹ hogy a hunokat állítólagos őshazájukból, a Meotisi mocsarakból egy titokzatos szarvas vezette ki. Minthogy azonban a magyar nép eredetmondája is ismerte az új hazát megmutató „csodaszarvas” történetét, a két nép ez egyező mondai motívumában a két nép azonosságának megdönthetetlen bizonyítékát látta Kézai. Amíg azonban a hunok mondája a szarvast csak mint „vezető állatot” ismerte, addig a magyar nép eredetmondája a szarvas-tehénben (ünő) a maga totemisztikus szent állat-ősanyját tisztelte. Az állatös azonban Kézai számára is elfogadhatatlan, hiszen a hun-történet prologusában határozottan és nem mindenél nélkül kijelenti, hogy ember csak embertől származhat s így a „magyarok is, mint más

³⁰ Vö. HÓMAN: A Szt. László-kori Gesta Ungarorum. Bp. 1925. 54. — Hogy a hun-történet szerzője e mozzanatokot illetően Anonymust használta, azt GyÖRFFY Gy. bizonyította (Krónikáink és a magy. őstörténet. Bp. 1948. 6—10.; 137. kk.), addig általánosnak mondható ama nézettel szemben, hogy Anonymus és a hun-történet egyezései közös forrás használatára vezethetők vissza. Ezt a kérdést a fenti szövegpárhuzam véglegesen eldönti.

³¹ Jordanes: Getica c. 24. — A „csodaszarvas-mondájának hatalmas irodalmából itt csak az összefoglaló jellegűeket említem, ahol a kérdés további irodalma is megtalálható: SEBESTYÉN Gy.: A magy. honfoglalás mondái. Bp. 1905. I. 321—28; HÓMAN B.: A magy. hun-hagyomány és hun-monda. Bp. 1925. 63—65.; BERZE-NAGY JÁNOS: A csodaszarvas mondája. Ethnographia, 1927. 65. kk. és 145. kk.; GyÖRFFY Gy.: Krónikáink és a magy. őstörténet. Bp. 1948. 34—38. — A fő probléma — természetesen — hogy a „csodaszarvas” mondája valóban a magyar nép eredetmondája-e, s nem idegenből való kölcsönzés. A kérdés hatalmas és szétágazó irodalma ellenére — vagy talán éppen ennek következtében — ezt a gyanút nem sikerült eddig teljesen eloszlatni. Az alábbiakban azonban eddig figyelemre nem méltatott oldalról kíséreljük meg a kérdés eldöntését. A fennálló bizonytalanságra jellemző adatként említem, hogy GyÖRFFY Gy. még újabban (A magy. nemzetségtől a vármegyéig. Századok, 1958. 601.) is úgy nyilatkozik a szarvasünő-ősanyáról, hogy „a szarvasüldözés, a szarvas, mint vezető állat, vezéri mítosz, a nomád fejedelmek, nemzetségtők egy évezreden át kimutatható legendája; a szarvasünő csak másodlagosan vált ősanyává valamilyen him totemállat mellett.”

népek, férftól és nőtől származnak”.³² Az ünőben (= Enéh) totemisztikus ősanját látó eredetmonda tehát Kézai számára nem volt elfogadható. Joggal tehető fel tehát a kérdés, miért mondja el mégis a szarvas-mondát? Ez a monda nyilván józan eszével, de teológiai felfogásával is ellentétben állt, azonfelül nemzeti büszkeségét is sérthette. Ha ennek ellenére mégis elmondja, ennek súlyos oka lehetett: ez a monda volt számára az egyetlen, kétségbevonhatatlan bizonyíték a két nép, a hun és a magyar azonosságára vonatkozóan. Ennek a mondának viszont csak akkor lehetett ilyen bizonyító ereje, ha ezt a mondát a magyarok saját eredetmondájuként ismerték. Anonymus a magyarok eredetéről azt mondja művének előszavában: „Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét ... a parasztok hamis meséiből vagy a regösök csacsogó énekéből mintegy álomban hallaná, nagyon is nem szép és elég illetlen (*valde indecorum et satis indecens esset*) dolog volna.”³³ A magyarok eredetéről tehát voltak mesék és énekek, amelyek azonban „nagyon is nem szépek és elég illetlenek” voltak, hiszen — tegyük hozzá — egy állattól származtatták a magyar népet, s Anonymus éppen ezért nem is mondja el. Helyettesíti tudós bibliai genealógiával.

Anonymus eme helyének azonban nézetünk szerint nagy bizonyító ereje van a pogány totemisztikus eredetmonda megléte mellett, és fenti kiegészítésünk aligha minősíthető önkényesnek. Ha ugyanis Anonymus fenti híradását elfogadjuk arra vonatkozóan, hogy a „parasztok hamis meséi és a regösök csacsogó énekei (ex falsis fabulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum) csakugyan beszéltek a magyarok eredetéről (primordia sue generationis) — márpedig a szöveg kifejezetten ezt mondja —, akkor joggal kérdezhetjük egyfelől, hogy ezeket a meséket miért minősíti Anonymus hamisaknak, másfelől miért bélyegzi meg a jokulátoroknak a magyarok eredetéről szóló énekeit? Nem az írásbeliségnek és a szóbeliségnek az összeütközéséről van itt szó, ahogy ezt a helyet általában értelmezni szokták, hanem éppen ellenkezőleg: ezek a mesék éppen tartalmilag hamisak, idejétmúltak, egy letűnt korszak — a pogánykor — emlékeit őrzik és propagálják a maguk hagyományos módján. Az új művelődési viszonyok mellett, amelyeknek világnézeti hátterét a kereszténység adta meg, éppen a nép eredetéről szóló pogány-totemisztikus, a nemzet eredetét valamilyen állatöstől származtató mesék és hiedelmek tűnhettek fel hamisaknak, és a szó valódi értelmében csúnyáknak (*indecorum*) és illetleneknek (*indecens*). Anonymus ez elítélő szavai mögött tehát nagyon is pozitív tartalom húzódik meg! Ez a félreérthetetlen nyilatkozat azonban azt is cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a magyar nép „eredetmondája” semmiképpen sem szerepelhetett az Anonymus előtti gesta-, ill. krónikairódmunkbar, noha ezt többen feltették a legrégibb gesta rekonstruálásának kísérletei során. Ennek eleve ellentmond Anonymus fenti nyilatkozata, amely szerint a magyarok eredetéről nem írott források, hanem csak a hamis szóbeli hagyományok számolnak be.

Azt el kell azonban ismernünk, hogy Anonymus fenti nyilatkozata a parasztok meséiben és a jokulátorok énekeiben élő eredetmonda tartalmáról, motívumairól nem tájékoztat. Elítélő jelzői azonban: *hamis*, *csúnya*, *illetlen*, nem hagynak kétséget az iránt, hogy itt csakis egy totemisztikus, tehát a népet egy állatöstől származtató eredetmondáról lehet szó. Hogy ilyen totemisztikus mondanak nem voltak idegenek a magyarság számára, arra éppen az Anonymus által elbeszél (3. fejezet) Turul-monda, az Árpád-ház eredetmondája a bizonyosság. Hogy azonban minden tiltakozása és elutasítása ellenére maga Anonymus is felhasználta a magyar nép eredetmondájának egyik, viszonylag ártalmatlan mozzanatát — természetesen áthistorizált és racionalizált formában —, arra Moravcsik Gyula mutatott rá a legmeggyőzőbb érveléssel.^{33a} Az új hazát kereső magyarok ugyanis szerinte, felkerekedvén Szkíthiából nyugat felé „sok-sok nap ... pusztá tájakon vonultak; az Etel folyót pogány módra tömlőn ülve úsztatták át, és

³² SRH. I. 142. Quocirca patet, sicut mundi nationes alias, de viro et femina Hungaros originem assumpsisse.

³³ SRH. I. 33—34. A fordítás: PAIS DEZSŐ: Magyar Anonymus. Bp. 1926. 20.

^{33a} KCsA. II. 1927. 319.; vö. GYÖRFFY: Krónikáink i. m. 36—37.

sehol városba vagy emberi lakóhelyhez vezető utat nem találtak. Közben nem ették ember munkájának gyümölcsét, ... hanem hússal, hallal táplálkoztak mindaddig, amíg Oroszországba nem értek; ezért aztán attól az időtől fogva mind mostanáig a magyarok jobb vadászok is, mint a többi nemzetek. És Álmos vezér, meg övéi mind ekképpen vonulva léptek Oroszország földjére...". (Pais Dezső fordítása.)

Ebben az elbeszélésben valóban a „csodaszarvas-mondájá”-nak minden mozzanata fellelhető: 1. a magyarok új hazába költöznek, 2. útjuk járhatatlan pusztaságokon vezet keresztül, 3. egy vizen is át kell kelniük, 4. az *ifjak vadásznak*, 5. így ér Álmos vezér és népe, a magyarok Oroszországba (ahol *vége a mesés útnak: a mondának*, és kezdődik Anonymus szerint is a „történelem”).

Egészen nyilvánvaló, hogy ugyanezek a mozzanatok szerepelnek a bizánci források és Jordanes által feljegyzett *hun* „csodaszarvas” mondában is. Míg azonban Kézai bizonyosan használta Jordanest vagy annak egy kivonatát, addig Anonymus ezt a mesevázat bizonyosan nem Jordanestől, de nem is valamely *írott* forrásból ismeri, hanem a paraszti mesében és a jokulátorok énekeiben még élő mondából. Elhagyja a mondából azt, ami mesének, hihetetlennek tűnik előtte, és azt racionális mozzanatokkal helyettesíti. A mondának éppen a mitikus mozzanatait semlegesíti, mégis annyi megmarad belőle, hogy a magyarok *vadász*at közben érkeztek — ha nem is az új hazába, de — lakható földre. A pusztaságon kívül a másik leküzdendő akadály: a víz. Ez is megmaradt ábrázolásában, de a mítosz ama „hihetetlen” adatát, hogy ezt a nehézséget a mitikus szarvas nyomát követve sikerült leküzdeniük, azzal ellensúlyozza, hogy éppen ellenkezően: bőrtömlőkön keltek át rajta a bolyongók, „pogány szokás szerint”. (Ez a szokás pogány — vagy a semlegesített mítosz?) Mindezek alapján aligha lehet kétséges, hogy Anonymus ismerte a „csodaszarvas” mondáját, de nem írott forrásból, hanem a szóbeli hagyományokból. Ezt a mondát azonban éppen úgy racionalizálta, kiforgatta eredeti jelentéséből, mint ahogyan a honfoglalás mondáját, a „fehér ló”-mondát egyszerű ajándékküldéssé színtelenítette.

Ezzel az eljárásával azonban Anonymus a mondának éppen nem a *legkifogásolhatóbb* mozzanatát intezte el a maga részéről: semmiféle racionalizálás és historizálás nem segíthetett a totemisztikus eredetmonda állat ősen, amely a fentiek szerint bizonyosan azonosnak vehető a fiait új hazába vezető mitikus „csodaszarvassal”. Ezzel azonban Anonymus nem tudott mit kezdeni azon túl, hogy nagyon illetlennek, csúnyának és hamis paraszti mendemondának minősítette! A monda ez elemének értékesítése a történeti spekuláció síkján a magyar hun-történet megalkotójára, Kézaira várt.

A szarvasmondának mint *eredetmondának* egykori megléte mellett — s hogy Kézai nem merő önkényből tette meg az ünöt (Enéh) a hun-magyar nép őspanyjának — még egy nagy fontosságú, de eddig figyelemre nem méltatott mozzanatra kell rámutatnunk. A Képes Krónika család kódexei ugyanis a „magyarok eredetéről” (SRH. I. 3—4. fejezet) szóló fejezetekben éles hangon polemizálnak Kézaival, ill. a Kézait követő Budai Krónika-család kódexaival — a *Menroth*—*Nemproth* ősapa és ezzel együtt a magyarok hamita bibliai származtatása ellen, de ugyanakkor egy szóval sem kifogásolják az *Enéh* (variánsok: *Ene*, *Eneth*, *Enek*) őspanyát, azzal a nyilvánvalóan kényszerűség diktálta és a bibliai genealógiával *szintén* ellentétben álló megoldással, hogy „a magyarok (Hungari) *Magortól* (variánsok: *Magog*, *Mogol*, *Mogrus*) származtak, ... aki *Eviláth* földjére vonult, és feleségével, *Ene*vel (variánsok: *Ene*, *Eneth*, *Enek*) ott nemzette *Magort* és *Hunort*, akiről (variáns: akikről) a magyarokat (Magari) és a hunokat (Huni) nevezték el.”

Az *őspanya* tehát — egyfelől — még a kritikus hajlandóságú Márk barát számára is *biztos és vitán kívülálló*: Enéh; ez elfogadható számára is így, *személynév* formában, jelölül annak, hogy az Enéh (= ünő) nevet valamilyen formában a hagyomány szentesítette. Másfelől azonban, ami az ősapát illeti, a Ménrót—Nimród ősapát a legmerevebben elutasítja, nyilván azért, mert ilyesmiről a hagyomány mitsem tudott; ennek helyébe *Magogot* vagy *Magort*

teszi meg ősapának: hogy melyiket, azt a variánsok miatt biztosan eldönteni aligha lehet. A minket jelenleg érdeklő kérdés szempontjából azonban ez nem is lényeges. Lényegbevágó azonban rámutatnunk, hogy ha Márk barát eredeti szövege szerint Eneh férje Magor lett volna, akkor a Magor nevű ősök megkettőződnek, mivel Enéh és Magor házasságából egy ugyancsak Magor nevű utód származott (a testvéréről feltüntetett Hunorral együtt). Ebben az esetben azonban hiányoznék a nemzet névadó őseit a bibliai genealógiába bekapcsoló ősapá, de a megkettőződött Magor ős is gyanússá válik. A tendencia ugyanis egészen nyilvánvaló: így akarja a Magor ősapá mellé becsempészni az állítólagos testvérnép, a hunok ősapjának megtett Hunort a származásrendbe.

Ha viszont Enéh férjeként Magogot kellene hitelesnek tekintenünk a névvariánsok közül, akkor meg a kritizáló Márk barát nyilvánvalóan saját kritikájának csapdájába esik bele. Fejtegetéseinek elején ugyanis kijelenti, hogy — a bibliai genealógiával egybehangzóan — Noé utódai közül Sem utódai Ázsiát, Cham utódai — és ezek közé számítandó Nimród is! — Afrikát, Jáfet utódai meg Európát népesítették be. A magyarok és a hunok szerinte Jáfet utódai, de a fenti felosztás ellenére a Magor—Magor őst, Enéh férjét Eviláth földjére vándoroltatja — Enéh kedvéért. Eviláth földje azonban a bibliai orientáció szerint csak Ázsiában helyezhető el (vö. erre vonatkozóan Thury József: Századok 1897. s az ott felhozott irodalom). Így az egész okoskodás kárbavész, ill. értelmetlenné válik. Ha ugyanis Eviláthot mint földrajzi meghatározást nem veti el Márk barát, akkor nem sikerülhet neki annak a bizonyítása sem, hogy a magyarok és a hunok Jáfet utódai, azaz őshazájuk is valahol Európában kerekesszék.

Mindezekből a megfontolásokból önként adódik, hogy az Enéh (ünő) ősanját ebben a személynév formában még Márk barát éles kritikai eljárása sem tartotta elvetendőnek, tehát az ősanja hagyományozott volta igazoltnak látszik. Viszont a megkövetelhető ősapá kiléte teljesen bizonytalan, s így a találgatásoknak tág tere nyílt krónikásaink számára. Ebből az is bizonyos, hogy a Kézai által megjelölt Ménrót—Nemrot ősapá semmiféle mondai hitelre sem támaszkodhatott: ez mindenestül Kézai leleménye, ill. kikövetkeztetése.

E megfontolások alapján tehát minden kétséggel szemben ki kell mondanunk, hogy a szarvasünőtől való származás a magyar nép ősi eredetmondája, s minthogy a hunoknak is volt egy mondjuk (de nem eredetmonda!) a szarvasünőről, mely őket az új hazába vezette, Kézai számára ez a látszólagos egyezés a két nép azonosságának megdönthetetlen bizonyítéka lett. Mással nem is igyekszik a két nép azonosságát igazolni. A mondban rejlő ama nehézséget, hogy ti. itt egy állat-ősanjáról van szó, egy egyszerű, de zseniális fogással küszöbölte ki: a származásmonda ünőjét (Enéh) egyszerűen mint női személynevet fogta fel, míg a fiait (Kézainál: duos filios, Hunor scilicet et Mogor ex Eneth) az új hazába vezető szarvast, amely nyilvánvalóan azonos az ősanja-állattal, egyszerűen nőstényszarvasnak, szarvastehénnek fogta fel, és Enéh helyett latinul a *cerva* „nőstényszarvas” szóval adta vissza. Az eredetmondának tehát ezt az ősi totemisztikus formáját: „a magyarok egy szarvasünőtől (enéh) származnak és ez a szarvasünő vezette őket az új hazába”, egyszerű fogással így alakítja át: a magyarok Enéh fiai és leszármazottai; továbbá egy szarvasünő csalogatta, vezette őket egy vadászat alkalmával az új hazába.”

Így sikeresen kiküszöbölte Kézai az állatőstől való származás „megbélyegző” és amellet nem is „helytálló” mendemondáját a magyar „őstörténetből”, másrészt még, mivel forrásaiban (Jordanes) úgy találta, hogy a hunokat is egy szarvas vezette új hazájukba, a szarvasmonda döntő bizonyítékot szolgáltatott számára, hogy a hun és magyar nép eredetében is azonos.

A hun—magyar azonosságot tehát ily módon a hun és a magyar „csodaszarvas” mondája alapján sikerült Kézainak „bebizonyítani”, de a két nép eredetével és származásával még további nehézségek is felmerültek. Kézai tétele, amelyet elvi síkon a prologusban fogalmaz meg, úgy szól, hogy „a magyar nép is, mint minden más nép, férfitől és nőtől származik”. Azonban sem a magyar eredetmonda nem tudott a fentiek szerint „ősapáról”, sem a hun népre

vonatkozó források. Anonymus ugyan a magyar nép névadó ősenek már *Magort* tartja, akit a kötelező bibliai származtatás érdekében a bibliai *Magóggal* azonosít. Magort nyilván Anonymus is az *Ünő* fiaként ismerte, de erről mint „igen illetlen” dologról, bölcsen hallgat (An. Előbeszéd). Ha most már Kézainál a hun—magyar azonosítás kedvéért elkerülhetetlenül ismét felbukkant az *Ünő*-őszanya, szükséges volt egy ősapáról is gondoskodni, mégpedig olyan ősapáról, aki a hun—magyar népet a bibliai származásrendbe is besorolja.

Mint ismeretes, Kézai ezt az alkalmas ősapát *Ménrót* személyében találta meg. Megjegyzendő, hogy Kézainál *mindig Ménrót* van említve, s csak a bővebb szövegek kapcsolják ki a zavaró Ménrót nevet, s helyettesítik a bibliai Nimróddal. Hogy Kézai Ménrót személyét azonosnak veszi a bibliai Nimrót ~ Nimróddal, az kétségtelen abból, hogy a hun-magyar ősapával, Enéh férjével hozza kapcsolatba a bábeli torony építését, amit a Biblia *Nimród* névéhez kapcsol. Másfelől azonban az is bizonyosnak látszik, hogy az ősapa nevét, a *Ménrót* nevet nem a Bibliából vette, mert akkor Nimród, ill. Nemprót alakban vette volna át, és nem tüntetné fel őt többnejűnek, mivel a Biblia nem állít ilyesmit Nimródról, a bábeli torony építőjéről.

Ezzel azonban elérkeztünk a magyar monda-kutatás és őstörténet egyik sokat vitatott kérdéséhez: vajon van-e legalább „mondai” hitele a Ménrót ősapának, vagy pedig az mindeztől a hun-történet szerzőjének kitalálása, ill. önkényes kikövetkeztetése.

Mindenesetre a Ménrót ősapa nevének megfajtására eddig történt kísérletek mind nyelvi, mind a történeti-mondai hitel szempontjából elfogadhatatlanok. Nagy Géza Ménrót személyét azonosnak gondolja a török mondákban szereplő Ming-gel, az onogurok mondai ősapájával vagy a vogul és osztják Meng, Menghu, Meang erdei istennel, továbbá felveti a lehetőségét annak, hogy esetleg az ujgurok első uralkodójának Menküta-j-nak a nevét kell keresni benne.³⁴ Györffy György, nyilván a magyar eredetmonda egyéb bolgár vonatkozásai miatt a Meotis és a Kubán között lakó onogur-bolgárok *Kovrat* nevű uralkodójára gondol, és felteszi, hogy a *Kovrat* név hibás olvasás révén torzult Ménrót-tá.³⁵ Ennek a magyarázatnak az a nehézsége, hogy nem tudjuk bizonyítani, hogy a hun-történet megszerkesztése előtt, a magyar eredetmondában a névadó *Magoron* kívül szerepelt volna egy másik ősapa is. Nem valószínű. Mindenesetre mind a török, mind a finnugor népek körében az eredetmondáknak egy tekintélyes része csak egy nemzetségalapító ősről tud, ti. vagy az őszanyáról, vagy az ősapáról. A totemisztikus eredetmondának meg éppen az a jellemzője, hogy az egyik ős *állat* lévén, az állatos mellett a mondák szükségképpen csak egy emberőst említenek. A magyar eredetmonda mindenesetre ilyen lehetett; a nemzet őse egy állat. Különben Anonymus nem mondta volna, hogy „ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét ... a parasztok hamis meséiből vagy a regősök csacsogó énekéből mintegy álomban hallaná, *nagyon is nem szép és elég illetlen dolog volna.*” Ha a magyar eredetmonda „rendes”, ember anyáról és apáról mint ősről tudott volna, azaz az Eneh *nevű* őszanya mellett még egy bármilyen nevű ősapáról, akkor Anonymusnak a fenti kijelentése mindenesetre értelmetlen lenne. Így hát végleg el kell ejtenünk azt a feltevést, hogy a magyar eredetmonda tudott volna Enéh, az őszanya mellett apaőről is.

Mint fentebb láttuk azonban, Kézainak a *csodaszarvas mondájára* feltétlenül szüksége volt, mert csak ennek a révén tudta „bebizonyítani” a hun és a magyar nép azonosságát. Másfelől meg annak a „természettudományos” és racionális meggyőződésnek a híve, hogy minden nemzet — mint már rámutattunk — férfitől és nőtől származik. Így tehát, akarva, akaratlan, fel kellett kutatnia egy olyan ősapát, aki valahogy összhangba hozható a hun-magyar őstörténettel és ezen felül még eleget tesz annak a középkori bibliai elgondolásnak is, hogy minden népnek valamilyen módon Noé fiától kell származniuk, tehát valamilyen bibliai ősről kell eredetüket visszavezetniük.

³⁴ NAGY GÉZA: Turul, 1892. 3.

³⁵ GYÖRFFY: Krónikáink i. m. 34—35.

Ezeknek a követelményeknek szemmel tartásával fogott hozzá Kézai az apaős felkutatásához. Ménrót személye ugyanis Kézainál nem egészen fikció: *a történeti-mondai Mén-Marót alakját tette meg a hun és a magyar nép ősapjának*.

Mén-Marót Anonymus szerint a honfoglalás idején élő és a Biharvár területén uralkodó Marót vezérnek az unokája (Anon. 11. 19–22, 28, 50–52.), akit „a magyarok Mén-marótnak neveztek, mivel több asszonya volt”. Anonymus a XII. sz. végén ezt a nevet még *Menumorout*-nak (olv. Menümorout) írja, és kiemeli, hogy Marót unokáját a *magyarok* nevezték Menumorout-nak, ami arra enged következtetni, hogy e Marót vezérről bizonyos mendemondák kerültek forgalomba, mivel többnejű volt, és valószínűleg mohamedán vallású.³⁶ A Menumorout név a XIII. század második felére szabályos nyelvi fejlődés útján (a tövégi rövid magánhangzó elsorvadása az összetétel első tagjában, a kettőshangzó *au-ó-vá* fejlődése az összetétel második tagjában) *Ménmarót*, ebből a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével *Ménmrót*, ill. *Ménrót* lett. (E hangtörvényekre vö. Bárczi G.: Magy. hangtörténet. Bp. 1954. 58. l.) E hangfejlődés pontos párhuzama és megfelelőjeként felhozhatjuk a *Torna* helynevünk fejlődését. E szó történetének folyamán a mássalhangzó-torlódásos alak is dokumentálva van: A legrégebbi alak *Tornova*; ebből *Tornva* (= Ménmrót); ebből *Torna* (= Ménrót).³⁷ Itt említem meg azt az érdekes jelenséget, hogy Anonymusnak a XIII. sz. második felében készült másolatában az 51. fejezetben, a másoló Menumorout nevét először *Menurout*-nak írta, s amikor észrevette az elírást, utóbb beleszúrta a kihagyott *mo* szótagot.³⁸ Lehet, hogy a másolás idején már ilyenféle képpen hangzott e név, s ez vitte tévedésbe a másolót, — ha ugyan magyar volt.³⁹

A fentiek szerint a titokzatosnak látszó Ménrót ősapja neve kifogástalanul megmagyarázható egy korábbi *Menumorout* alakból, s így önmagától elesik az a nehézség, amelyre Györffy hivatkozik, hogy ti. „Ménmarót nevét egyedül Anonymus ismeri. Neve semmiféle más magyar forrásban vagy egykorú külföldi kútfőben nem szerepel.”⁴⁰ Nem is szerepelhet *Menumorout* formában, mivel a XIII. század folyamán szabályosan végbement hangváltozások folytán — a hun-történetben — Ménrót alakot öltött. Hogy a Ménrót ősapja nevének eddigi magyarázati kísérletei sikertelenek voltak, annak oka éppen az, hogy a Ménrót nevet valami ősi, változatlan formának tekintették, amely így természetesen ellenállott minden értelmezésnek.

Amennyiben tehát az ősapja nevének fenti magyarázata helyes, ez újabb bizonyíték arra, hogy a hun történet a XIII. század vége előtt nem keletkezhetett, mivel egy XII. századi vagy

³⁶ GYÖRFFY (Krónikáink i. m. 17–27.) az Anonymusnál olvasható *Menumorout* nevet mesterségesen összeszerkesztett névnek tartja a *Menroth* és *Morot* nevekből, nyilván azért, hogy ily módon alkalmas párhuzamra hivatkozhassék az általa ugyancsak mesterséges összetételnek tekintett titokzatos *Eunedubelianus* (Anon. 3. feje. SRH. I. 38.) név magyarázatához. Míg azonban az utóbbi név mesterséges összetételként való magyarázata nem lehetetlen, bár szokatlan (vö. Stílusproblémák 16.), addig a *Menumorout* név hagyományozott voltát kétségbe vonni nem indokolt Anonymusnál (vö. SRH. I. 49.). Nála *Morout* és *Menumorout* nagyapa és unokaként szerepel, mindketten idegenek, s így esetleges többnejűségük is indifferens a magyar krónikás számára. Legfeljebb arról lehet szó, hogy Anonymusnak a név első felére, a *Menu*-elemre adott „mén” értelmezése önkényes. Akkor azonban még inkább biztos a név hagyományozott alakja.

³⁷ *Tornova* — *Torna* alakokra az adatokat lásd: MELICH J.: A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1926. 107–109.

³⁸ SRH. I. 103.

³⁹ Ilyen hangfejlődést mutat az ugyancsak Anonymusnál előforduló *Umusouer*, ill. *Humusouer* víznév is, mely a Képes Krónikában már *Vmsouer* (SRH. I. 4121) alakban fordul elő; mai alakja *Cmsó-ér* volna (vö. Pais D. Magy. Anon. Bp. 1926. 130. és SRH. I. 63.); vagy Anon. *Surungrad* (ejtsd: Csurungrád) helyneve, amely egy feltehető *Csurungrad*—*Cserngrad* alakokon keresztül Csongrád—Csengrád hangalakot nyert; vagy ha a garamszentbenedeki 1075/1217-es oklevél *cernigradensis* és *cernigradensium* formái hitelesek, akkor az ezekből szabályosan alakult *Cserngrad*—*Csengrad* hangfejlődés kifogástalan párhuzam a fenti *Menu-morout*—*Ménrót* nyelvtörténeti magyarázatára.

⁴⁰ GYÖRFFY: Krónikáink i. m. 21.

még korábbi *Menumorout* alakú nevet nem lehetett volna kapcsolatba hozni még középkori nyelvészkedéssel sem a bibliai Nemrot—Nimród névváltozatokkal. Másfelől meg ugyanez a Menu maraut—Ménrót név azt a fentebbi állításunkat is alátámasztja, hogy a magyar nép eredetmondája, a csodaszarvas-monda, nem ismert semmiféle apaőst.

A mondai hős eszerint adva volt Kézai számára, olyan névvel, amit egy kis nyelvészkedés segítségével könnyen kapcsolatba lehetett hozni a bibliai Nimród-, ill. régi magyar ejtés szerint Nemrót-tal, s így az egyik főkövetelmény, a bibliai eredetetés is meg volt oldva.

Kézai nyelvészkedése ugyanis a *Ménrót*—*Nimród* esetében csaknem kifogástalan: egyes idegen szavak szókezdő *n*-je helyett a magyarban szókezdő *m*-t találunk. Példa lehet erre a latin Nicolaus — magyar Miklós, sőt helynevekben is: Kisküküllő megyében volt egy Mikefalva nevű helység, amelyet latinul egy 1332—37-ből származó oklevél villa Nicolai-nak nevez. (Vö. Kniezsa I.: Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok. szerk. Mályusz E. Bp. I. 221., továbbá Varga Katalin: Becéző keresztneveink. Szeged 1931. 78. l.)

Ahhoz természetesen nem kis merészség kellett, hogy a honfoglalás idején élő Ménmarót ~ Menrót hősből Kézai a hun és a magyar nép számára ősapát kreáljon, de Kézai ilyesmit többször is elkövet művében, s így ez, hogy úgy mondjuk, hozzátartozott „történetírói” módszeréhez. A mondában ugyanis, ahonnan Kézai Ménrót személyét hihetőleg vette, a kronológiai kérdések nagyon könnyen elhomályosulhatnak, ill. összezavarodhatnak. Ezzel szemben azonban arra is rámutathatunk, hogy a monda — és Anonymus — ennek a Mén-Marót—Menrótnak *többnejűségéről is tudott, s Kézai a mondai hősnek ezt a vonását is megtartotta*, amikor megtette őt a hun-magyar nép ősapjának.

Ugyanez a többnejűség a biztosíték egyébként arra is, hogy a Ménrót ősapja nem a bibliai Nimródnak köszöni eredetét, hanem a Ménrót őst a hun-történet szerzője hozta kapcsolatba — tudós módon — a bibliai Nimróddal.^{40a}

Nem kétséges, hogy ennek a vonásnak a megtartásával is valamiféle célja lehetett Kézainak. Ez nem lehet véletlen, mivel ezen a ponton *összeütközésbe kerül magával a Bibliával is, amely nem tud Nimród többnejűségéről*, noha a Biblia nem egy hőséről feljegyezte, hogy egyesek ún. főfeleségükön kívül még melléfeleségekkel is rendelkeztek. Mégis, mivel a keresztény középkori etika nem engedte meg a többnejűséget, Kézai sem kockáztatta volna meg ezt a hun-magyar nép kikövetkeztetett ősapjára vonatkozólag, ha egyrészt erre a Ménrót név *mén*- eleme, mint nyelvészeti bizonyíték nem ösztönözte volna, másrészt meg az a körülmény, hogy ily módon könnyen meg tudta magyarázni, hogy a szerinte Perzsiában maradt rokon nepek, akik „termetre és színe nézve a hunokhoz hasonlóak, csupán a nyelvükben különböznek tőlük egy kevéssé, mint a szászok a tübingiaiaktól”,⁴¹ miért különböznek nyelvükben az akkori magyarok nyelvétől, s milyen mértékben. A különbség oka szerinte az, hogy ezek a többnejű Ménrótnak a fiai ugyan, de nem Enéhtől, a hun-magyar nép ősanájától, hanem a többi feleségeitől. Tehát megint bizonyos nyelvészeti megfontolások vezették tudatosan Kézait a magyar-hun nép ősapjának kikövetkeztetésében! Ennek érdekében még a Bibliát is kikorrigálhatta, és azt annál könnyebben tehetette, mert olyan korban és olyan uralkodó mellett élt, akit ismételtén többnejűséggel vádoltak a szép kun nők kedvelése miatt.

Ezen túlmenőleg azonban nem lehet eléggé nyomatékosan hangsúlyoznunk, hogy Kézai itt konkrét értesülésekkel bírhatott a keleten maradt vagy odaköltözött magyarok nyelvét illetően is, ha kedvükért vállalja még a Biblia „kijavítását” is, csupán azért, hogy megmagyarázhassa, miért és mennyiben különbözik az akkori magyarok nyelve, a keleten maradt magyarokétól. Ez a megfigyelése annál feltűnőbb, mivel alig egy félszázaddal előbb a keleti

^{40a} Ezt GYÖRFFY is kiemeli i. m.

⁴¹ SRH. I. 144. Sed quia gigans Menroth uxores alias sine Eneth perhibetur habuisse, ex quibus absque Hunor et Mogor plures filios et filias generavit, hi sui filii et eorum posteritas Perside inhabitant regionem, statura et colore Hunis similes, tantummodo parum differunt in loquela, sicut Saxones et Turingi.

magyaroknál járt Julianus barát, beszámolójában — bizonyára nem csekély, de érthető túlzással — azt iratta, hogy ő tökéletesen megértette a keleti magyarokat, s azok is őt.⁴² Kézainak ez irányú tájékozottsága a legnagyobb mértékben megérdemli figyelmünket, mivel kusza és összedobált történeti és földrajzi adalékai mögött konkrét értesülések húzódnak meg. Sajnos ez adatok töredékes és alkalmoszerű felhasználása miatt szinte lehetetlen megmondani, vajon a feltehető régi gesta adalékait értékesíti-e, vagy valóban új értesülések jutottak el hozzá a keleten maradt magyarokról. A zavar fő oka, hogy a későantik földrajzi irodalom adalékait akarja összhangba hozni újabb, XIII. századi földrajzi értesülésekkel. Márpedig a Szkythiára vonatkozó antik adatok is éppen eléggé ellentmondásosak, mivel e források két Szkythiáról tudnak: egy európairól a Fekete-tengertől északra, és egy ázsairól, amelynek határai idők folyamán a Káspi-tótól Indiáig, és keletre egészen a Tien San-ig húzódtak, melynek neve ugyanúgy Caucasus (Indicus), mint a Fekete-tenger melléki hegyvonulatnak. A hun-történet írója mindezt egybefoglalja, s ezzel műve földrajzilag áttekinthetetlenné válik. De éppen ezektől a zavaró forrásoktól független az az értesülés, hogy Perzsia vidékén, tehát szerinte a hun-magyar nép őshazájában olyan népek laktak, amelyek „termetre és színre nézve a hunokhoz hasonlók, csupán nyelvükben különböznek kissé”. Ezekkel a népekkel nyilván azonosnak gondolja azokat, akiket két fejezettel alább (a 6. fejezetben) úgy jellemez, hogy „inkább sötét színűek, mint fehérek” (generaliter plus nigrae colore, quam albae). Egyáltalán nem lehetetlen, hogy Kézai itt — akár a régi gesta nyomán, akár újabb értesülés alapján — azokról a szovárd magyarokról ad hírt, akikről Konsztantinosz császár is megemlékszik. Konsztantinosz szerint közvetlenül a honfoglalást megelőzően, a besenyőkkel vívott harcban „a türkök (= magyarok) hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, *Perzsia vidékén* telepedett le s ezeket a türkök (= magyarok) régi nevén mostanáig szavartü aszfalúnak hívják.”⁴³ Kézai, ill. esetleges forrása bizonyosan nem ismerte Konsztantinosz császár fenti híradását, s így a két egymástól független forrás egybehangzó állítása hiteles tényre utalhat.

A magyar őstörténettel foglalkozó irodalom jól ismeri Konsztantinosznak ezt az adatát, de a hun-történettel kapcsolatban csak Thury József^{43a} és Györffy méltatja figyelemre. A hun-történet adatának különös érdeket biztosít az a körülmény, hogy a XI. századi nyugati források és az orosz évkönyvek is emlegetnek „fekete magyarokat”.⁴⁴ Így tehát könnyen lehet, hogy Kézai művében ezeknek a „fekete magyaroknak” az emléke él, akikről más magyar forrás nem emlékszik meg.

Míg azonban — mint fentebb jeleztük — Kézainak ennél az adatánál nem dönthető el, vajon régi forrás nyomán, vagy újabb értesülés alapján említi-e a „fekete magyarokat”, addig bizonyosra vehető, hogy egy másik keleten maradt magyar népről, ill. ennek országáról már közvetlen értesülés alapján számol be. Kézai ugyanis ezeken a „Perzsaországban” élő magyarokon kívül még egy keleten maradt magyar töredékről is tud, amelyek „Szittyaföldön lakik mind a mai napig.” Ezek a magyarok a Meotis vidékéről kerültek oda Kézai szerint, „miután elűzték onnan az alpszur-okat (?) és a ruténokat”, azaz az oroszokat (6. fej.). Ezeknek a lakóhelyét tehát a Fekete tengertől jóval északabbra képzeli el Kézai, és az oroszok szomszédságában, tehát joggal feltehető, hogy számára ez a Julianusék Nagy Magyarországaiban, Bascardiában „visszamaradó” magyarok lakóhelye, ahonnan szerinte a honfoglalók Pannónia elfoglalására indulnak. S minthogy mindezeket a fontos magyar történeti adatokat a hun történetben mondja el, nyilván a hunok és magyarok azonosságának további bizonyí-

⁴² Relatio fratris Ricardi (SRH. II. 450.): omnino habent Ungaricum idioma, et intelligebant eum, et ipse eos.

⁴³ Konsztantinosz szövegkiadása és fordítása MORAVCSIK GYULÁTTól, Bp. 1950. 171. Vö. NÉMETH Gy.: Honf. magy. kial. 315.

^{43a} THURY JÓZSEF, Századok, 1897. 391—403.; GYÖRFFY i. m. 86.

⁴⁴ Felsorolja THURY i. m.

tására, nem lepődhetünk meg, ha a *magyar őstörténet* és a *hun-történet* Kézainál teljesen azonosává válik.

Kissé tovább időztünk Kézainak a magyarok és hunok azonosságát bizonyító leszármaztatásánál, mivel ezzel jól megvilágíthattuk Kézai „történetírói” eljárását, annál is inkább, mivel a *Ménró*t ősapa megítélése tekintetében a legellentétesebb vélemények láttak eddig napvilágot.

Miután tehát a fenti módon „tisztázta” Kézai a hun és magyar nép azonosságát, természetesen azt is meg kellett — másfelől — világítania, hogy ha a két nép azonos, miért hívják őket mégis részint hunoknak, részint magyaroknak. Ennek a kérdésnek a tisztázása is — természetesen — a genealógia síkján történik: Enéhnek és Ménrótnak két fia született: Hunor és Magor, és ezek utódai a hunok és a magyarok.

A különböző népek származásmondáiban általánosan megfigyelhető, hogy a mondai ősapa az illető nép nevének megszemélyesítése. Ez történt *Magor* esetében is. Hogy azonban a magyar nép ősatya *Magor* lehetett, azt nyilván csak Anonymus következtette ki, mert ez sem esetleges írott forrásában, sem a mondai hagyományban nem szerepelhetett. Ő ugyanis a kötelező bibliai genealógia kedvéért *Magóg* királyról, Japhet fiáról beszél és szerinte „*Magóg királyról nevezték ezt a népet mager-nak*”, (SRH. I. 35.) azaz magyar-nak.

Sokkal nehezebb kérdést vet fel a hun népnek állítólagos ősatyjaként Kézainál megadott *Hunor* ősapa neve.

Hunort ugyanis Kézai kívül egyetlen forrás sem említi a hun nép ősapjának, sőt a többi forrás magát a nevet sem ismeri.

Erre a körülményre természetesen kétféle értelmezési lehetőség kínálkozott: Kézai azért említi ezt a más forrásokban ismeretlen nevet, mivel ott találta a magyar mondai hagyományok között (?), s így a hun—magyar rokonság tudata mégis élhetett valamilyen formában a magyar nép között.⁴⁵ A másik magyarázat viszont a hunokra vonatkozó többi — külföldi — források alapján kijelentette, hogy a Hunor név Kézai alkotása vagy a *Magor* név mintájára, vagy valamilyen középkori forrásban a *rex Hunorum* kifejezés rövidített alakjának téves olvasása következtében.⁴⁶

Ama feltevés ellen, hogy a Hunor név Kézai önkényes alkotása a *Magor* név analógiájára, jogosan hozta fel Németh Gyula, hogy ha Kézai a magyar nép nevének analógiájára és annak hatása alatt teremtett volna egy ősapát a hun nép számára, akkor az ősapa neve nyilván *Hun* lett volna, mint ahogy a magyar nép ősatya *Magyar*—*Magor* volt.⁴⁷ Ámde ennek az elgondolásnak az alapján mégsem tehetjük fel Németh Gyulával, hogy itt Kézai valami ősi hun-hagyományt őrzött volna meg. Helyesen mutatott rá Moór Elemér, hogy a régi magyar nyelv nem ismerte a *h* hangot, hanem az *k*-ből fejlődött ki aránylag késői időben,⁴⁸ s így a Hunor név nem lehet egy esetleges hun—magyar történeti kapcsolat emléke.

A kérdésnek nézetünk szerint Marquart utalása alapján (Streifzüge, 1906. 69.) Györffy György találta meg a valószínű megoldását.⁴⁹ Szerinte a Hunor névben egy népnév rejtőzik, ti. az *onogur*, amelyből a magyar nyelvtörténet szabályai szerint először *onour*, majd *onur*, ill. idegen hatásra egy szókezdő *h*-val *honur* ~ *hunor* népnév alakult. A magyarok tudvalóan a honfoglalás előtt hosszú ideig, esetleg már az őshazában szoros kapcsolatban állottak az onogurokkal, úgyhogy ez a népnév megmaradhatott ilyenformán a magyar hagyományban is, annál is inkább, mivel a magyarokat a szláv és nyugati népek az *onogur* népnévből alakult *ongur*, *hongur*, *hungar* stb. névvel nevezték és nevezik mindmáig.

⁴⁵ A kérdés irodalmát vö. GYÖRFFY: Krónikáink i. m. 29—30.

⁴⁶ Ez utóbbi magyarázat MORAVCSIK GYULÁÉ (MNY. 1927. 265.) származik, amit magáévá tett ECKHARDT SÁNDOR is, Századok, 1927—28. 619.

⁴⁷ NÉMETH GY.: Honf. magy. kial. Bp. 1930. 219.

⁴⁸ MOÓR ELEMÉR: MNY. IV. 1932. 56.

⁴⁹ GYÖRFFY: Krónikáink i. m. 30—31.

A hun-történet szerzője tehát ezt a magyar hagyományban megőrzött, de már teljesen elhomályosodott jelentésű népnevet használta fel annak a bizonyítására, hogy a hun-magyar nép azonos ugyan, név tekintetében azonban mégis különbözik egymástól. A nevet tehát megint a magyar hagyományból vette, akárcsak a Ménrót esetében, de ezt a népnevet ökényesen, illetőleg nyelvészeti ismereteinek megfelelően a hunokra alkalmazta. Annál könnyebben tehetette ezt, mivel a hagyományozott Hun-or név első fele teljesen azonosnak látszik a hun népnévvel.

Mivel azonban, mint a fenti fejtegetésekből kiderül, az egész hun—magyar rokonság, ill. azonosság, hogy úgy mondjuk, körmönfont nyelvészeti „bizonyítékok” alapján jött létre, nem beszélhetünk arról, hogy a magyar nép magával hozta a hun rokonság tudatát. A Hunor névben rejlő nyelvészeti bizonyíték nem a hun—magyar történeti kapcsolatokra, hanem a magyar—onogur kapcsolatok egykori meglétére vethet csupán világot.

Ami a magyar eredetmonda további őstörténeti vonatkozásait illeti, tudvalevő, hogy a mai bolgárok ősei az onogur-bolgárok voltak, akik később beleolvadtak szinte nyomtalanul az általuk leigázott szláv népekbe. Ezeknek az onogur-bolgároknak egyik névváltozata a *belár* népnév. Ez a *belár* népnév szerepel a magyar eredetmondában — természetesen mint személynév — a leányrabló Hunor és Magor feleségeinek apjaként; ezek a *belár-bulár* leányok voltak tehát a hun-magyar nép ősanynái a második generációban, s mellettük még egy Dula nevű alán fejedelemnek a leányai.

Az alán *népnév* aligha mehet vissza ugyan régi hagyományokra. Mivel azonban újabban előkerült egy magyarországi alán—latin szójegyzék, amely bizonyítja, hogy nálunk még a XV. század folyamán is beszélték az alán nyelvet, azt kell gondolnunk, hogy a mondában hagyományozott népnevet „irodalmiasította” itt a hun-történet szerzője,⁵⁰ ugyanúgy, ahogy a II. Endre Szentföldi úttjáról írt rövid beszámolóban a szeldzsuk törököket is *assziroknak* nevezi.⁵¹

Mindenesetre a mondában szereplő népnevek mondai emlékei lehetnek az onogur-bolgárokkal és az alán néppel fennálló egykori történeti kapcsolatoknak. Ez a történeti kapcsolat egyebek között arra is kiterjedhetett, amire maga a monda utal, ti. hogy a magyarok történetüknek egy korai szakaszában, más nomád népekhez hasonlóan, nem a saját nemzetiségükből vagy törzsükből választottak feleséget, hanem a szomszédos törzsektől — nyilván kölcsönös megállapodás alapján — úgy rabolták a feleséget. A nőszerzésnek ez a nomád népeknél egykor általánosan elterjedt formája az exogámia. Hogy a nőrablás a magyaroknál még a mai haza területén is dívó szokás volt, arra viszont bizonyítékul szolgálhatnak első királyainknak a nőrablást tiltó törvényei.⁵²

Ilyenformán Kézai a hun—magyar azonosság nehéz kérdését „tudományos” módszerességgel a genealógia síkján sikeresen megoldotta. Kombinációja annál könnyebben találhatott hitelre, mivel végeredményben mindenütt a magyar hagyományokra támaszkodott, de a hagyomány elhomályosult utalásait és neveit úgy értelmezte és részben módosította, hogy azok a hun—magyar azonosság elfogadható, sőt saját kora számára megdönthetetlen bizonyítékaivá váltak.

A fenti elgondolásokból azonban egyúttal az is világosan látható, hogy bár a hun-történet szerzője Anonymustól veszi az őstörzést a hun—magyar azonosság kutatására és bebizonyítására, okoskodásának végső eredményeivel szinte éles ellentétbe kerül Anonymussal. Anonymus ugyanis csak az Árpádoknak Attilával való rokoni kapcsolatát emlegeti, ami a hun-történet szerzője számára egészen másodlagos jelentőségű lett, sőt az Attila—Csaba

⁵⁰ A *Belár* névre, továbbá az alán kapcsolatokra, vö. GYÖRFFY i. m. 13—14. uo. irodalom. Vö. még CZEGLÉDY KÁROLY: A IX. századi magy. történelem főbb kérdései. MNy. 1945. 53. Az alán szójegyzéket kiadta: NÉMETH Gy. MTA. I. Oszt. Közl. XII. (1958.) 233—259.

⁵¹ SRH. I. 184.

⁵² ZÁVODSZKY LEVENTE: Szt. István, Szt. László és Kálmán kir. törvényei és zsinati határozatai. Bp. 1904.

Aba-genealógia révén még ellentétbe is került Anonymus felfogásával.⁵³ Kézai szerint az Árpádok a Turul-nemből származnak, s Attilával való rokonságukra csak következtetni lehet abból az utalásból, hogy Attila címerén is a turul madár szerepelt. Számára természetesen már egészen másodrendű lett az Árpádok hun-kapcsolata, mikor neki sikerült a fenti módon az egész hun—magyar nép azonosságát „bebizonyítania”.

Arra sem felesleges ezzel a Kézai által konstruált hun—magyar azonossággal kapcsolatban rámutatnunk, hogy ez a sokak által ősinek tartott elgondolás mennyire mellékesként kezeli az állítólagos hun—székely „mondai” kapcsolatokat, holott ezen az alapon talán könnyebb lett volna számára a „bizonyítás”. Mindenesetre rá kell mutatnunk arra, hogy a székelyek állítólagos hun származása Kézai fentebbi koncepciója értelmében teljesen értelmetlenné válik, hiszen eszerint az *egész magyar nép* a hunok ivadéka, ill. azok testvérnépe. A székelyek és magyarok között csupán annyi a különbség, hogy a székelyek Attila birodalmának felbomlása után itt maradtak, s amikor a hun-magyarok a tulajdonképpeni honfoglalás idején „visszatértek”, akkor ők is csatlakoztak hozzájuk.⁵⁴ A székely hun-„monda” tehát nem befolyásolta Kézai elgondolásait, s így annál inkább világossá válik, hogy a Kézai által előadott hun—magyar rokonság vagy azonosság-elmélet nem élő hun hagyományokra támaszkodott, hanem mindenestül Kézai tudós kikövetkeztetése.

Miután Kézai így a magyar eredetmonda kiegészítésével és átértelmezésével „bebizonyította” a hunok és a magyarok azonosságát, a továbbiakban már nem volt nehéz dolga. A hunok és Attila történetét idegen forrásokból, Jordanes Geticájából és Vitterboi Gottfried Speculumából s bizonyos itáliai, főleg velencei hagyományok, meg a német Nibelung-monda egyes elemeinek felhasználásával írta meg, vagyis ugyanazon idegen források alapján, amelyeket a hun-történet prologusa is kifejezetten említ: az Itáliában, Franciaországban és Németországban elszórt iratok alapján,⁵⁵ ahogy ezt Eckhardt Sándor igen meggyőzően kifejtette. (A pannóniai hun-történet keletkezése; Századok, 1928. Sicambrina. Minerva 1927.)

Az *idegen forrásokra* való hivatkozás egyúttal önmagában is ékesen szóló bizonyíték amellett, hogy a magyar történetben Kézai előtt részletesebben kidolgozott hun-történetről nem lehetett szó, azaz a „hun-történet” azelőtt csupán olyan formában lehetett meg, amilyen formában azt Anonymusnál találjuk. Anonymusnál viszont nagyon is áruöl jel a magyar—hun rokonság eredetére vonatkozólag, hogy *Pannóniára mint Attila király egykori országára a kievi oroszok* — tehát egy idegen nép — *hívják fel az új hazát kereső magyarok figyelmét* (Anon. 9. fejj.). Nem magukkal hozott történeti tudatról van tehát itt szó.

Mindenesetre Kézai ezeket az idegen forrásokban Attilára és a hunokra vonatkozó adatokat a magyar történetből vett adatokkal egészíti ki. Az egészen természetesnek vehető, hogy a hunok őshazájának leírásában a korábbi magyar krónikákban (Anonymus és Ákos mester) található őshaza-leírást adja — lényegében —, hiszen szerinte a két nép ősei azonosak, ill. testvérek, s így őshazájuk is szükségképpen azonos. Az azonban már nem minden további nélkül fogadható el — még ebben a történeti koncepcióban sem —, hogy a hunok ugyanúgy „hét vezér” parancsnoksága alatt indulnak az új haza elfoglalására, ahogy a kései és kétségtelenül már nem értett magyar hagyomány nyomán a magyar történet krónikásai a magyar honfoglalásra vonatkozólag értelmezték a „hét vezér” szerepét. Kézai itt tehát a magyar történeti hagyományokat — azok kései értelmezésével együtt — átemeli egyszerűen a hun-történetbe, nyilván abból a célból, hogy a két nép azonosságát ezzel a fogással még jobban beigazolhassa. A baj csak az, hogy a hun nép ilyen törzsi szervezetéről, amilyent Kézai előad, semmilyen más történeti forrásból nem értesülünk. A magyar hagyományban élő „hétmagyar”

⁵³ Vö. fentebb.

⁵⁴ SRH. I. 162.

⁵⁵ SRH. I. 141. Nationis eiusdem victorias (var.: ystorias), quae diversis scartabris per Italiam, Franciam ac Germaniam sparsae sunt et diffusae, in volumen unum redigere procuravi...

kifejezést ugyanis már a magyar történet számára is önkényesen értelmezték át „hét vezérre”, s így, ha ez az elképzelés a magyar történelem számára is önkényes, akkor a hun-történet számára még inkább az. Annyi azonban bizonyos, hogy Kézai itt is magyar történeti elemeket vitt át a hun-történetbe.⁵⁶

A hun-történet „hét kapitánya” tehát a magyar-történetből került át a hun-korba. A hét hun kapitány neve viszont — s erre eddig nem mutattak rá — annak a színhelynek helynév-anyagából került ki, amely színhelyen a pannóniai hun-történet lejátsszódik. Erre a színhelyre Eckhardt Sándor kutatásai derítettek fényt. Eckhardt megállapította,⁵⁷ hogy Kézai a hun-történet minden eseményét olyan vidékre lokalizálja, ahol római korból vagy még régebbi időkből származó romok és emlékek találhatóak. Ez a magyar hun-történet még megoldatlan kérdéseire is igen termékenynek bizonyuló szempont.

Mint ismeretes, a római birodalom az i. sz. I—III. században fokozatosan kiterjeszti hatalmát az egész Dunántúlra, amelynek akkor Pannonia volt a neve. A határvonal, a limes, a Duna mellett húzódott végig, s e határvonal biztosítására idők folyamán egész védelmi rendszer épült ki, erődítményekből, táborhelyekből, a táborhelyek mellett keletkező városokkal. Ennek a védelmi rendszernek egyik legfontosabb partja a Duna partján Aquincum volt, régi magyar néven Buda, majd a XIII. századtól kezdve, amikor az ettől délre fekvő Várhegyen — a mai Vár — Új-Buda keletkezett, Ó-Buda. Ezt az Aquincum-Budát még a XII. század végén — Anonymus tanúsága szerint — nyilván a Niebelung-monda hatása következtében azonosították Attila városával, Etzelburg-gal. Anonymus mindenesetre Budavárral kapcsolatban még csak annyit tud, hogy az Attila városa volt, s hogy azt magyar nyelven Budavárnak mondják, a németek pedig Ecilburgnak (Attila vára) hívják.⁵⁸ Anonymus tehát csupán regisztrálja e város kettős nevét (Attila városa — Buda), de a város kettős nevére a magyarázatot még nem ismeri. Kézai e város kettős nevére zseniális magyarázatot eszel ki — *történeti* síkon. Mivel forrásaiból (Jordanes) tudja, hogy Attilának volt egy testvére, Bleda, az ő korában érvényes Szt. Jeromos—Isidorus-féle nyelvészkedés alapján Bledát, Attila testvérének nevét a régi magyar Buda névvel azonosítja, s ezzel megtalálta a római eredetű város kettős nevének a magyarázatához is az utat. Mint a hun-történet 13. fejezetében kifejti, Attila testvére, Buda ezt a várost „saját nevééről nevezettette el; és bár Ethela király elrendelte a hunoknak és a többi népeinek, hogy a várost Ethela városának nevezzék, a németek félve a rendelkezéstől Ecilburgnak nevezték azt, a hunok azonban mitsem törődve a rendelkezéssel, mind a mai napig Ó-Budának hívják, mint azelőtt.”⁵⁹ Itt persze elfelejtkezett arról, hogy a történeti folytonosság a hunok és magyarok között még az ő felfogása szerint is megszakadt; de a magyarázat első pillanatra mégis jónak látszik.

Kézai tehát a pannóniai hun-történet számára saját nyelvészeti kikövetkeztetése folytán értékes kiindulópontot nyert Budavár nevében a pannóniai hun-történet színhelye számára. A dunai limes melletti romok és a hun-történet között felfedezett fenti összefüggést (!) azután a hun-történet további folyamán is értékesíti.

Szerinte ugyanis Százhalomnál gyülekezik a római sereg a hunok ellen.⁶⁰ Százhalom(-batta) neve a római korban Matrica, a Duna mellett. Az Érd és Százhalombatta—Tárnokvölgy közötti magaslaton még a római időket megelőző korból jellegzetes alakú, több

⁵⁶ Hogy Kézai magyar történeti eseményeket vetít vissza a hun korba, arra KARÁCSONYI JÁNOS is rámutatott: A székelyek eredete és Erdélybe való települése. Bp. 1905. (Ért. Tört. tud. köréből.); továbbá HÓMAN B.: A magy. hun-hagyomány és hun-monda. Bp. 1925.

⁵⁷ ECKHARDT SÁNDOR: A pannóniai hun-történet keletkezése. Századok, 1928. Ua.: Attila a mondában (Attila és hunjai. szerk. NÉMETH GYULA. Bp. 1940. 195—197.).

⁵⁸ Anon. SRH. I. 35.

⁵⁹ Kézai, SRH. I. 156.

⁶⁰ Kézai, SRH. I. 149.

mint száz halmot lehet látni, amelyek nyilván kelta temetkezőhelyek.⁶¹ Ezekről a dombokról nyerte nevét Százhalom, de Kézai szerint itt történt a hunok és rómaiak első összecsapása is. A Tárnokvölgyben régi római út vezetett keresztül, s Kézai szerint ezen út mellett temették el az ütközetben elesett hunokat és Keve kapitányt is. Egy síremléket is emeltek ott kőből, s ezért nevezték azután Kézai szerint ezt a vidéket Keve-aszónak azaz Kőaszónak. S valóban találtak is a mai Baracska-Kőaszó (Kajászó) vidékén egy, a római korból származó nagy oltárkövet, amely egykor Jupiter oltára volt (vö. Juhász József: A baracscai Jupiteroltár-kő és Kőveaszó. Székesfehérvári Szemle 1934. p. 75.). Ez az oltárkő adott alkalmat a régészkedő Kézainak, hogy itt keresse a „hun” harcosok egykori temetőjét.⁶² Másfelől a Keve-aszó helynévből következtette ki Keve „hun kapitány” nevét.

A rómaiak Tárnokvölgyből Tuln felé menekülnek, amely Alsó-Ausztriában a magyar határhoz közel fekszik, s a római időkben egy dunai hajóhad állomása volt. Ennek a közelében található a római Citium (v. Cetium), amelynek Cetii muri nevéből lett az ausztriai Zeiselmauer, Kézai Cezunmaur-ja. E romok adtak okot Kézainak arra, hogy ide helyezze a hunok és rómaiak között lefolyt döntő ütközetet.⁶³

A hun harcok színhelyeit tehát a kelta-római kor történeti emlékei és romjai határozták meg Kézai számára, ahogy ezt Eckhardt Sándor kutatásai óta ismerjük. Lehet, hogy e romokhoz Kézai korában már némi történeti mondák fűződtek, rendszerbe azonban minden bizonynyal Kézai foglalta ezeket: valamennyit a hun történettel hozva kapcsolatba.

Ennek a színhelynek a tanulmányozása segítette Kézait a hét hun kapitány nevének a meghatározásához is.⁶⁴ Az általa említett vezérek nevei közül ugyanis csak az Ethela (Attila) neve történeti hitelességű, a többi mind Kézai történeti-nyelvészeti kombinációinak az eredménye. A hét hun vezért ő három nemzetségből származtatja: az Érd nemzetségből Bendacuz három fia: Ethela, Rewa és Buda; a Zemein nemzetségből Chele három fia: Wele, Küve és Kaduca; és a Turda nemzetségből Kadar.⁶⁵ Ebből a névsorból a legtöbb problémát Bendacuz neve okozta. Feltették ugyanis, hogy ez a név a forrásokban hagyományozott Mundzucus-sal, Attila apjának a nevével azonos, illetőleg annak a magyar nyelvi szabályos fejleménye.⁶⁶ Ha ez valóban így volna, ez a név nyomós bizonyítéka volna egy ősi magyar—hun hagyomány meglétének. A Bendacuz név azonban hangtörténetileg nem vezethető le a Mundzucus névből, s így ezt is a hun-történet szerzője tudós kombinációjának kell tartanunk.

Ha most a fenti névsoron végigtekintünk, azonnal szembetűnik e nevek földrajzi, mégpedig a pannóniai hun-történetben felhasznált földrajzi pontokkal való kapcsolata. Keve vezér nevét, mely egyébként a finnugor eredetű *kő* magyar szó régi alakja, Kézai nyilvánvalóan az egykori Keve-aszó (ma Kajászó) nevéből következtette ki;⁶⁷ Buda nevét a római Aquincum helyén levő Buda vára szolgáltatta. A dunai limesen Aquincum-Budától délre az első jelentősebb település szintén római romokon: Érd, ahol egy három ívből álló római kori híd maradványai, továbbá egyéb római emlékek is fennmaradtak. Ezt a régi magyar helynevet,⁶⁸ amely

⁶¹ ECKHARDT S.: A pannóniai hun-történet keletkezése. Századok, 1928.

⁶² ECKHARDT S. i. m.

⁶³ ECKHARDT S. i. m.

⁶⁴ ECKHARDT S. i. m. csak a Küve—Keve és a Buda—Bleda neveket hozza kapcsolatba dunántúli helynevekkel.

⁶⁵ Kézai, SRH. I. 147.

⁶⁶ GOMBOCZ—MELICH: Etimológiai Szótár: Bendeguz címszó; NÉMETH Gy.: Mundzucus—Bendeguz. MNY. 1937. 216—219.; MESKÓ LAJOS a török *bün, mün, min* „leves” szóval hozza kapcsolatba a Mundzucus—Bendeguz nevet, MNY. 1936. 328—329.; magyarázata azonban hangtani okokból elfogadhatatlan. Vö. NÉMETH Gy. fenti cikkét.

⁶⁷ Mint királyi birtok neve előfordul 1272-ben: Kuaza (Wenczel: ÁUO. VIII. 414.; XII. 72.); Keveozu alakban 1271-ben (Haz. Okl. 61.). Vö. CSÁNKI D.: Magyarország. Tört. földrajza, III. 349.

⁶⁸ Mint birtok, ill. falu neve említve van 1240-ben (WENZEL: ÁUO. XI. 322.); 1243-ban (ÁUO. VII. 140.); 1270—72-ben, vö. Zichy-okmt. I. 4., 5.; CSÁNKI i. m. III. 326.

nyilván a magyar *ér* (kis folyó) szóval függ össze, és eredetileg nem is személynév volt, tette meg Kézai az egyik hun nemzetség személynévének. Erd nevű nemzetség ugyanis — ellentétben Karácsonyi János állításával⁶⁹ — a magyarok között sohasem volt, de ilyen típusú személynévek előfordulnak nálunk a középkorban.⁷⁰ E nevekkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Kézai elgondolásában nem is volna „értelme” a „hun” vezérek nevében „idegen”, „hun” neveket, ill. szavakat keresnünk, hiszen ő a genealógia síkján már „bebizonyította”, hogy a hunok és magyarok azonos nép, ill. testvérnép, tehát nyelvükben és névadási rendszerükben sem különbözhetnek egymástól lényegesen; legfeljebb oly mértékben, ahogy két nyelvjárás különbözik egymástól, mint pl. a németeknél a szászok a thüringiaiaktól, ahogy ezt Kézai kifejti.⁷¹ Így a Bendegúz névnek is magyarnak kell lennie, azaz legalábbis a magyarok között is használatosnak, — ha mássutt nem, akkor a magyar helynevekben. *Idegen nevek szerepeltetése egyenesen veszélyeztette volna a hun—magyar azonosság koncepciójának hitelét!* Mindenesetre Keve-aszó (Kajászó) közelében, attól alig néhány kilométerre van ma is egy Tordas nevű falu, amelynek a neve a XIII. században *Turdosnak* hangzott.⁷² Kézai ebből a helynévből vonta el a *Turda* személynévét.⁷³ Ezt a szabályszerű rendszert látva Kézainak a „hun kapitányok” elnevezésében, alig zárközhatunk el az elől, hogy a többi kapitány nevét is földrajzi nevekben keressük.

A *Bendecuz* név semmiképpen sem lehet azonos az Attila apjaként hagyományozott *Mundzucussal*, még ha megengedjük is, hogy egyes esetekben a török szókezdő *m*-nek a magyarban *b* felel meg, pl., török *mün* — magyar *bün* (?). Kézainál ugyanis a név vége: *uz*, és ez nem latin szóvég, mivel azt Kézai -s-sel írta volna. A Kézainál megadott nevet tehát a következőképpen lehet olvasni: *Bendakusz*, *Bendakucs*, *Bendakuz*, *Bendaküz*. A Jordanesnél olvasható *Mundzucus* alakban az -us latinos végződés, annál is inkább, mivel Priskos rétornál a név *Μουνδύουχος* (= *Mundjuchos*) alakban fordul elő, ahol az -os a szónak görögös végződése. Ennek a görögös -os-nak, ill. latin -us-nak felelne meg a Kézai-féle -uz, ami nem nagyon valószínű, de, ha mégis annak felelne meg, akkor ez mindenesetre annyit jelentene, hogy a *Bendacuz* név a magyarokhoz görög vagy latin közvetítéssel került, tehát nem az élő hagyomány őrizte meg e nevet, hanem írott görög v. latin forrásból került át hozzánk; ennek viszont ellene mond a név első fele, a *Bendac*-elem, amelyet a külföldi források nem ismernek. Ha ugyanis latin írásos forrás közvetítésével került hozzánk a név a latin (?) végződéssel együtt, akkor ez csak a *Mundzucus* formában történhetett volna. Ezen a nehézségen az sem segít, ha Kézai *Bendacuz* nevével szemben a bővebb krónikák *Bendekus*—*Bendekws*—*Bendeguz* alakjaiból indulnánk ki. Ebben az esetben az -us latinos végződés is lehetne, amelynek elhagyása esetén egy *Bendek* ~ *Bendeg* név maradna, s ezt kellene Jordanes *Mundzuc*-us nevével, ill. Priskos rétór *Mundjuch*-os nevével egyeztetni. Ebben az esetben azonban tekintetbe véve egy török szókezdő *m* ~ *b* változat lehetőségét is, egy *boncsok*-, *boncsó*-, *bungyk*- vagy *buncsuk*-féle alakot kapnánk,⁷⁴

⁶⁹ KARÁCSONYI JÁNOS: A magy. nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900. I. 429.: „Oklevelek e nemzetséget soha sem említik.”

⁷⁰ Pl. *Erd nobilis* de genere Szurchuk, 1288-ban (ÁUO. IV. 328. IX. 487.).

⁷¹ Kézai, SRH. I. 144.

⁷² *Turdos* falu 1217-ben (ÁUO. VI. 392.; XI. 151.); említve van 1276-ban is (ÁUO. IX. 153.). Vö. még KNAUZ: Mon. Eccl. Strig. I. 214. és 216.; a XV. században Tordas a Nyulak-szigeti apácák birtoka, vö. CSÁNKI i. m. III. 354.

⁷³ *Turda* mint személynév az Árpád-korban igen gyakori. Vö. SZENPÉTERY: Krit. Jegyz. 202. sz.; 927. sz.; 608. sz. Anonymus is említ egy *Turda* nevű püspököt. A XIII. századi előfordulásaira vö. KOVÁCS N.: Betűrendes Névmutató Wenzel G. ÁUO.-hoz (= Kovács: Index).

⁷⁴ Van is egy „gyöngy, nyakék” jelentésű török jövevényszavunk *boncsok* alakban, amely az Et. Szótár szerint egy török (oszm.) *bunžuk*-ra vezetendő vissza, amelynek más török nyelvekben viszont *munsak*, *minčak* stb. alakok felelnek meg. (Et. Szótár, *boncsok* címszó.) NÉMETH GYULA a *Mundzuk* nevet valóban a „gyöngy” jelentésű török *munsak* szóval hozza kapcsolatba. Vö. NÉMETH GY.: Attila és hunjai. Bp. 1940. 223. A hunok nyelvének sokat vitatott kérdésére vö. MOÓR ELEMÉR: A hunok származásának kérdése fő tekintettel a nyelvi forrásanyagra. MNY. 1963. 53—66.

de semmiképpen nem *Bendak* v. *Bendek* alakokat. Mivel ezek után a *Bendecuz* név hagyományozott voltát kizártnak kell tartanunk, a név eredetét ott kell keresnünk, ahol az *Érd*, *Keve*, *Buda*, *Torda*, továbbá mint alább látni fogjuk, *Wele* és *Kadicsa* kapitányok neveit: dunántúli helyneveinkben. A *Bendakuz* név összetett szónak látszik. Első tagja a középkorban nálunk is nagyon kedvelt *Benedek* név becéző formája, a *Benda*—*Bende*—*Benta* forma;⁷⁵ az összetétel második tagja meg egy magyar közszó, a *köz*~, régi magyar *küz*. Mivel a *köz* szavunk gyakori földrajzi nevek második tagjaként (pl. Sárköz, Szigetköz stb.), a *Bendeküz* név is tipikusan magyar földrajzi névnek látszik, akárcsak a fentebb elsorolt vezérnevek. Esetleg feltehető az is, hogy Kézai a *Bendaküz* nevet nem *Benda*-*küz* elemekre bontotta fel, hanem *Bendak-üz*-re, mely esetben a *Bendak* alakot a *Benedek*ből származó *Benda* név -*k* kicsinyítőképzős alakjának fogta fel,⁷⁶ míg az -*üz* végződésben elhomályosult szövéget látott. Úgy látszik ugyanis, hogy a helynévi összetételekben második elemként igen gyakori *köz* szavunk bizonyos esetekben már korán elhasonult, s így jelentése elhomályosult — talán éppen a tárgyi feltételek megváltozásával —, ti., hogy egy patak vagy ér kiszáradásával vagy medrének megváltozásával az addig *közre* fogott terület ezt a jellegét elvesztette. Erre engednek következtetni az olyan adatok, mint a Dráván túl, Somogy megyében a XIII. század folyamán többször említett (1245-ben) *Wiscuz*, (1256-ban), *Wyzkuz* alakok mellett (1246-ban) *Wyschust*, (1248-ban) *Wizguz* alakok,⁷⁷ továbbá az Okl. Szótárban a *köz* szavunkra 1252-ből idézett *Nogke*z alak. Ez adatokban az összetétel második tagjaként jelentkező -*chust*, -*guz*, -*kez* alakok — minthogy elírásról aligha lehet itt szó — arról tanúskodnak, hogy összetételekben már a XIII. század folyamán bizonyos esetekben a szó jelentése elhomályosult. Különösen érdekes szempontunkból a -*guz* változat, amely a bővebb szövegezők *Bendeguz* alakjával lehet azonos. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a nevet Kézai maga is *Benda*-*küz* elemekből összetett névnek tekintette.

A fentiek alapján nem nehéz eldönteni, hol kereshetjük ezt a nevet földrajzilag. Mindenestre *Érd*—Százhalombatta között a Duna mellett, a római limes vonalán ma is van egy *Benta*-*puszta* nevű helység, amelyre annál is inkább gondolhatunk, mivel Kézai szerint *Bendacuz* az *Érd* nemzetségből származott. Jól tudta azt Kézai részint a hazai, még élő gyakorlatból, részint meg Szt. Jeromos és Isidorus alapján, hogy a régi helynevek tekintélyes része egykori személynevekre megy vissza, s így aggálytalanul keltett életre személyneveket a maga korában meglevő helynevekből. Mindenesetre *Érd*hez aránylag közel esik Buda, s feltevésünk értelmében *Benda*-*küz* is, és így ezek mintegy azonos nemzetségi birtok egyes részeinek voltak tekinthetők. A mai *Benta*-*puszta* helyén Lipszky is ismert egy *Benta* nevű praediumot,⁷⁸ de Százhalombattától délre, a mai Dunafüred északi határán a mai térképek is feltüntetnek egy *Benta*-*patak*-ot. Ezek alapján aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy a hun-történet titokzatos *Bendacuz*, ill. a bővebb és későbbi szövegezők *Bendeguz* neve Kézai nyelvészkedése és történeti rekonstrukciója folytán a Duna menti hely, ill. víznévnek köszöni eredetét, éppen úgy, ahogy a közelében fekvő *Érd* hely-, ill. víznévből Attila, Bléda-Buda nemzetségének névadó őse lett.

Ebből az *Érd* nemzetségből származtatja Kézai egyébként *Rewa* hun vezért is. Éppen ezért valahol itt keresendő a *Rewa* kapitány nevét inspiráló *Rév* v. *Réva* helynév is. *Réva*

⁷⁵ Mint személynév a XIII. században is előfordul, 1251-ben: Andreas filius *Benda* nobilis Jadrensis (ÁUO. VII. 336.); 1246-ban: *Bende* de Peren in comitatu de Aba Vyuar (ÁUO. VII. 208.); a Krónikák (SRH. I. 339.) Gellért püspök kortársaként emlegetnek I. Andrást király idejében egy *Benetha* (változatok: *Beneta*, *Beventa* (nyilván *Benenta* helyett)) nevű püspököt, aki az 1055-iki Tihanyi alapítólevél tanúnévsorában *Benedictus* archiepiscopus-ként szerepel. Vö. BÁRCZI G.: A Tihanyi apátság alapítólevele, mint nyelvi emlék. Bp. 1951. 12. — Hogy a *Beneta*—*Benedictus* azonos személy, vö. KNAUZ: Mon. eccl. Strig. I.

⁷⁶ LIPSZKY i. m. 48. említ is egy *Benedek* nevű birtokot Somogy megyében Lengyel-Tótitól délkeletre. Ez nyilván személynévre megy vissza.

⁷⁷ Ez alakokra vonatkozólag vö. SZENTPÉTERY: Krit. Jegyz. 805.; 829.; 875.; 1106. sz.

⁷⁸ LIPSZKY i. m. 49.: *Benta* praedium, Com. Albensis.

ugyanis Kézai szerint szintén Bendacuz fia Budával és Ethelával együtt. Bizonyos, hogy az Árpád-korban éppen ezen a Duna-szakaszon több híres rév, azaz átkelőhely volt a Dunán. Az egyik az ún. Pesti rév volt a Gellérthegy tövéénél, de volt ettől északra is, az ún. Megyerrév, és a Pesti révtől jóval délebbre, Adony táján egy rév Csepel szigetére. Csepel szigetén, Adony-nal szemben ma is van egy Ló-rév nevű helység, mely már az Árpád-korban is szerepel ezen a néven, mint királyi szállás. IV. Béla király több oklevelét innen keltezi.⁷⁹ Eszerint tehát az *Érd* nemből származó hun kapitányok valamennyien a Duna menti helynevek megszemélyesítői!

A *Turda* nemzetség szerepeltetésére, mint fentebb már jeleztük, valószínűleg a Keve-aszó (Kajászó) közelében levő Turdos ~ Tordas helynév szolgáltatott alkalmat. Ennek a nemzetségnek a tagja volna Kézai szerint Kadar v. Kádár nevű hun rektor. Kadar v. Kádár nevű helységet Tordas közelében nem tudunk ugyan kimutatni, ami persze nem jelenti azt, hogy Kézai korában sem lehetett. Mint személynév többször előfordul XII—XIII. századi oklevelekben (Cadar),⁸⁰ s mint helynév is ismeretes a Veszprém megyei Kádárta, Veszprémtől északra, továbbá Somogy megyéből: Kadar-kút, amennyiben ez ide vonható.⁸¹

Nehezebb a helyzet a harmadik nemzetséggel, melynek feje Kézai szerint *Zemem*, a többi krónikák szerint *Scemein* lett volna, akinek a fia Chele s ennek három fia *Wele*, *Keve* és *Kadicha* hun kapitányok. Keve, mint említettük, a Keve-aszó (Kajászó) helynévből való elvonás. Kétségtelen, hogy a többi név is megtalálható dunántúli helyneveinkben, csupán a hun-történet színterétől kissé távolabb.

Kadicha neve már Anonymusnál is előfordul *Kadusa* alakban honfoglaló vezérként. Kézai azonban nyilván nem szerepeltette volna hun kapitányként, ha nem talált volna a hun-történet szempontjából szerinte számba jöhető területen olyan helynevet, amely hun vezér nevéként is elfogadhatónak látszott számára. Mindenesetre a hun-történet fő színhelyétől, Fejér megyétől kissé délre, Tolna megye északi részén található *Kajdács* község, amely a XIV. század eleji pápai tizedjegyzékekben részínt *Kadach*, részínt *Kaydech* alakban van említve,⁸² s Csánki szerint a XIV. században nemes besenyők lakták.⁸³ Ezek alapján bizonyosra vehető, hogy már a XIII. század második felében is létezett ez a település ugyanezen a néven. Az természetesen más kérdés, hogy a mai Tolna megyei *Kajdács* etimológiailag valóban a *Kadicha*, *Kadusa* nevekkal hozandó-e kapcsolatba.⁸⁴ Kézai számára mindenesetre alkalmas helynévi kiindulópont lehetett egy *Kadicha* hun vezér életrekeltségéhez.⁸⁵ Viszont Baranya területére

⁷⁹ 1259-ben, 1263-ban, 1267-ben stb.: *Lureu*: Portus equorum; vö. SZENTPÉTERY: Krit. Jegyz. 1227, 1345, 1533 sz. alatt.

⁸⁰ 1146-ban: curiali comite *Cadario* (SZENTPÉTERY: Krit. Jegyz. 73. sz.). 1242—46-ban *Cadar* ispán (SZENTPÉTERY i. m. 76. sz.); 1255-ben: tolchuai István ispán fia *Cadar* (SZENTPÉTERY i. m. 1045. sz.; ÁUO. VII. 383, 404.); 1274-ben: *Cadar* filius Chepani (ÁUO. IX. 61.); *Kadar* alakban említve 1263-ban (ÁUO. VIII. 85.); 1265-ben (ÁUO. VIII. 137.).

⁸¹ Mindkettőt mint falut említi LIPSZKY i. m. 281.; *Kadarkut*-at CSÁNKI i. m. III. 615.; KARÁCSONYI (Magy. nemzets.) megemlíti, hogy a Kadar—Káluz nemzetség egyik tagja a XIII. században Veszprém megyében lakott.

⁸² ORTVAY TIVADAR: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején, a pápai tizedjegyzékek alapján. Bp. 1891. I. 255.

⁸³ CSÁNKI i. m. III. 397.; 432.

⁸⁴ Az Anonymusi *Kadusa* nevet PAIS DEZSŐ mindenesetre a török *kad-* „eltér, letér az útról, bolyong” jelentésű ige participiumának értelmezi (SRH. I. 93.), a Tolna megyei *Kajdács* helynevet viszont a Vas megyei *Kajd* helynévvel együtt egy török *kaj-* „haragszik” igével hozza kapcsolatba; vö. PAIS D.: Káld. MNy. XXV. 124.; GYÖRFFY GYÖRGY pedig (Besenyők és magyarok. KCsA. I. kieg. köt. 458.) egy, Konsztantinosz Porphyrogennétosz-nál említett *Kaibov* nevű besenyő fejedelem nevével hozza kapcsolatba. Vö. még. HASAN EREN: Kaydan. MNy. 1943. 315.; továbbá VIRÁGH RÓZSA: Magyar helységnevek eredete. Szeged, 1931. — Nem jöhetett viszont szóba Kézai számára a Somogy megyei *Gaddács*, mivel ennek régi neve 1138-ban *Gudas*, *Gedas* alakban fordul elő, vö. SZABÓ DÉNES: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Bp. 1954. 9—10.

⁸⁵ Mint személynév, Anonymustól függetlenül is előfordul; 1311-ben *Kadicha*; 1314-ben *Kadych*; 1324-ben *Kadicha*; vö. SZILÁGYI LORÁND, MNy. 1947. 247.

mutat a Chele név, ha Cselének kell olvasnunk; nem lehetetlen azonban a Kele olvasat sem; amely mint helynév több helyen is előfordul Dunántúl, többek között Somogyban is (egy folyócska neve), amely úgy látszik a hun-történet másik fontos színtere Fejér megye mellett.

Wele nevének olvasása szintén kétes. Lehet, hogy a Béla név egyik változata, mint ahogy régen Veszprém nevét is igen gyakran Beszprém alakban találjuk írva. A Bél, Béla név igen gyakori helynév az ország legkülönbözőbb területein, s így Dunántúlon is. Amennyiben azonban a Vele olvasat a helyes, annyiban egybevethető a Fejér megyei Veleg községgel is. A Zemén név megfelelői egész sereg helynévvel hozhatók kapcsolatba, mivel azonban nem dönthető el, mely helynévre gondolt Kézai e névvel kapcsolatban (Semjén, Zimony, Zimánd, Zámoly, Zámor stb.), a név azonosításától el kell tekintenünk. Annyi azonban bizonyos, hogy helynévből került bele Kézai hun-történetébe ugyanúgy, ahogy Marót neve az Esztergom környéki Pilismarót nevéből belekerült Kézai magyar történetébe.⁸⁶

Eszerint tehát Kézai hun kapitányainak nevei egytől egyig Dunántúli magyar helységnevek megszemélyesítései. Az sem lehet kétséges, hogy nem a hagyományból ismerte ezeket a neveket, hanem maga következtette ki a hun-történet fő színterének, a Dunántúlnak ma is meglevő helyneveiből, s ami még talán ennél is jellemzőbb: egyetlen nevet sem lehet kapcsolatba hozni Kézai korában ismert és nevezetes nemzetségekkel! Tehát talán épp ezért tartotta Kézai régi hunkori maradványoknak e neveket. Ez önmagában is jellemző Kézaira. A hun-történet révén nem akarta egyetlen hatalmas nemzetség fényét sem növelni a hun származás dicsőségével!

Éppen ellenkezőleg. A hun társadalomnak olyan képét rajzolja meg, amely kimondottan a főurak, oligarchák hatalmi túlkapásai ellen irányul. Ilyen hatalmi túlkapás miatt öli meg Attila — Kézai szerint — testvérét, Bleda — Budát⁸⁷ is. A Kézai által megrajzolt hun-ősmagyar „alkotmányt” egyesek pusztá kitalálásnak, mások meg idegen, nyugati „demokratikus eszmék” hatásának tekintik. A Justinianustól kodifikált római jogrendszerben bizonyos természetjogi elvek az emberek ősi egyenlőségéről határozottan felelevenednek és aktualitást nyernek a XIII. sz. politikai harcaiban, részint a feltörekvő társadalmi osztályokban, részint meg a pápai befolyás és az oligarchák túlkapásai ellen küzdő királyok részéről is. Bizonyos, hogy ilyenféle nyugati eredetű jogi spekulációk is utat találtak a hun-történet „alkotmányába”, ahogy ezt Váczy Péter kifejtette,⁸⁸ a fő forrás azonban Kézai számára itt is — amire még nem mutattak rá — a magyar hagyomány, persze Kézai átértelmezésében. Kézai arról beszél a 7. fejezetben, hogy a hunok kapitányokat és egy bírót választottak, de úgy, hogy „ha a bírónem a jogszokás szerint hoz ítéletet, a közösség azt érvénytelenítteti, és a tévedő kapitányt és bírót letehetette, amikor akarta.” (Kézai 7. fej.)⁸⁹ Nyilvánvaló, hogy ezt az elképzelést az az elmélet hívta életre, amely szerint a hatalom szuverén birtokosa maga a közösség, amely tisztségekkel ruházhat fel egyeseket, de le is válthatja a tisztségviselőket ha azokkal nincsen megelégedve.

Bármilyen hihetetlennek látszik is, hogy a XIII. században egy magyar történetíró a népszuverenitásról beszéljen, e tekintetben elméletileg jól elő volt készítve a talaj a bolognai egyetemen tanított római jog tételei alapján, amely szerint a hatalom birtokosa végső fokon a

⁸⁶ SRH. I.

⁸⁷ SRH. I.

⁸⁸ VÁCZY PÉTER: A népfelség elvének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester (Károlyi-Emlékkönyv. Bp. 1933. 546—63.); Stílusproblémák 374—377.; GERICS JÓZSEF: Adalékok a Kézai Krónika problémáinak megoldásához (Annal. Univ. Budapestin. Tom. I. 1957.).

⁸⁹ SRH. I. 147. Constituerunt quoque inter se rectorem... qui communem exercitum iudicaret, dissidentium lites sopiret, castigare malefactores, fures ac latrones. Ita quidem, ut si rector inmoderatam sententiam diffiniret, communitas in irritum revocaret, errantem capitaneum et rectorem deponeret, quando vellet.

nép⁹⁰, meg Aquinoi Tamásnak, a nagyhatású filozófusnak Arisztotelész Politikájához írt kommentárjai és a *De regimine principum* című művei révén. Mindamellett talán Kézai is óvatosabb lett volna e valóban merész elvek hirdetésében ha nem támaszkodhatott volna e tekintetben nevezetes magyar alkotmányjogi hagyományokra. Ami ugyanis a hatalmával visszaélő tisztviselőt, megyés ispánt illeti, aki közigazgatási, bírói és katonai tisztséget tölt be a megyében, a II. András-kori Aranybulla már 1222-ben kimondotta a 14. paragrafusban, hogy „ha valamely várispán (-akkor a vármegye legfőbb tisztviselője és egyben legfőbb bírója) az ő ispánságának minőségében nem viselkedik tisztjének megfelelően, vagy tönkreteszi vármegyéje népeit, ha ezt rábizonyítják, akkor az egész ország színe előtt gyalázatosan fosztassék meg méltóságától és köteleztessék az okozott károk megtérítésére.”⁹¹ Az Aranybullának ezt a pontját általánosította Kézai és vetítette vissza a legrégibb időkbe, mint az „ősi alkotmány” egyik sarkalatos pontját, amely így a legtökéletesebb összhangban állott a XIII. század második felében erőteljesen kifejezésre jutó és valóban forradalmian ható népszuverenitás elvével.

Az új államelmélet és az Aranybulla ez összehangolását annál könnyebben tehetette meg, mivel az Aranybulla maga is azon a jogi fikción alapul — amit az Aranybulla nyíltan ki is mond —, hogy intézkedéseivel nem új jogrendet akar teremteni, hanem csupán „az ország nemesinek és a többieknek Szent István királytól megállapított szabadságjogait”, tehát a régi, az ősi jogrendet akarja helyreállítani, „mely némely királyok hatalmaskodása folytán ... és a saját hasznukat kereső emberek miatt igen sok tekintetben megnyírbaztatott”⁹² idők folyamán.

A helyzeten mitsem változtat az a tény, hogy az Aranybullának ezt a rendelkezését soha nem hajtották végre. A hatalmaskodókkal szemben mégis megvolt a „jogi alap”, amelyet egyúttal ősinek is lehetett minősíteni. S mivel az Aranybulla legtöbb rendelkezését a bárók, a dúsgazdag és hatalmaskodó főurak ellen hozták éppen a „kisebb nemesek és a többiek (!)” védelmében, továbbá a királyi hatalom megerősítésére az oligarchákkal szemben, azért egészen nyilvánvaló a hun-történet szerzőjének politikai pártállása: ő a kismesek és a többiek pártján áll, a király oldalán, mert ebben az időben ezek politikai fegyvertársak a hatalmaskodó főurakkal szemben. Neki ill. osztályának valóban politikai ideálja lehetett a hatalmas Attila király, akivel senki sem mert szembeszállni, de politikai ideálja lehetett az oligarchákkal küszködő Kun László királynak is!

A népszuverenitás elvével ugyanis mind a római jog, mind Aquinói Tamásnak részben ugyancsak a római jog elveire épülő államelmélete szerint, minden ellentmondás nélkül volt összhangba hozható a monarchikus államforma. Sőt, Aquinói Tamás szerint a lehetséges államformák közül, a XIII. századi viszonyok mellett, a monarchikus államforma a legjobb. Hogy Kézai korában a kismesség és a városi polgárság, meg a „többiek” számára a partikuláris anarchiával szemben az erős királyi hatalom megvalósítása volt a politikai ideál, az a XIII. századi magyar politikai és társadalmi viszonyok ismerete alapján egészen természetes. Kézai erre a római jogi bázisra utal akkor is, amikor Attiláról azt állítja, hogy őt *more Romano* választották a hunok királyá. Ez a kifejezés alig jelenthet mást, mint hogy a választás a római jognak megfelelően történt, azaz a népszuverenitásnak elvi sérelme nélkül. Végző fokon, Anonymus közvetítésével, a római polgári jogra (*ius civile*) vezetőnek vissza Kézainál a bíró

⁹⁰ Inst. I. 2. 6.: *quod principi placuit, legis habet vigorem: cum lege regia, quae de eius imperio lata est, populus ei et in eum omne imperium suum et potestatem concedat.* Vö. Váczy P. i. m.

⁹¹ MARCZALI H.: A magy. tört. kútfőinek kézikönyve. Bp. 1901. 138., az Aranybulla 14. pontja: *Si quis comes honorifice se iuxta comitatus sui qualitatem non habuerit, vel destruxerit populos castri sui, convictus super hoc, coram omni regno dignitate sua turpiter spoliatur cum restitutione ablatorum.* — A fordítás: Mika S. Tört. Olv. ...

Id. kiad. 134.: *Concedimus tam eis (sc. nobilibus), quam aliis hominibus regni nostri libertatem a sancto rege concessam...*

⁹² Id. kiad. 134.: *instituta a Sancto Stephano rege, per aliquorum regum potentiam... vel sectantium propria lucra, fuerat in quamplurimis diminuta...*

tisztét és feladatát meghatározó mondat is (s éppen ezért ott nem „had”-bíróról van szó!), mely ebben a formában a középkor nagy enciklopédistájára, Isidorusra megy vissza: a bíró elcsendesíti az egyenletlenkedők póreit, megbünteti a gonosztevőket, tolvajokat és útonállókat. (Isid. Orig. V. 14.)⁹³ A hun-történet alkotmánya tehát, mint látjuk, a maga korában filozófiailag is kidolgozott, „modern” álamelmélet, a római jogi tételeknek és az Aranybullára támaszkodó magyar hagyományoknak, azaz egyes rétegek és osztályok politikai és jogi postulatumainak összeötvözéséből állott elő.

Úgy látszik, az „ősi” hun alkotmányos élet megrajzolásában is a magyar viszonyokból indul ki Kézai, amikor a „magyarok” ősi gyűlésbe hívását ismerteti.

E sokat idézett, de következetesen félreértett sorok teljesen értelmetlenek, ha — mint eddig — a táborban (in castris) történő „hadi” (ad exercitum) gyűlésnek értelmezzük. Kézai szerint a magyarokat a keresztyénség felvétele előtt, tehát az államalapítás előtt kiküldték gyűjtötték egybe: *hadba* (ez a szó a régi magyarban az együvé tartozók, rokonok, stb. összességét jelentette, amit Kézai itt nem értelem szerűen, hanem pontatlanul, mintegy tükörszóval ad vissza) a *várakban* (és nem a táborban) az isten és a magyar nép nevében, hogy meghallgassák *fegyveresen* (ha ugyanis táborban vannak, minek ezt külön kiemelni?) a közösség tanácsát és rendelkezését. Aki nem jelent meg és távolmaradásának nem tudta okát adni, azt karddal a *helyszínen* lekasztolták, vagy reménytelen helyzetnek (in causis desperatis) tették ki, vagy szolgaságba taszították.⁹⁴ Hogy a „reménytelen helyzet” mit jelent, azt alább látni fogjuk.

Sajnos, más egykorú forrásból nem ismerjük, hol és hogyan zajlottak le ezek a gyűlések, de *Verancsics* az erdélyi székelyekről a XVI. század első feléből közöl egy olyan leírást, amely lényeges vonásaiban megegyezik Kézai fenti beszámolójával.

Verancsics szerint a székelyek „*fegyveresen* jönnek gyűlésbe, a tehetősebbek körbe ülnek, a többiek pedig körülállják őket, nagy lármával zúgnak és serényen mondogatják, hogy nem érvényesek a határozatok, ha azok nem nyerik meg tetszésüket. Ha pedig akaratos ellenére hoznak valamilyen határozatot, néha ezt is elviselik, de a jogtalanságot visszahárítják arra a javaslattevőre, akinek révén és erőszakoskodására valamilyen szoktaftan megterhelés háramlott rájuk. Ezen így állnak bosszút: mindnyájan csapatosan megrohanják annak a házat és azt földig lerombolják (ez lehet az *in causis desperatis* kifejezés konkrét tartalma); ha pedig valaki történetesen az ő szabadságjogaik ellen, hogy azokat csorbítsa, valami új javaslattal áll elő, az *ilyet karddal veszik üldözőbe és ha elfogják a gyűlés színhelyén nyilvánosan megölik*.”⁹⁵

Ebből a leírásból nyilvánvaló, hogy Kézai szeme előtt ilyenféle gyűlés lebeghetett. Csupán az marad kérdéses, hogy a gyűlésnek ez a formája a XIII. század folyamán megvolt-e még a magyaroknál is, vagy a székely szokásokat vetíti vissza Kézai a hun-történetbe és az államalapítás előtti magyar történetbe. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy magyar viszonyokat tart itt is szem előtt Kézai, mivel nyilvánvaló, hogy egy kisebb közösség gyűlése lebeg a szeme előtt. A faluközösségek pedig, ha felbomlóban is, még a XIII. században is megvannak. Amennyiben azonban a székelyek gyűléséről mintázza volna mégis a hun-magyarok „ősi alkotmányos életét”, nem igen gondolhatunk az erdélyi székelyekre. Az erdélyi székelyeket Kézai nemigen ismerhette. Megemlíti ugyan a rovásírásukat, de azt nem tartja ősi örökségnek, hanem szerinte azt a hegyek között lakó vlahoktól tanulták. Annak emlékéért azonban Kézai is megőrizte, hogy a székelyek hazája eredetileg nem Erdélyben volt, hanem Pannoniában s csak később költöztek át Erdély hegyei közé. (21. fejt.)

⁹³ Vö. fentebb.

⁹⁴ SRH. I. 147.: Antequam ergo baptizati fuissent Hungari et effecti Christiani, sub tali voce preconis in castris ad exercitum Hungaros adunabant: „Vox Dei et populi Hungarici, quod die tali unusquisque armatus in tali loco praecise debeat comparere unitatis consilium praeceptumque auditurus.” Quicumque ergo edictum contempsisset praetendere non valens rationem, lex Scitica per medium cultro huius (!) detruncabat, vel exponi in causas desperatas, aut detrudi in communium servitutem.

⁹⁵ MARCZALI i. m. 415.

Mindamellett Kézai ismerhetett még székelyeket a Dunántúlon. Tolna megyének Fejér megyével határos részén ma is két Székely nevű helység van.⁹⁶

Sőt az akkori Fejérmegye, később Pestmegye területén, *Tárnok* mellett, amely a hun-történet egyik legfontosabb helye a tárnokvölgyi ütközet miatt, Csánki tud egy szintén *Zekul*—*Zekel* nevű prediumról, amely a helynévadás e jellemzően ősi módja miatt, hogy ti. a pusztá személynév vagy nép, ill. törzsnév válik egyszersmind helynévvé,⁹⁷ igen régi, még X—XI. századi elnevezés lehet.

Kézai továbbá úgy tudja, hogy a székelyek, a hunok maradványai a hun birodalom felbomlása után Csiglébe, azaz kör alakú erődítménybe, táborba (*campus -tábor* és nem mező, ahogy a bővebb krónikák értelmezik)⁹⁸ vonultak vissza. Minthogy ő a hun-történet színhelyét mint láttuk kizárólag a Dunántúlra korlátozza, ezt a Csiglét is Dunántúlon kell keresnünk. Valóban több is van belőlük a Dunántúlon is. Az egyik Veszprém megye devecseri járásában *Csögle* alakban,⁹⁹ a másik Somogy megye marcali járásában, Kadar-Kúttól (az egyik hun vezér neve!) északnyugatra, *Csököly* formában.¹⁰⁰ Hogy ezek a székely települések a hun-történet szűkebb színterétől, a Duna vonalától részben távolabb esnek, az nem zavarja Kézai koncepcióját, sőt ellenkezőleg, a legteljesebb összhangban áll az ő hun-történeti elképzeléseivel. Ezek a hun maradványok ugyanis a Duna menti végzetes ütközetből (Krümbelt-csatája) elmenekültek (erepti per fugae interfigum), s elrejtőztek az ellenséges nyugati népek elől, még a nevüket is megváltoztatva félelmükben hun-ról székelyre (Zaculi).

Kézai tehát bizonyos székely telepeket kétségtelenül ismert még a Dunántúlon s így az sem lehetetlen, hogy a fentebb leírt közösségi életükbe is bepillantást nyerhetett. Ez a közösségi élet azonban nem különbözhetett lényegesen a magyar települések közösségi életétől. Kézai mindenesetre ezt a közösségi életformát, mint primitívet, mint visszamaradt csökevényt az ősi hun-magyar politikai élet uralkodó formájának tekintette s ezzel ismét valami magyart vetített vissza a hun-történetbe.

És itt a fentebb elemzett hun vezérnévsorral kapcsolatban nyomatékosan rá kell mutatnunk arra a hun-magyar ősi alkotmány szempontjából sem lényegtelen mozzanatra, hogy Kézai a hun kapitányok közül egyet sem vezet vissza az ő korában is élő hatalmas nemzetségekre, hanem éppen ellenkezően, valamennyi kapitányt a helynevekből kikövetkeztetett s valószínűleg az ő korában már nem is létező, mindenesetre a politikai életben nem szereplő nemzetségektől származtat. Egyetlen — látszólagos kivételt csak az *Aba* nemzetség képvisel, amely Attila fiától, Csabától származtatja magát. Ezt a még élő, hatalmas nemzetséget azonban mintegy diszkreditálja Kézai és a „keverék, korcs” származás bélyegét sűti rá. Az ő korában is élő nagy nemzetségek közül még hun származásának ismeri Kézai a *Vér Bulcsu* nemzetséget is; pártos álláspontjára azonban jellemző, hogy ezt a nemzetséget a hun-történetben meg sem említi, hanem csak a magyar-történetben a kalandozásokkori Bulcsu vezérrel kapcsolatban jegyzi meg, hogy nagyapja még részt vett a németek ellen viselt Krühelt csatájában, amelyben a „németek” megölték nagyapját, s az unoka Vérbulcsu azért olyan elkeseredett ellensége a németeknek: *vér-üket issza, miként a bort, vagy nyárson* (latinul: *veru*) megsűti őket bosszúból. (Kézai 33. fej.)

Mindezek a jelenségek kétségkívül összefüggenek a hun-történet szerzőjének az oligarchiával és a nagyurakkal szemben megnyilvánuló állásfoglalásával. Kézai tehát még a hun-

⁹⁶ Hogy a középkorban is megvoltak, vö. CSÁNKI i. m. III. 450.: a *Tárnok* mellett Székely helynévre vö. CSÁNKI i. m. I. 34.

⁹⁷ A különböző helységnév-típusokra és azok korhatározó jelentőségére vö. KNIEZSA I.: *Keletmagyarország helynevei* (Magy. Tört. Tud. Int. Ek.) Bp. 1943. 124—127.

⁹⁸ Kézai SRH. I. 162.: *timentes occidentis nationes in campo Chigle... permanserunt* — Bővebb Krónikák (SRH. I. 278.): *in campum Chiglamezei se colligere procurarunt*.

⁹⁹ CSÁNKI i. m. III. 226—227.

¹⁰⁰ LIPSZKY i. m. 114.

történet hőseinek összeválogatásában is következetesen nagyürellesnek mutatkozik: neki — az Aranybulla szavával élve — a „többiek” a fontosak, amint ezt a Magyar Történethez csatolt II. Függelékben a szolgarend sorsáról és történeti átalakulásáról szóló fejtegetései is ékesen bizonyítják.

A hun-történetben megrajzolt társadalmi és politikai viszonyok „rekonstruálásához” Kézai számára a kiindulópont maga a Hun-történet színteréül megtett táj és az ott tapasztalt társadalmi és politikai viszonyok és törekvések. A hun-történetben a vezérnévsor által megélevenített, vagy más vonatkozásban a hunokkal kapcsolatban hozott táj ebből a szempontból is sok mindere fényt derít. Helyévaló tehát erre a tájra szociális és politikai szempontból is egy futó pillantást vetnünk.

Érd : IV. László királynak egy 1278-ban kiadott oklevele szerint¹⁰¹ a királyi fegyvernők (terram armigerorum nostrorum) Érd vocam in comitatu Pestiensi ... nomine vacue terre et habitatoribus destitute) lakatlan földje volt, amelyet éppen ezen a címen Mihály comes fiának és testvérének, Lőrinc mesternek adományoz. Mindenesetre V. Istvánnak egy év nélküli oklevele még lakott földnek említi e helységet.

Keveaszó : V. István egy 1271-ben kelt oklevele szerint¹⁰² Wza fia Péter keweozou-i birtokát halála után a Margitszigeti apácákra hagyja. Hogy azonban eredetileg ez is királyi várföld lehetett, arra Salamon Fejér megyei comes 1272-ben kelt oklevele¹⁰³ világít rá, amely szerint a *vallis Kuaza* a maga egészében Fehérvárhoz tartozó várföld, s annak egyes részei legfeljebb királyi adományozás révén juthattak magánkézbe.

Tordas : V. István 1272-ben kiadott okleveléből kiderül, hogy a Fejérmegyei Thordos falut a Margitszigeti apácák már 1270-ben megkapták Gregorius de villa Mortunwasara adományaként.¹⁰⁴ Csánki szerint a XV. században szintén a nyulakszigeti apácák birtoka.¹⁰⁵

A Tolna megyei *Kajdacs*-on Csánki szerint nemes besenyők laktak,¹⁰⁶ tehát köznemesek. *Százhalom* szintén köznemeseké volt Csánki szerint.¹⁰⁷

Tárnok (Tárnokvölgy) több, 1268 körül kelt királyi oklevél tanúsága szerint részben a budai várhoz tartozó várföld, részben meg királynéi birtok.¹⁰⁸

A Fejér megyei *Veleg* Csókakő várához tartozott, és részben *köznemesi* birtok volt Csánki szerint.¹⁰⁹

A Veszprém megyei *Csögle* (Chygle) falura vonatkozólag rendelkezünk a legjellemzőbb egykorú adatokkal. 1275-ben veszprémi *várjobbágyok* — Rolandus nádor serviensei — laknak itt, akiket IV. Eéla, V. István és IV. László idején különböző hadjáratokban szerzett érdemeikért IV. László király Chygle falusi földjükkel együtt kivesz a várjobbágyaságból és a királyi serviensek — köznemesek — közé emeli őket 1275-ben.¹¹⁰ Csánki szerint¹¹¹ „1488-ban egytelkes nemesek népesítették, akik nem kevesebb mint 26 frt. adót fizettek.”

Ezeknek az adatoknak a vallomása félreérthetetlen és egyértelmű: Attila király hun társadalmában nincsen helye a hatalmas, híres nemzetségeknek.

A fentiek szerint Kézai a magyar hagyományok tudós és politikailag tendenciózus átértékelésével, meg új értelmezésével megteremtette egy, a magyar „őstörténetbe” beágyazott

¹⁰¹ Közölve: SZENTPÉTERI—BORSA: Az Árpád-házi kir. okleveleinek kritikai jegyzéke Bp. 1961. II. 211.

¹⁰² Hazai Okmt. VIII. 371.

¹⁰³ ÁUO. XII. 72.

¹⁰⁴ FEJÉR, C. D. V. 1. 178. Vö. SZENTPÉTERY Krit. Jegyz. 2163. sz.

¹⁰⁵ CSÁNKI i. m. III. 354.

¹⁰⁶ CSÁNKI i. m. III. 397.

¹⁰⁷ CSÁNKI i. m. III. 346.

¹⁰⁸ ÁUO. XI. 581—82.

¹⁰⁹ CSÁNKI i. m. III. 356.

¹¹⁰ FEJÉR, CD. VII. 2. 37. Vö. SZENTPÉTERY—BORSA i. m. II. 123.

¹¹¹ CSÁNKI i. m. III. 226—27.

és a maga módján „bebizonyított” huntörténet kereteit. Mi sem bizonyítja azonban inkább e hun-történet mesterkélt, fiktív voltát, mint az a körülmény, hogy az ily módon megteremtett történeti keretet egy-két mozzanattól eltekintve mindvégig idegen írott forrásokból vett mondai-történeti anyaggal tölti ki. Forrásait Kézai a prológosban maga is itáliai, franciaországi és németországi iratokban jelöli meg általánosságban. A bevezető részben azután névszerint is megemlíti Josephus Flaviust a zsidó nép történetíróját, Isidorus Hispalensist, a középkor spanyol enciklopedikus íróját, továbbá Orosiust, Augustinus kortársát és Viterbói Gottfriedet (+1196), három német császár történetíróját. Legfőbb forrása azonban Jordanes Geticája, amit viszont nem említ. E komoly forrásai ellenére művének történeti értékéről alig beszélhetünk, mivel a mű a maga egészében koholmánynak minősül. Történeti szempontból csupán a keleten maradt magyarokra vonatkozó töredékes megjegyzései érdemelnek figyelmet. Ennek ellenére, saját kora szempontjából nagy jelentőségű mű: történeti mezbe öltöztetett politikai propagandáirát az oligarchák széthúzó, partikuláris törekvéseivel szemben a monarchikus, erős, központi királyság megteremtése érdekében. A történeti mintakép ehhez Attila hatalmas alakja; a társadalmi bázis a hun társadalomban megrajzolt demokratizmus alapján a köznemesség és a királyi várnépek, akik a művéhez csatolt II. Függelék szerint — szintén nemesek.

Az utókor szempontjából: a hun-történet e demokratizmusa nagyrészt veszendőbe ment, illetve megszűnt tudatos társadalomformáló tényező lenni, a központosító királyi hatalom azonban később is, főként Mátyás király korában, politikai ideálként idézgette és propagálta Attila hatalmas alakját.

János Horváth

DIE HUNNENGESCHICHTE UND IHR VERFASSER

Eine der meistumstrittenen Fragen der ungarischen Geschichtsschreibung und Literaturgeschichte des Mittelalters ist die Entstehung der Hunnengeschichte. Die Identifizierung des Verfassers dieses Werkes, welches das geschichtliche Bewußtsein des ungarischen Volkes Jahrhunderte lang beeinflusst hatte, wird dadurch erschwert, daß uns die Hunnengeschichte in drei einander verwandten, aber doch nicht übereinstimmenden Versionen überliefert worden ist. Die vorliegende Studie untersucht zunächst die Frage der Autorenschaft und bringt überzeugende Argumente dafür, daß die Hunnengeschichte von Simon Kézai, dem Hofkleriker König Ladislaus' (1272—1290) verfaßt wurde. Verschiedene dynastische und politische Gesichtspunkte schließen die Möglichkeit einer früheren Entstehung aus. Es werden die möglichen Quellen der dreierlei Texte der Hunnengeschichte, die Vorgeschichte des Gedankens der hunnisch-ungarischen Identifizierung, sowie die Problematik der Quellen Kézais eingehend untersucht. Der Verfasser weist darauf hin, daß Kézai mit der gelehrten und politisch tendenziösen Umwertung und Umdeutung der ungarischen Überlieferungen die Rahmen einer in die ungarische „Vorgeschichte“ eingebetteten und auf seine Art „bewiesenen“ Hunnengeschichte geschaffen hat. Daß wir es hierbei mit einer kunstvoll erdachten, fiktiven Geschichte zu tun haben, zeigt sich darin, daß Kézai den historischen Rahmen zum großen Teil mit fremden schriftlichen Quellen entnommenem mythisch-geschichtlichem Material ausfüllt. Die Hauptquellen Kézais zur Geschichte der Hunnen und Attilas waren die *Getica* des Jordanes, das *Speculum* von Gottfried von Viterbo, gewisse italienische, vor allem venezianische Überlieferungen und einzelne Elemente der Nibelungensage. Trotz dieser Quellen kann man kaum von einem historischen Wert seiner Arbeit sprechen. Andererseits ist aber die Hunnengeschichte Kézais von der Sicht seiner eigenen Zeit ein Werk von großer Bedeutung: eine politische Propagandaschrift in historischem Gewand gegen die antagonistischen Machtbestrebungen der Oligarchen, und für die Schaffung einer starken zentralen Monarchie. Das geschichtliche Vorbild hierzu ist die grandiose Gestalt Attilas, die gesellschaftliche Basis die auf Demokratismus beruhende hunnische Gesellschaft: der Mitteladel und das Volk der königlichen Burg, das sich nach Kézai ebenfalls aus Adelligen zusammensetzte.

Für die Nachwelt hat der Demokratismus der Hunnengeschichte seine Bedeutung verloren, bzw. hat er aufgehört, ein bewußter gesellschaftsformender Faktor zu sein. Aber die zentralische königliche Macht hat auch später, besonders zu Zeiten des Königs Matthias, die große Gestalt Attilas als politisches Ideal betrachtet und propagiert.

Néhány kiegészítés Rimay János leveleivel kapcsolatban

Eckhardt Sándor *Rimay János összes művei* (Bp. 1955.) c. kitűnő kiadványában több Rimay levelet kénytelen volt Ipolyi Arnold publikációja alapján közölni, mert eredetijüket nem találta meg. Az alábbiakban néhány ilyen levél eredetijének levéltári jelzetét közlöm, többnyire az utóbbi években rendezett Batthyány levéltárból; talán egy későbbi újabb kiadás hasznát veszi.

Az Eckhardt-féle kiadás 282—83. l. 33. sz. alatti, 1609. febr. 24-én Illésházy Istvánhoz írt levél eredetije megtalálható: Országos Levéltár. Hg. Batthyány család levéltára, az Illésházy család iratai: Lad. 1., fasc. 14., fol. 62. A levél — a „servitor et affinis et filius affectionatissimus Adamus liber baro a Herberstein mp.” aláírás kivételével, ami Herberstein kezével íródott — végig Rimay írása.

A 366—69. l. 91. sz. alatti Bethlen Gáborhoz írt, 1621. febr. 5-i levélnek a fejedelem íródeákja által készített másolata ugyanott található: Lad. 27., fasc. 3., fol. 12—15. Ez a hivatalos másolat, amelyet Bethlen Thurzó Imre számára készítettett és küldött meg, megbízhatóbbnak látszik, mint az, amelyiken Eckhardt közlése nyugszik. (A levél első mondata, amely Eckhardt közlésében értelmetlen, itt így hangzik: „Vöttük Kegyelmes urunk az Felséged Nagyszombatból octava Decembris exarált levelét, ez elmúlt Januáriusnak 13. napján késő estve...” A 367. l. 5. sorában helyesen: „az ő hozzánk való jóakarattjáról”; a 368. l. 22. sorában helyesen: „Reggeltől fogva nem ettek, estve gyertya világnál oszlottak el...”; a 369. l. 2. sorának végén az értelmetlen „bennünket” szó nincs a szövegben stb.)

A 389—390. l. 95. sz. alatt közölt, Thurzó Imréhez írt, 1621. febr. 27-i levél eredetijének helyes levéltári jelzete: Országos Levéltár. Hg. Batthyány család levéltára, az Illésházy család iratai. Lad. 27., fasc. 1. fol. 166—167.

A 434—441. l. 114. sz. alatt közölt, I. Rákóczi Györgyhöz írt levél, Radvánszky Béla által is említett (ld. Eckhardt 441. l.) másolata megtalálható: Országos Levéltár. Radvánszky család zólyomi levéltára, IV. oszt. XII. csomó. Az írás alapján a másolat korát a XVII—XVIII. század fordulójára tehetjük. A másolatra Thaly Kálmán zöld ceruzás, jellegzetes nagy betűivel ráírta, hogy a másolat Kántor István (II. Rákóczi Ferenc fejedelem egyik secretarius, nem János, mint Eckhardt Radvánszkyra hivatkozva, tévesen mondja) írása. A másolat kétségtelenül hasonlít is Kántor írásához, de szerintem nem azonos vele.

A 238. l. jegyzetben idézett két jelentés (Thurzó György, 1605. júl. 20. és Illésházy István, 1605. júl. 16.), amelyeket Ráth utalásai alapján Eckhardt hiába keresett a M. Tud. Akad. kéziratárában, az Akadémiával kötött egység értelmében még a század elején az Országos Levéltárba kerültek. Jelzetük: Magyar Kancellária levéltára. Történelmi Emlékek.

Benda Kálmán

Czvittinger „Specimen”-jének első ismertetője

Az első magyarországi irodalomtörténeti lexikont, Czvittinger *Specimen*jét már megjelenésének évében ismertette a Németországon kívül is elterjedt, lipcei Acta Eruditorum latin nyelvű folyóirat 1711. évi áprilisi számában a 149—153. l-on.

Turóczi-Trostler József Czvittinger *Specimen*jének német visszhangjáról írva (Magyar Nyelvőr, 1930, 134—143. l. és Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom, Világirodalom, II. Budapest, 1961. 65—75. l.) közli a könyvismertetés egész szövegét és a következőképpen nyilatkozik róla: „Elsőnek a korai német felvilágosodás legtekintélyesebb folyóirata... vesz tudomást a Specimenről. Ismertetése szinte történelmi fontosságú: törvényesíti, polgárjogot szerez a magyar irodalomnak az európai tudomány nemzetfölötti 'köztársaság'-ában; a

Czvittinger anyaga alapján, ha csak dióhéjban is, első ízben foglalja össze egyetlen vezető szempontból a magyar szellemi élet jelenségeit: az alább közölt néhány lapnyi latin szöveggel kezdődik a magyar irodalmi szellem európai története.”

A magyar irodalomtörténetírás történetései elismeréssel emlegetik ezt a recenziót, mivel azonban az Acta Eruditorum könyvismertetései névtelenül jelentek meg, mind ez ideig nem tudtuk, kinek köszönhető első irodalomtörténetünk bemutatása.

Ludwig Richter, a berlini Német Tudományos Akadémia Tudománytörténeti Intézetének gyakornoka felhívta figyelmemet arra, hogy az Acta Eruditorum évfolyamainak két példányában — az egyik a lipcsei Egyetemi Könyvtárban, a másik a drezdai Szász Országos Könyvtárban van — kézírással be vannak írva a megfelelő szöveg mellé az anoním könyvismertetések szerzőinek nevei. Egyik példány bejegyzései sem teljesek, de a kettő sok esetben kiegészíti egymást.

A Specimen ismertetése mellett mind Lipcsében, mind Drezdában a „M. Jo. Jac. Mascou” (Magister Johann Jacob Mascou) nevet találtam bejegyezve.

Dr. Johannes Müller egyetemi tanár, a lipcsei Egyetemi Könyvtár igazgatója kéresemre megállapította, hogy a vezetése alatt álló könyvtárban őrzött Acta Eruditorum e folyóirat szerkesztőségének kézirata volt. A gondos írás arra vall, hogy valamelyik szerkesztőségi írakkal írták be a neveket. A drezdai bejegyzés a lipcseivel egykorúnak látszik.

Johann Jacob Mascov (neve Mascou és Mascau alakban is előfordul, apja nevét Masekownak és Masskaunak is írták) a 18. század első felének jelentős német jog- és történettudósa volt. 1689. nov. 26-án született Gdańskban. Nagyapja és apja cipésmesterek voltak, 1699-ben szülei elhaltak, testvéreivel együtt iparos rokonainál nevelődött. Tanulmányait a város Akadémiai Gimnáziumában végezte. Ez az iskola viszonylag későn bocsátotta egyetemre tanulóit. Mascov is húsz éves volt már, midőn 1709 őszén a lipcsei egyetemre beiratkozott. Eleinte teológiaiul foglalkozott. Elfriede Leskien, akinek gondos Mascov életrajzából merítjük adatainkat (Der Leipziger Historiker und Ratsherr Johann Jacob Mascov, Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Altertumskunde, Dresden, 1933, 28—45. l.) nem ír Mascovnak az Acta Eruditorumnál folytatott munkájáról, azonban nagy jelentőséget tulajdonít a folyóirat akkori szerkesztőjének, a történész Johann Burkhard Mencke szerepének az ifjú Mascov életében. Mascov a nagy híré német tudós házába és szellemes társaságába egyik gdański tanáranak, aki az Acta Eruditorum munkatársa volt, ajánlólevelével lépett be. Itt ismerkedett meg a korai német felvilágosodásnak a világi tudományok iránti lelkesedésével. Mencke tanácsára félbehagyta elkezdett teológiai tanulmányait és helyettük a jogot, különösen az államjogot és a történelmet választotta. 1711-ben megszerezte a filozófiai karon a magiszteri címet, ugyanezen évben tagja lett a lipcsei Collegium Anthologicum nevű tudós társaságnak, amelyben megvitatták a legkülönbözőbb tudományok eredményeit. Érthető, hogy az ifjú magiszter támogatója lapjában is szorgalmasan beszámolt az újabb könyvekről.

Ismeretes, hogy Mencke nemcsak lapjában, de lexikális és történeti munkáiban is helyet adott később a Specimen adatainak.

Mascov egyetemi tanulmányainak befejezése után Mencke ajánlatára több arisztokrata ifjú nevelésével foglalkozott és tanítványaival nagyobb külföldi utazásokat tett. 1714-től a lipcsei Kis Fejedelmi Kollégiumban tanított, 1718-ban a hallei egyetemen megszerezte az ott elnyerhető újszerű jogi doktori címet, 1719-ben pedig a lipcsei egyetemen a jogtudományok rendkívüli tanára lett. Néhány hónappal később befolyásos arisztokrata és polgári ismerőseinek támogatásával városi tanácsossá választották. A következő évben feleségül vette egy régi és gazdag lipcsei kereskedőcsalád leányát, Elisabeth Voelkert. Alapos képzettség, kiváló tehetség és társadalmi támogatás egyengette továbbra is életútját. Tekintélye és híre egyre nőtt, egyetemi rendes tanár, városi ügyész, prokonzul és szász udvari tanácsos lett, külföldiek is látogatták előadásait és házáat, ahol a német szellemi élet számos érdekessége fordult meg.

Ő volt az első, aki a német történetírást az államjog kutatásának szolgálatából kiemelte, bár főműve a kor egyik sokat forgatott jogi tankönyve volt. Német és latin nyelvű könyvekben a német középkor történelmének több szakaszát írta meg. E munkákban már nem az uralkodók, hanem a polgári eszméknek megfelelően a nemzet áll a központban. A későbbi német történettudomány nyelvének és alaposságának kialakításában munkássága példaadó volt. Szenvedélyesen hirdette a források gondos használatának szükségességét és küzdött az ellen, hogy kombinációkkal leplezzék a kellően fel nem kutatott részek homályát. Részt vett a lipcsei Városi Tanács 1720-ban alapított könyvtárának megszervezésében és később átvette vezetését. A könyvtártörténelem számon tartja jelentős kezdeményezését a katalógizálásban és a könyvtár szakszerű gyarapításában. Hét alkalommal volt városa képviselőjében a szász országgyűlés tagja. Eredményekben gazdag életét 1761. máj. 22-én fejezte be Lipcsében.

Szent-Iványi Béla

Katona József ismeretlen közleménye?

Szinnyei József életrajz lexikona szerint Katonának a Bánk bán-on kívül négy írása jelent meg nyomtatásban halála előtt. A Tudományos Gyűjtemény 1817. évfolyamában a Sajó-Kazáról szóló leírás. Ugyanitt az 1821. évf. IV. köt. 3–22. lapján a „Mi az oka, hogy Magyar Országban a Játékszíni Költőmesterség lábra nem tud kapni?” c. tanulmány. Ismét csak ebben a folyóiratban, az 1823. évf. IV. köt. 50–58. lapján „A Kecskeméti Pusztákról” készült dolgozat. Végül Kisfaludy Aurórájának 1822. évi kötetében, a 83. lapon a „Vágyam” című költemény.

A Sajó-Kazáról szóló dolgozatról Hajnóczy Iván, Katona munkásságának egyik régebbi buzgó kutatója megjegyezte, hogy tartalmánál és nyelvénél fogva nem valószínű, hogy a drámaköltő Katona írta, hanem az a másik Katona József, akit Szinnyei szintén megemlít lexikonában, és aki foglalkozása szerint mérnök volt. A Katona halálának százados évfordulójára kiadott „Katona életének és műveinek bibliográfiája” című gyűjteményébe Hajnóczy a Sajó-Kazáról publikált cikket fel sem vette. A későbbi nyilvántartásokból is többször elhagyták ezt a korábban Katonának tulajdonított kis rajzolatot.

Úgy látszott végleg kikristályosodtak a megállapítások és vélemények Katonának életében megjelent munkái felől. De Katona teljes egészében még föl nem tárt életének magános titokzatossága még e téren is tud hozni meglepetéseket.

Az Irodalomtörténeti Társaságnak, 1962. év áprilisában a Katona-év alkalmából Kecskeméten rendezett vándorgyűlésére a Katona József Megyei Könyvtár dolgozói Katona-emlékkiállítását állítottak össze a költő igen csekélyre zsugorodott reliquiáiból és kora politikai és irodalmi emlékeiből. Kortárs írók eredeti dolgozatait keresték ki többek közt a Tudományos Gyűjtemény köteteiből is.

Az 1818. évi II. kötet 135. lapján a következő aláírásra figyelt fel az egyik kutató: „K. Jos. T. Ügyész.” Az előző oldalon kezdődött a közlemény. Annak tartalma, gondolatmenete és kifejezéseinek sajátossága erős rokonságban látszik lenni *Katona* „Mi az oka, hogy Magyar Országban a Játékszíni Költőmesterség lábra nem tud kapni?” c. dolgozatával. Csupán annyi a különbség, hogy ebben a kis cikkben a szerző nem a színművészetről, hanem általában a „Honnyi Művészség”-ről fejt ki nézeteit. De lássuk magát a cikket!

„A' Honnyi Művészség, és Művészek eránt.

Mikor valamely művésznek produktuma megtetszik, tsak nevét szokás említeni, 's ünnepelni, sohasem a' hazáját, mely őtet nemzé, őtet nagygyá nevelé, táplálá, gyámolítá 's művészi ditsőségre útját megeríté; ha vissza tetszik a' művész természetke, sokszor ugyan tsak a' nevét híresztelni el, de gyakrabban ez esetben hazájának (elég igazságtalanul) kell érte lakolni, mintha biz' a' tsinosult világban volna olly tartomány, melyben tsupa korts, és egy másik, melyben tsupa derék művészek, mint a' tövisek és rózsák, virágoznak. Italiának, az újabb korbéli művészség' honnyának, szintúgy vannak himpellérjei, valamint Rafaeljei, Angelójai, Kanóvájai. Miért kellene Magyar Orzágnak tsak merő korts művészeket szülhetnie? Még távol se gondolkoznak a' tsinosult nemzetek olly koszmopolitíának, hogy egy más népnek művésze ditsőségét, vagy ditsőtlenységét, köz sajátjoknak tartanák; tehát ugyan még egy nemzet se érzéketlen az eránt, vallyon az ő szép műveket forgató fiai említettnek e', 's miképp? Valljon termékeik esmératesek e 's igazságos, vagy igazságtalan ítéllettel billyegeztetnek e? Mindegyik nemzet büszkélkedve úgy mutathat az ünneplett művészek sorában hazafiakat; mindegyik nemzet magának és művészenek az által adhat és szerezhet a' többi népek előtt is betsületet, ha ön művészi fiait, 's azoknak műveit felkeresi, és nyilván megismerteti. Magyar Ország sem szűkölködik korts művészek nélkül, valamint akár mely más tartomány sem; de legyünk igazságosak: megszávnán egyfelől, vagy megvetvén a' korts művészeket; más felől a' Kajánság örömeinek, és az ótsárlásnak, mely a' jót is kárhoztatja, azzal vegyük elejét, hogy megismertessük az olly művészt is, ki szemérmesen rejtődzik olly produktuma megett, mely ő neki és hazájának, betsületére válik.

Ezen hazai levelek időről időre hadd ismertessék meg a' hazai művészeket, és az ő művészi termékeiket; azok' életének jeles környüállásait, ezeknek tudva helyes megítéltetését; hadd épüljön ez által a' honnyi művészségnek egy oltár, melyen a' művész hazafi mívével 's a' ki ért hozzá, tisztelésével áldozzon, a' tanítvány pedig buzdítást, 's a' betsmérő Kajánság erköltsi nyavalája ellen orvoslást találjon.

K. Jos. T. Ügyész.”

A rövidített névjelzés mögött rejtődző ügyész azonos-e a Bánk bán szerző Katonával? Erre álnévlexikonaink és eddigi bibliográfiáink nem adnak magyarázatot. A nyilvánvalóan Katonától származó „Mi az oka” stb. című tanulmánnyal rokon gondolatmenet, a zárójelbe

tett bíráló megjegyzés, amely a színdarabokban szokásban volt (félre) utasításokra emlékeztet — Katona hivatalos irataiban is többször előfordul, e közleményből sem hiányzik, ott van mindjárt az elején —, elegendő-e a szerzőség bizonyítására? Feltehető az a kérdés is, hogy használta-e Katona más, nem hivatalos írásán az ügyészi titulust? Erre igenlő választ ad a Bánk bán első kidolgozásának Császár Elemér által közrebocsátott másolatának címlapja és a költőnek az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kézírataiból a „Jolánta a Jerusalemi Királyné” címoldala. Katona neve után mindkét esetben ott áll az „országos ügyész” titulus.

A Katona korában a mai ügyvéd helyett használt ügyész szó előtt a közlemény szerzői szignatúrájában alkalmazott „T.” tabularis-t, vagy titularis-t jelenthet. Katona 1813-tól mint táblai jegyző, más szóval jurátus dolgozik Halász Bálint ügyvédi irodájában. 1815. december 21-én a pesti kir. táblánál esküszik fel ügyésznek, de tovább is Halász Bálintnál marad. 1818-ban válik meg Halásztól és azután még két éven át dolgozik idegen irodában, eddig még nem sikerült megállapítani kiében.¹ De a titularis értelmezésre is akad magyarázat. Katona öt évig tartó principálisok melletti prókátorkodás után, csak 1820. január 1-étől tekintette magát teljes „ügyészi” funkcióban levőnek, amikor „maga kezére” nyitott ügyvédi irodát Pesten.²

A fentiek alátámasztják annak valószínűségét, hogy a kecskeméti kutatók által felfedezett rövidített névleges cikk Katona eddig nyilvántartásba nem került közleménye.

Joós Ferenc

Új adatok Petőfi kunszentmiklósi kapcsolatairól

Apám mestersége s az enyém c. versében írta Petőfi az alábbi sorokat:

Mindig biztattál, jó apám:
Kövessem mesterségedet,
Mondtad, hogy mészáros legyek ...
Fiad azonban író lett.

E versből már a megbékélés és a megértés hangja szól: az apa is belenyugodott abba, hogy a fia nem mészáros lett, hanem író. Úgy tűnik, mintha Petrovits Istvánnak csak valami jámbor szándéka lett volna, hogy Sándor fiát is a család hagyományos mesterségére fogja, s nem vívott volna az apa és a fiú a pályaválasztás kérdésében évekig tartó keserű harcot. Olyan harcot, amelynek során az ifjú Petőfi kétszer is hosszú időre elhagyta a szülői házat kísérve először az atya átkától, másodszor fenyegetésétől, hogy maga lövi agyon a „tiszta nevére” foltot ejtő fiát. Az ifjú Petőfi maga sem tudta megérteni a teljes anyagi bukás következtében kétségbeesett apját, annak reális szándékát, hogy az egész család összefogásával, fiai segítségével próbál majd ismét talpraállni. De az apa sem értette meg a magasba törő fiút, hogy annak szeme előtt a „művész és költő!” célja lebegett. A súlyos konfliktus végül is egyrészlől a legőszintébb fiúi tiszteletben és szeretetben nyert megoldást, másrészlől abban, hogy a „jégszív” is felengedett. Amikor a sokat szenvedett fiú hazatért elhagyott szüleihez, apja

Olyat örült, hogy a szíve is fájtt bele,
Soha sem volt szívvel így teli kebele ...

1842 nyarán az „obsitos-logicus”, vagyis a katonaságtól megszabadult és Pápán a logikai osztályt végző Petőfi előtt három út állott.

Engedhetett volna az apja kívánságának, hogy kövesse az ősi családi foglalkozást, mészáros legyen. Petőfi azonban felindultan szólt szüleinek erről a már régebbi tervéről: „képzeld, barátom! — azt akarják, hogy mészáros legyek, én és mesterember!” — írta Sebe-
rényi Lajosnak (1842. júl. 7.).

A második út a továbbtanulás, tanulmányai befejezése lett volna. Ebben az esetben hamarosan már valami „toll vivő”, író, jegyző, tanító válhatott volna belőle. Ez még a szülőket is megnyugtathná, s Petőfi 1842 okt. végén el is indult Pápara. Szülei azonban nem segíthették, jövedelemhez sem jutott; „... nincs semmi alkalmam, mellyel a nyomorú fillé-
reket életem tengetésére megszerezhetném” — írta nov. 2-án, elhatározva, hogy még aznap elhagyja Pápát, beáll színésznek.

¹ Hajnóczy: Katona József Kecskeméten. HORVÁTH JÁNOS előszavával. Kecskemét, 1926. 9.

² Uo.

Ez volt a harmadik út. Petőfi számára vágyainak teljesülése, szülei számára azonban a „villámcsapás”. A költő levele bizonyítja, hogy nagy vívódás után szánta rá magát. „Egy borzasztó mélység előtt állok, melyet átlépnem kell, s e lépéssel talán két szívet (szüleimét) repeszték meg. S mégsem tehetek másképp,” — írta ugyancsak Szeberényi Lajosnak. — Másfél évig tartó szenvedés volt az ára annak, hogy Petőfi ezt az utat választotta. A kecskeméti színészet és a debreceni nyomorúság, betegség esik többek között erre az időszakra, de egyben a költői hírnév kibontakozása is és a segédszerkesztői állás elnyerése.

Két ország — Magyarország és Erdély — ismerte már a nevét, midőn 1844 áprilisában betoppant a dunavecsei kis szobába, s itt mindjárt családi költészete legszebb verseiben, a *Füstbement terv* és az *Egy estém otthon* címűekben örökítette meg a szüleivel való találkozás boldogságát.

Petőfi életéből, szüleivel való kapcsolatából ennyit el kellett bevezetődül mondanunk az alábbi új és lényeges életrajzi adatokat tartalmazó közlésekhez.

A Petrovits-család utolsó kiskunsági bérlői vállalkozása. — Azon a nyáron, sőt abban a hónapban, amidőn Petőfi barátjának írt levelében is elpanaszolta, hogy szülei azt akarják, ő is mészáros legyen — de ez ellen mindjárt tiltakozott is: „ebben velők meg nem egyezem” —, Petrovitsék a dunavecsei mészárszékbérleten kívül újabb, jelentős bérlői vállalkozásba fogtak. Kunszentmiklóson bérletük ki 1842. július 20-án saját maguk a „Marha Széket” évi 550 Ft-ért, de ugyanekkor ők használták albérlői minőségben az itteni 424 Ft bérösszegű „Juhszéket”. Már az 1842/43. évi egész bérösszeget a marha- és a juhszéktől Petrovits István fizette be. A bérösszeg tekintélyes: összesen évi 974 Ft. Vagyis csaknem akkora, mint a 15 év előtti félegyházi két mészárszék 1000 Ft-os bérösszege.

A hajdani Jászkun Kerület most Szolnokon levő levéltárában a bérlemény leírását is megtaláltam: 50 hold szántó és kaszáló, 30 db marha és 150 db juh legeltetésének joga tartozott a két szék bérletéhez. Idősb Petrovits Istvánnak nem lehetett annál természetesebb vágya, hogy miután az idegen bérlőtársban és székálló legényében annyira családott — hisz az Ércsiben alkalmazott székálló legénye tette őt tönkre —, a saját családtagjai, fiai álljanak melléje, segítsék őt a talpraállásban. Az ifjabb István még csak ekkor töltötte be a 17. életévét, Sándor viszont már a 20-hoz közeledett.

A három éves bérleti időszak 1842. november 1-én kezdődött, és Sándor éppen ekkor érkezett Párára, hogy másnap azután már tovább is menjen, Székesfehérváron beálljon színésznek. Csak István öccse maradt otthon a szülők támogatására. Valóban félig a „vállairá vette” atyjának terheit. Nemcsak a húst mérte, hanem az 1842—1845. évekből előkerült több számadási okmány bizonyosága szerint (Kecskeméti Áll. Levéltár) ő számolt el Kunszentmiklós városával is a mészárszékből a város alkalmazottai részére elhordott különféle húsokról és faggyúról.

Kunszentmiklósról Petrovits István bizonyára elsősorban egyik régi bérlőtársával való kapcsolata révén került székárendásnak. Az 1842 előtti három évben ugyanis az a Hábel József bérletre az itteni mészárszéket, aki 1824-ben Petrovitsnak félegyházi székálló legénye volt. Mig azonban egykori gazdája, majd — Petőfi István közlése szerint — kecskeméti bérlőtársa, költőnk atyja vállalkozásaiba belebukott, addig Hábel József Kunszentmiklóson igen tekintélyes vagyont gyűjtött össze. Ez 1842-ben 64 hold szántóból és 69 hold rétből állott.

Maga a város a Kiskunság felső járásának legnagyobb helysége volt, s a két mészárszék igazgatása, hússal, faggyúval való ellátása Petrovits Istvánra és fiára nagy terhet, felelősséget rótt. Miként István öcsémhez c. versében Petőfi is írta: „Örök törődés naptok, éjetek...” S hogy Petrovits István itt is becsületesen végezte a munkáját, annak bizonyosága: a három bérlői év alatt itt sem fordult elő panasz a mészárszék működése miatt. Ő is megunt már a felsőbbbségekkel való perlekedést. Mindössze egyszer fordult panasszal a városi tanácshoz, abban az ügyben, hogy a „májjs egyéb aprólékok... rajta büszkődnek”, mert ezeket a hússal együtt kimérni nyomtatékként a kerületi rendelkezés értelmében tilos.

Nem volt panasz a tekintélyes összegű árenda megfizetésével kapcsolatban sem. 1845. november 2-án „végső számoláskor” mind a „Marha szék” 550 Ft, mind a „Juh szék” 424 Ft még hátra levő hasznbérletét hiánytalanul befizette. A három bérlői évben 2922 Ft-tal növelte Kunszentmiklós város pénztárának bevételeit. 1845-ben viszont már a további bérletre itt nem vállalkozott. Talán azért nem, mert 1845-ben az árverésen a két szék évi bérösszegét tetemesen, 209 Ft-tal magasabb összegre verték fel.

A Petőfi szüleinek e legutolsó, jelentős bérlői vállalkozására vonatkozó eddig ismeretlen okmányadatokat azért is fontosak, mert mindenekelőtt az tűnik ki belőlük, hogy 1844-ben, amikor a segédszerkesztőség folytán Petőfi életkörülményeiben is lényeges javulás következett be, egyidejűleg családja anyagi viszonyai is megjavultak. Bizonyára ez is nagyban hozzájárult költészete ekkori meghitt hangulatához, a költő derűs szemléletéhez. A leglényegesebb az, hogy a szülők és a tőlük hosszú időre elszakadt gyermek ismét egymásra találtak, elég rendezett, jobb kilátásokat csillogtató körülmények között. A két testvér között is szívélyes

a viszony. Petőfinek arra az ígéretésére, hogy ha majd ő meggazdagszik, megteremti szülei számára az elvesztett jólétet, ismét saját házuk lesz, s még „jó Istók öccse” számára is drága paripákat vesz (*Szüleihez*, 1844. aug.), az öcskös humoros hangon és versben válaszolt, egyáltalában nem bízva Sándor vágyai teljesülésében:

Attól tartok, hogyha majd
Gazdagságod várom,
A vásárra holtomig
Gyalog kell sétálnom.

(*Sándor bátyámhoz*. 1844-ben Kunszentmiklóson írt verse.)

István, a kunszentmiklósi székálló legény azonban már büszke hírneves költő bátyjára: Nyugodtan viseli a sorsát, sőt vállalja, hogy ő gyógyítja be a költő bátyja szíven ejtett sebeket-

Állj ki, bátyám, te a síkra!...
Végzetünk könyvében írva:
Hogy te a menny s földet bejárd, ...
Én reám vár tagló és bárd.

De ha lelked megvagdalják,
Szíved vérben fagyva hagyják,
Bekötözöm sebeidet,
S fölmelegül szívem felett.
(*Sokan kérdezték* ... 1845)

Így írt a jó testvér, akinek ha nem is remekművek a versei, de Petőfi költővé válásának olyan jelentős időszakában, mint az 1844–45. évek, a családi, életrajzi vizsgálódások szempontjából igen értékesek.

„*Petrovits Sándor Úr Marha Szék Arendása.*” — A kunszentmiklósi bérletre vonatkozó legújabbán előkerült okmányadatok között bizonyára azok a legérdekesebbek, amelyek *Petrovits Sándort is székarendásnak írják.*

Kétségtelen az, hogy a kunszentmiklósi mézárszékbérlet már nemcsak idősb Petrovits István egyéni vállalkozása volt, hanem az ekkor már 51 éves apa ebbe a fiait jogszerűen is bele kívánta kapcsolni. — A hármaskerület levéltárában megmaradt egy összesítő kimutatás az 1842-ben, az egész Jászság, Nagy- és Kiskunság területén bérbe adott „Királyi és Úri haszonvételek”-ről. A bérlők neve rovatában a kunszentmiklósi mézárszékbérletnél ez áll: „előtt fia Petrovits István”. Az „előtt fia” szavakat külön aláhúzták. Vagyis már a bérbevételkor Petrovits István fia is szerepel.

Sándorról tudjuk, hogy ekkor még Pápán tartózkodik. Az árverés 1842. júl. 20-án volt, s Petőfi júl. 7-én még azt írta Szeberényi Lajosnak: „Aug. 21-én lesz examenünk vége, úgy intézd leveled, hogy addig ide érjen.” Vagyis a haszonbérbevételkor csak az ifjú, 17 éves István lehetett jelen. Mind a három évben a *haszonbérösszegeket* Petrovits István nevében is fizették be.

Annál feltűnőbb, hogy viszont az 1842–1845. évi *adóösszeírásokban* és *adólerovási számadásokban* minden esetben *Petrovits Sándor* neve szerepel. Mégpedig öt ilyen bejegyzés maradt meg a rovatos számadáskönyvekben. Az 1842–44. években „Petrovits Sándor Úr Marha Szék Arendás” beírással is találkozunk, egyébként vagy csak „Arendás” bejegyzéssel, vagy csupán a név feltüntetésével. E Petrovits Sándor név annál figyelemre méltóbb, mert három évben, három különböző adószedő, más-más írással és még eltérő alakban is írta a Petrovits nevet: először -cs, majd -ts és végül -ch végződéssel.

Az adózás alapjául szolgáló haszonbérjövedelem évi 220 Ft volt. Az erre kivetett évi adó 8 Ft 15 kr-tól 10 Ft 5 kr-ig változott.

Nem valószínű, hogy ilyen fontos számadási okmányokban, mint az adókimutatási és adólerovási iratok, három évben is névelírás esete fordulna elő, s tévedésből írták volna, más-más években és más-más adószedők az István név helyett a *Sándor* nevet, mégpedig az „Úr” megjelöléssel is. Az látszik valószínűbbnek, hogy a Kiskunságban már vagyonbukott id. Petrovits István helyett, s minthogy más helységben, Dunavetsén is bérlősködött, a kunszentmiklósi bérlet a fiai nevében szerepelt. Így volt tehát *Petrovits Sándor*, minden a mézáros-mesterség ellen való tiltakozása ellenére is három évig *kunszentmiklósi névleges székarendás.*

A *Petőfi* nevet költőnk tudvalevőleg csak a szülői ház másodszori elhagyása után, 1842 őszén vette fel. Szuper Károly színész naplójában, Székesfehérvári bejegyzéssel már, így találkozunk bele. Azt is ifj. Petrovits István árulta el, hogy apjuk nagyon rossz néven vette a névváltoztatást:

Nevem, ha megújítanám,
Haragudnék rám az apám...

írta abban a versében, amelyben egyébként arról szól, büszke arra, hogy ő Petőfi egyetlen öccse. Tudjuk viszont, hogy utóbb nemcsak a költő öccse vette fel Sándor híressé vált nevét, hanem az apa is. Őt is ezen a néven temették már el. Az ifjúkori nagyon súlyos összeütközések után ez a körülmény, hogy a költő nemcsak az öreg szülők eltartója lett, hanem azok és az egész család Sándor fiúk dicsőségében is osztozkodott, jelentette a legnagyobb megoldást Petőfi és a „Legszeretettebb atya” között.

A névváltoztatás ügyének itteni említéséből azonban kunszentmiklósi vonatkozásban most csupán az a fontos, hogy itt még 1842–45-ben nyugodtan írhatták Sándort is Petrovitsnak, mint ahogy első verse is még ezen a néven jelent meg. Az „Úr” titulus is megillette már a tanult, 20 esztendőes ifjút.

A fentebb elmondottakban annak a körülménynek, hogy Petőfit, még mint Petrovits Sándort Kunszentmiklóson öt esetben székarendásnak is írták, egymagában véve csak *érdekesség-jellege* van. Annál fontosabb azonban mindaz, amit egyébként a *kunszentmiklósi bérlet tényéből és körülményeiből* a most megismert okmányadatokból megtudhatunk.

Búcsú Kunszentmiklóstól c. verséből és kunszentmiklósi barátaihoz 1845. júl. 24-én kelt leveléből tudjuk, hogy Petőfi ez év nyarán itt „felejtethetlen... időt” töltött. Ismerve azt, hogy Petőfinék Kunszentmiklóson egy jó barátja is élt, Bankós Károly, az életrajzok általában úgy szólnak e várossal való kapcsolatáról, hogy ide barátja hívására, látogatására jött. Inkább hihető, hogy a családi kapcsolat révén került Kunszentmiklóstra nemcsak ekkor, hanem már egy évvel ezelőtt is. 1844 júniusában itt írta *Pusztán születtem*... és *Megy a juhász a száron*... c. versét is. Ezek azt bizonyítják, hogy itteni tartózkodásai a népi vonatkozású témaválasztásra, a „népköltő” Petőfi kiformálására is nagy hatással voltak. Bizonyos, hogy Petőfi 1844. évi két nagy epikus művét, *A helység kalapácsa* c. „hőskölteményt” és a *János vitézt* sok népi motívumával nem Pest szülte, bár itt öntötte végleges formába, hanem a téma-gyűjtés főképp az 1844. évi hosszabb dunavecsei és kunszentmiklósi tartózkodások idejére esett. Itt hallhatott s valószínűleg elsősorban kitűnő elbeszélő képességű atyjától népi tárgyú történeteket. Itt fordultak elő olyan esetek, hogy pl. miközben László János bojtár a Kunszentmiklóshoz tartozó bösztöri csárdában mulatozott, „a Számadása alatt levő Nyájat a Szabad Szállási Buzákra széjjel eresztette.” A szétszéledt nyáj egy részét a szabadszállási lakosok „szabadon fogdosták és öldökték.” Az eset akkor sem volt mindennapi, a szomszédos városok bírái foglalkoztak vele.

Hogy a kunszentmiklósi „felejtethetlen” órák után három évvel Petőfi életének leg-keserűbb napjai is részben ehhez a városhoz fűződnek, a követjelölti bukás, arról itt mind-össze annyit említünk meg: a mézárszékből két és fél év múlva követi székbe emelkedni — ez még akkor itt elképzelhetetlen volt.

Az újabban előkerült életrajzi adatok mindenestre szilárdítják azt a fonalat, amelyre Petőfi alkotásainak csodálatos kristályait, családi-, táj- és népköltészete remekmű-veit felrakva, az életmű, életrajz és korismeret egységes szemléletében legnagyobb költőnket jobban megismerhetjük.

Mezősi Károly

Adalékok József Attila két verséhez

József Attila *Perc* című verséről sokak által emlegetett, mindmáig kétségbe nem vont vélemény, hogy a költő a vers hangulatának megfelelően nagyszerűen párosította egymással a szonettformát és a magyaros verselést. Valóban, a kis költemény jól és könnyen ütemezhető, s így látszólag ennek az elterjedt véleménynek semmi sem mondhat ellent. Mégis kénytelen voltam arra a megállapításra jutni, hogy József Attilának ez a szonettje is, mint azt több másról Horváth István Károly állapította meg, átjátszható időmértékes ritmikára, méghozzá a költőre jellemző, a tiszta jambikus lejtést anapestusokkal variáló metrumra. Nézzük az első versszakot:

o o — o — o v
Dalog a madársereg,
hogy o — — — o v
hogy az erdő zeng belé,
o o — o — o v
maszatos parasztyerek
o o — o — o —
inal a folyó felé.

Mint látjuk, minden sor egy gyorsan pergő anapestussal indít, hogy aztán szökellő jambusokra váltszon át; — s ez a ritmika tökéletesen megfelel a versszakot átjáró dinamikának. Állításunkat nem cáfolja az, hogy a szakaszban ún. két „hosszú a” is előfordul, mivel ez a

megoldás gyakori ekkor József Attilánál (vö. de a harangszó messze hangzik... — *Juhász Gyulához*). Hasonló a ritmikája a verset lezáró két versszaknak is, ahol az élénk anapestusok és jambusok szintén elevenen fejezik ki az események száguldó lüktetését:

$\begin{array}{ccccccc} \text{ü} & \text{ü} & - & & \text{ü} & - & \text{ü} \\ \text{A} & \text{parasztgyerek} & \text{hevíl}, \\ \text{ü} & \text{ü} & - & - & \text{ü} & - & \text{ü} \\ \text{a} & \text{folyóparton} & \text{ledül}, \\ \text{ü} & \text{ü} & - & & \text{ü} & - & \text{ü} \\ \text{homokon} & \text{gurul} & \text{tovább}, \end{array}$

$\begin{array}{ccccccc} \text{ü} & \text{ü} & - & - & - & \text{ü} & - \\ \text{kavicsot} & \text{fog}, & \text{jó} & \text{lapost}, \\ \text{ü} & \text{ü} & - & \text{ü} & - & \text{ü} & - \\ \text{a} & \text{folyóba} & \text{dobja} & \text{most} \\ \text{ü} & \text{ü} & - & \text{ü} & - & \text{ü} & - \\ \text{s} & \text{füttyűrészve} & \text{áll} & \text{odább}. \end{array}$

Állításunknak csak a második versszak mondhatna ellent, amelynek első és harmadik sora (A nap is süt melegen, ill. ... nem is látni az egen...) aligha ritmizálható a fentebbi séma alapján, hanem teljesen magyaros ütemű. Nézetünket mégsem cáfolja meg ez a két sor. Mert gondoljunk csak arra, hogy egyrészt az egész versnek ez az egyetlen egy szakasza, amelyben nem történik mozgás, s így a költő már a gyorsan pergő időmértékes és a lassúbb hangsúlyos verselés szembeállításával is hatásosan ellentétbe állíthatta egymással a mozgást és a mo-

zgatatlanságot; másrészt a második versszak páratlan sorai (tüzesíti a leget, ill. ... pici kes-

keny felleget.) szintén átjátszhatók a már fentebb említett időmértékes sémára, úgyhogy a második versszak ritmikája szakad el teljesen a többi szakasz ritmikai fölépítésétől.

Összefoglalva: József Attila *Perc* című verse nem egyszerűen hangsúlyos formában íródott, hanem az egyes szakaszok hangulatának megfelelően bravúrosan variálja egymással a hangsúlyos és időmértékes formát, elsősorban az utóbbit juttatva túlsúlyra.

*

Köztudomású, hogy József Attila egy-egy képe számtalan versében visszatér, átalakul és fejlődik, amíg el nem ér a legmagasabb költői szintekig. Így talán nem lesz hiába való rámutatnunk a költő legnagyobb szerelmes versének, az Ódának majdnem egy évtizeddel korábbi előzményére, amelyben a későbbi versnek megannyi kikristályosodott, hatalmas költői képe már csírájában megtalálható. Ez a vers József Attila ún. szürrealista korszakából való, 1925-ben írt *Most fehér a tűz* c. költemény.

Az Ódának és ennek a rövid kis versnek egyik legszembetűnőbb hasonlósága a rokon fölépítésben rejlik. Ahogy az Óda ditirambikus szárnyalású, meglehetősen kötetlen ritmikájú sodrása a Mellékdal gyengéd hangú kis énekében oldódik fel, úgy vált át a *Most fehér a tűz* szenvedélyes, bizarr szürrealista képekben tobzódó szabadversáradása is a verset lezáró ezen, szomorúságában is meghitt dalszerű sorokra:

Énekelj, tiszta szomorúság,
 lefekszem itt, a hold a fejem alja,
 Énekelj, tiszta szomorúság,
 lefekszem itt, a hold a fejem alja.

Hasonló bizonyos vonatkozásban a két vers indítása is. Amiként az Óda egy alkonyi képpel veszi kezdetét, úgy indul a *Most fehér a tűz* is az alkonyra utaló e sorokkal: „Vigasztaljátok a szenvedő alkonyokat, közejük való | kedvesem is, | szomorú lángjaival zokogva kergetődzik”.

Több költői részletkép is az Ódát idézi: „Olyan ártatlan (ti. Ria, a kedves,) mint a kavicsok fehér homlokai.” ~ „homlokod fényét | villantja minden levél.” ill. „im újra látom, hogy fakad | a kerek fehér köveken, | fogaidon a tündér nevetés.”

Vagy: „Előttem szalad, megcsókoltam s az idő nagy néma- | sággal elsüllyed körülöt-
tünk, | de üres kezemmel hiába kapkodok utána | a fájdalom vakító felületén.” ~ „Ki mint
vizesés önnön robajától, | elvász tőlem és halkán futsz tova, | míg én, életem csucsa közt,
a távol | közelében, zengem, sikoltom, | verődve földön és égbolton, | hogy szeretlek, te édes
mostoha!”

Egy másik hasonló hely: „nincsen szavunk, amit kimondhatnánk” ~ „Mint alvadt
vérdarabok, úgy hullnak eléd ezek a szavak. A lét dadog...”

A párhuzamos képek számát még tovább szaporíthatnók, de minthogy a vizsgálat alá
vett versnek már csaknem valamennyi sorát közöltük, így is joggal szűrhetjük le azt a vég-
következtetést, hogy az 1925-ben írt *Most fehér a tűz* c. József Attila-vers — szürrealista jel-
lege, helyenként erőtlen költői megfogalmazása ellenére is — csírájában a mintegy kilenc
évvel később, 1933-ban írt *Óda* költői előzményének tekinthető.

Havas László

Kosztolányi Dezső egy elfelejtett verse

Kosztolányi hirlapírói munkásságának kutatása közben a költő egy elfelejtett versére
bukkantam, mely sem a költő életében kiadott verskötetekben nem szerepel, sem Paku Imre
összegyűjtésébe (K. D.: Szeptemberi áhítat, Kiadatlan költemények, Révai, 1939), sem
pedig a Vargha Balázs gondozásában készült gyűjteménybe (K. D. összegyűjtött versei,
Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962) nincs felvéve.

A vers tulajdonképpen szonzon-szöveg, mely *A kalap* címmel a *Színházi Élet* 1918. évi
augusztus 11–18. kelettel ellátott 32. számának 6. oldalán jelent meg a következő megjegy-
zéssel: Szövegét írta Kosztolányi Dezső. Zenéjét szerezte Ötvös Adorján. A Fásor kabaréban
énekli Szőlősi Rózsi.

A *Színházi Élet* következő, 33. száma a szonzon zenéjének kottáját is hozza.

A vers szövege:

A kalap

Egy kalapról szól ez az ének
S e pár együgyű fura rím
Figyeljenek reá szeliden
Ó hölgyeim és uraim.
Gazdája csákót tett fejére
De ő a fogason maradt
Az előszoba fogasán volt
Ez a kalap,
Egy szürke, fess civilkalap.

Azóta várt, várt az urára
Unalmas volt az élete
Bélése csöndesen kifeslett
Szélét fehér por lepte be
Bizony megvénült és megöszült
Olyan volt, mint egy lomha agg,
Hogy bóbiskolt a bús homályban
A vén kalap,
A vén és elzüllött kalap.

Egy légy repült reája néha,
De mindjárt tovább ballagott,
Majd egy dühös moly hullt beléje
S rácsálta a rongy szalagot.
Egy szúnyog jött s azt mondta: zizü,
Zizü, bölcsen ezt mondta csak,
S várt ősszel, nyáron, és tavasszal
A jó kalap,
A jó és húséges kalap.

Később édes lakást vett benne
Egy önző és mogorva pók,
S ekkor kitörtek a szívéből
Keserű, fájó, furcsa szók.
Mi lett belőlem boldog isten,
A sors haragja hová csap?
Voltam civilfej kordnája
Én bús kalap,
Koldus és gyászoló kalap.

Múlt éjjel a gazdája távol
Tűzben, viharban elesett.
A kalap szíve összedermedt
S sírdogált is egy keveset.
Aztán egy szél a földre lökte
Holdfényben égtek a falak
Így halt meg az előszobában
Szegény kalap,
Szegény, szegény, szegény kalap.

Hitel Dénes

Kovács Kálmán

MÉG EGYSZER A GYULAI-CIKKEK GYŰJTEMÉNYÉRŐL¹

Két éve már, hogy megjelent a Fontes-sorozatban Gyulai Pál kiadatlan cikkeinek gyűjteménye. Monumentális kötet, több mint két és félszáz eddig kiadatlan írással, hét évtized eszméletörténetének, irodalom- és kritikátörténetének nélkülözhetetlen dokumentumai-val. Jelent meg róla recenzió is e folyóiratban (1962., 6. sz.), Oltványi Ambrus tollából; igényesen összegezte a kötet elvi tanulságait, de kevés figyelmet szentelt a filológiai oldalnak, pedig nyugtalanító jelenségeket rejt ez az övezet.

Igaz, próbára teszi a textológusokat Gyulai Pál életműve. Különböző napilapokban és folyóiratokban jelentek meg cikkei, s jelentős részüik aláírás nélkül vagy a legváltozatosabb jelekkel. Megtaláljuk a G, g, i, y, Gy, Gy. P. betűjelet, a számjelek közül az 1000-et, időnként nyilazó emberrel vagy Δ -val szignálta cikkei, s igen sok szerkesztői jegyzete van. Bonyolítja a helyzetet, hogy nemcsak Gyulai használta e jeleket, hiszen sokszor különböző egyéniségek rejtőzködtek azonos jel mögé, s nemegyszer ugyanabban a napilapban vagy folyóiratban. Hogy néhány példát említsünk: nyilazó emberrel szignálták azokat a színi bírálatokat, amelyeket a *Pesti Napló* közölt 1853 első felében. 1000-es jegyet találunk az *Erdélyi Levelek* című írás végén a *Napló* 1853. január 25-i számában, de valószínűleg nem Gyulai írta e cikkeket. Néha csak a stíluskritika segít a szerzőség eldöntésében, s néha még az sem. A „kényelmes” szövegközlés átalakul nyomozássá; kilátástalannak látszó akadályok keresztezik a kutatást, s az eredmény gyakran filológiai véletlenektől függ. Érthető, magyarázható tehát, hogy hibák szeplőzik a kötetet. Akad benne bőven pontatlanság, akadnak idegen, nem Gyulai által írt cikkek, s nem érezzük eléggé alaposnak a szerkesztők teljességre törekvő szándékát sem.

Felesleges lenne hibabajstrommal szolgálni, hiszen a jelentősebbeket Oltványi is említette. Magam csak azokkal a pontatlanságokkal bővíteném a sort, amelyek zavart okozhatnak a későbbiek során. Komlós Aladár szerint *Szerk.* aláírással jelent meg a 223-as cikk a *Budapesti Szemle* 1887-es évfolyamában, ezért a szerkesztői jegyzetek közé sorolta. Valójában névtelenül megjelent *vitairatról* van szó, amely a *Szemle* 49. kötetének *Értesítő* rovatában, tehát a kritikák, ismertetések rovatában található, ezért *polémiaának tekintendő*. Komlós 4-es számú jegyzete szerint a Bajza-tanulmány szerzőségét „kétségtelenné teszi, hogy 1852. február 12-én írt levelében előre bejelenti Szilágyi Virgilnek, hogy kap tőle egy cikket Bajzáról”. Valójában Gyulai egyetlen levelet sem írt Szilágyi Virgilnek, legalábbis ilyen levél nem maradt ránk. A jelzett lapon *Szilágyi írt Gyulainak*, s az episztola így kezdődik: „Lévaytól örömmel érttettem, hogy Kegyedtől néhány becses dolgozatot veendek, értem Bajza összes munkáinak, Kemény szépirodalmi műveinek bírálatát.” (Levelezése, 122. l.) A g-jegyű írások közé sorolta Komlós Aladár *A festő álomképe* című bírálatot, holott névtelenül jelent meg. Oltványi Ambrus is említette azt a három cikket (111-es, 147-es, 201-es), amelyek más címen megjelentek már a *Kritikai dolgozatok újabb gyűjteménye*² című kötetben. E sort eggyel bővíteném: a 139-es ismertetés megjelent már a *Dramaturgiai dolgozatok* 1. 407–408. lapján, *Conqui Claudina vendégzereplése*, II. címen. Gyulai csupán az első mondatát változtatta meg a *Koszorúban* olvasható szövegnek. Félreértés forrásává válhat a 147-es számú cikk (Dóczi Lajos „Csók”-járól), mert bibliográfiai adatai hibásak, s mert a jegyzet úgy említi a Kdugy azonos szövegű, de más című (Helyreigazítás Dóczi „Csók”-ját illetőleg) cikkét, mintha két különböző írásról lenne szó. Valójában teljesen azonos szövegű cikkek ezek, s a Kdugy közli helyesen megjelenésének könyvészeti adatait.

Súlyosabb probléma, hogy idegen írások is bekerültek a kötetbe. Helyesen jegyezte meg Oltványi, hogy nem lehet mechanikusan Gyulainak tulajdonítani az ő szerkesztése ide-

¹ GYULAI PÁL: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta BISZTRAY GYULA és KOMLÓS ALADÁR. A Magyar Irodalomtörténet Forrásai, 5. Bp. 1961.

² A továbbiakban: Kdugy

jén, a *Budapesti Szemlében* olvasható valamennyi szerkesztői jegyzetét. Magam négy cikkről tudom bizonyítani, hogy más szerző írása.

Nem Gyulai a szerzője annak a bírálatnak, amelyet Komlós Aladár közölt *A nagyszebeni királybíró címmel* (lásd a kötet 8-as darabját). A jegyzet általánosságokkal kerüli meg a bizonyítást, s csupán arra tud hivatkozni, hogy „Jósika életével és munkásságával több ízben foglalkozott” kritikusunk (636. l.). E súlytalan érv aligha oszlatja el gyanúnkat: a nehézkes, néha pongyola és szóvirágokkal ékesített stílus nem lehet Gyulaié. Aki hozzászózott könnyed, bravúrosan célrátörő mondataihoz, az mindjárt érzi az „idegen szagot” az ilyesfajta kifejezéseken: „végeszakad csökönyének”, „látszólagos tévegben”, „kellemes olvasatúvá teszi”, „igen összhangosan építé fel regényes palotáját”. Igaz ugyan, hogy Gyulai többször emlegette Jósikát, hogy támadtá kritikai nézeteit, de tudomásunk szerint regényeit sohasem bírálta. Ráadásul a cikk negyedik bekezdése visszautal egy korábbi írásra: „Említettük nemrég, hogy irodalmunkban nagy híjával vagyunk shakespearei nemes hölgyalakoknak: ily magasztos hölgyalakot — habár tulsok férfiasággal — találunk Advigban”. Gyulai egyetlen kritikájában sem hiányolta az ilyesfajta nőtípusokat. Az idézett bekezdés más szerző írására hivatkozik, mégpedig a *Pesti Napló* 1853. május 24-i számában megjelent, szintén G jegyű *Eszter*-bírálatra. Ebben olvashatók a következő sorok: „Látván ugyanis ezen férfias nő jellemének kivitelét, óhajtottam volna látni mellette hasonló lélektani rajzban kivitt, *tiszta női alakot*, milyenre az egész magyar irodalomban nem bírok emlékezni, s kérdém magamban ezen hiány okát. Minthogy azonban magam sem tudok reá felelni: mások fejtsék meg, honnan van, hogy mi, kiknek pedig Fannink volt, nem bírnak felmutatni Kordéliákat és Imogeeneket?”

A *nagyszebeni királybíró* című kritika szerves egységet alkot a *Pesti Napló* négy korábban megjelent ismertetésével: *Fáy: Buza-virágok és kalászkok* (1853. március 24; — aláírás: G), *Degré: Két év egy ügyvéd életéből* (1853. április 27; — aláírás nélkül), *Eszter* (1853. május 24; — aláírás: G) és *Szilágyi Virgil: Széldi fájdalomak* (1853. június 29; — aláírás G) című művének ismertetésével. A bírálatok állandóan utalnak egymásra, a későbbiek továbbviszik a korábbiak szempontjait, s így vitathatatlan, hogy *azonos szerző írta őket*, az, aki a G jegy mögé rejtőzött. Közülük egyet kiragadni s azt Gyulainak tulajdonítani: mindenképpen következetlenség.

E G-jegyes kritikák szerzője Greguss Ágost, tehát ő írta *A nagyszebeni királybíró* címűt is, amelyet Gyulai-cikként közölt Komlós Aladár. Állításunkat minden kétséget kizáróan bizonyítható. Tárnyi szempontból ellentmond Gyulai szerzőségének az őt bírálat stílusa s az a „műbölcsési” merevség és nehézkesség, amelyért nemegyszer marasztalta el Greguszt. Ellentmond az a beleélő, együttérző magatartás is, ahogyan Fáy s különösen Jósika műveit elemzik a cikkek. Inkább a Toldy–Greguss-féle koncepció jellemzi őket: az irodalmi „aranykor” képviselőit megillető tisztelet. Végül a *legdöntőbb* érv: az őt, vitathatatlanul azonos személytől származó bírálat egyikére (a Fáy-bírálatra) olyan cikkben hivatkozott Greguss, amely aláírásával jelent meg. E cikk címe: Fáy András (a *Pesti Napló* 1854. április 1. száma; — Jeles főnök csarnoka), aláírása: *Greguss Ágost*. Így kezdődik:

„Fáy a mi tanköltőnk; tanuljunk tőle!”

„Ezen szavakkal végeztük egy rövid ismertetésünket, melyben a magyar meseköltő „Buzavirágait és kalászeit” mutatók be az olvasó közönségnek.” Így már kétségtelen, hogy a G Greguss jele, ő írta mind az őt bírálatot, köztük *A nagyszebeni királybíró*-ról szólót is.

A *Gyulai Pál levelezése* című kötet egyik hibás jegyzete (161-es) vezette félre Bisztray Gyulát, amikor Gyulainak tulajdonította azt a szerkesztői jegyzetet, amely Tompa *Két halotti beszédem bemutatójának* című ellenkritikájához kapcsolódik a *Pesti Napló* 1855. március 22. számában. (lásd a kötet 189-es darabját). E polémia története a következő: a *Napló* február 27-i száma közölte G—y (Garády, Fabó András) bírálatát Tompa első két halotti beszédéről. Kisszerű, igazságtalan kritika volt, s annál inkább bántotta a költőt, mert akkor jelent meg, amikor a fővárosba érkezett gr. Teleki József temetésére, s amikor a rendőrség eltiltotta a szertartástól. Érzékenysége nem hagyta szó nélkül a sértést; még Pesten elkészítette válaszáat, majd hazautazott Hanvára, s onnan írta Gyulainak: „Hát Törökkel hogyan állunk? feleletem még mind eddig nem jelent meg; ha a Hírlap adja ki szorultság esetén, ragassz hozzá pár sort, vagy a magad vagy az én nevem alatt, elmondván a *Napló* lovagiasságát és azt a számot vedd meg s küldd el nekem. Ide Hírlap nem jár.” A levelezés-kötet jegyzete és Bisztray Gyula e levél alapján tulajdonította Gyulainak a Tompa válaszához fűzött szerkesztői jegyzetet.

Az alaposabb vizsgálódás igen sok ellentmondó tényre bukkan: Először is: a levél nem bizonyít semmit. Március 23-án, Hanván írta Tompa, egy nappal válasza és a szerkesztői jegyzet megjelenése után. Kérésének tehát aligha tehetett eleget barátja. Ráadásul azt a bizonyos „pár sort” nem az ő s nem is a Gyulai nevében ragasztották válaszához, hanem a

szerkesztő nevében, aki semmiképpen sem azonosítható Gyulaival. Közismert, hogy 1854. június 1-e után Keményék visszavonultak a Naplótól, elsősorban a szerkesztő — Török János — személye miatt. 1855. április 20-ig, helyesebben június 7-ig tartott ez az állapot. Igaz, Gyulai ekkor is irt a lapba, de csak kényszerből. Török ugyanis megvette kisregényét, utóbb azonban olyan változtatásokat kért, amelyeket Gyulai nem vállalt. „Visszavettem hát regényemet — írja gr. Nádasdy Lipótnénak — s egyéb dolgozatokkal ígértem leróni tartozásomat. Itt is sok összeütközésem volt vele. Dolgozataimat vagy csonkán, vagy megtoldva adta ki, mi ellen kénytelen valék nyilvánosan is tiltakozni. Alig vártam, hogy megszabaduljak tőle, mi tartozásom ledolgozásával nem sokára be is következett.” Kétségtelen: ilyen viszonyok között Gyulai nem nyilatkozhatott a szerkesztő nevében. Nem tartozott a lap törzsgárdájához, súlyos konfliktusai voltak Törökkel, s nem is bízhatták rá a Tompa—Fabó-viszály glosz-százását.

Am ha figyelmesebben olvassuk, Gyulai szerzősége ellen bizonyítanak a Tompa-levél idézett sorai is. A költő arra kérte barátját, hogy akkor ragasszon pár sort válaszához, ha az *nem a Naplóban, hanem „szorultság esetén” a Hirlapban* (Budapesti Hirlap) *jelenik meg*. Pesten ugyanis találkoztak egymással, megbeszélték a problémát, de nem bíztak abban, hogy Török közli is a nyilatkozatot. Így merülhetett fel a gondolat, hogy visszautasítás esetén a *Budapesti Hirlappal* próbálkozzanak, s talán már csak Hanván ötlött fel Tompában, hogy pár mondattal, jegyzetben, utalni kellene a Napló eljárására. (Levelében gúnyos értelme van a Napló „lovagiasságának.”) Tompa válasza végül is *nem a Hirlapban* jelent meg, kísérő sorokra tehát *nem* volt szükség. A Napló szerkesztői jegyzetét viszont nem írhatta Gyulai, hanem Török János vagy valamelyik belső munkatársa. Erre vall egyébként a néhány mondat kibékítő, feloldó hangneme is.

Nem Gyulai írta *A víg cimborák* (Huber Károly operettje) című bírálatot sem (megjelent a Koszorú 1863. december 20. számában). Komlós Aladár jegyzete szerint a „Koszorúnak GyP volt a színházi kritikusa; ez a körülmény s a bírálat hangja és gondolkodásmódja valószínűvé teszi, hogy a névtelen bírálatot ő írta. Megerősíti e feltevést, hogy Fitz Józsefnek 1910 körül Ferenczi Zoltán felügyelete alatt készült s ma az Egyetemi Könyvtárban található kéziratok bibliográfiai jegyzéke ezt a cikket is említi GyP bírálati közt.”

Nyilvánvaló, hogy a jegyzet második részét nem tekinthetjük perdöntő érveknek, hiszen valószínűleg Fitz listája vezette Komlós Aladárt, amikor a Gyulai művek közé sorolta a szóban forgó cikket. Erre vall a jegyzet első részének pontatlanul és túl általános érvelése is. Mert igaz, hogy Gyulai a Koszorú színházi referense volt, de csak a Nemzeti Színház *drámai előadásait* bírálta. A dalos, énekes művek, a hangversenyek, a zenei vonatkozások ismertetésével *Bartalus Istvánt* bíztá meg Arany. Ha végigforgatjuk a Koszorút, kiderül, hogy következőtösen ragaszkodtak e határokhoz, s egyik kritikus sem lépett át a másik „vadászterületére”. Gyulai csak egyetlen esetben tért el a szokástól, de ez sem a Nemzeti Színházzal kapcsolatos: a Budai Népszínházról szóló cikkében kitért arra a sokat támadott „cancan-tánczra”, amellyel Offenbach Dunanan apó... című operettjét élénkítette a rendezés.

A stílus, a hangnem, a „gondolkodásmód” gyakran döntő érv lehet, jelen esteben azonban nem sokat bizonyít. Bartalus ugyanis jól képzett stilisztá volt, s ráadásul ugyanazokat a dramaturgiai elveket vallotta, mint Gyulai. Elég elolvasni a *Bubagyáros* (1863. I. félév 21. szám) vagy *A debreceni bíró* (1863. II. félév 22. szám) című kritikáját, hogy meggyőződjünk eszmei rokonságukról. A stílus csupán egyetlen fogódzót ad, de ez is Gyulai szerzősége ellen bizonyít. Az új kiadás a mai helyesírás szerint közli a bírálatot, ezért a Koszorú szövegére kell hivatkoznunk: az operett szó *operetta* alakban fordul elő. Gyulai sohasem használta ezt az olaszos változatot; mindig a franciás szóalak olvasható bírálataiban: *oprette*. Az „opretta” viszont többször felbukkan Bartalus írásaiban. A *Bubagyáros* című például a legkülönbözőbb ragozott formákat használja: operetta, operették, operettáinál, operettáit, operettánál.

Ha nehezen is, felkutatható még néhány nyom. Közismert például, hogy Gyulai nem sokat értett a muzsikához, s legfeljebb impresszióit fogalmazta meg pár szóban, ha már semmiképp nem térhetett ki előle. Amikor Offenbach Dunanan apó-járól írt, mindössze ennyi teltett tőle: „elég kedves zenéje van.” A *víg cimborák* részletesen fejtegeti a zenei oldalt, s az elemzés avatott kritikusra vall. Javasolja, hogy hagyja el Huber az ismétléseket, tömörítse művét, úgy élénkebb hatást gyakorol a közönségre. Hasonló tömörítést ajánlott Bartalus Böhm Gusztávnak is, az 1863-as év másik eredeti, magyar vígoperája szerzőjének *A debreceni bíró* című, aláírásával megjelent kritikájában. Bartalus felé mutatnak azok a nyomok is, amelyek a *Dunanan apóval* kapcsolatosak. A kritika szerzője a sekélyes mulattatás, az erkölcsi érzületet sértő látványosság példaként említi e művet: „De nem mondom tovább — olvashatjuk *A víg cimborákban* —, mert tudom, hogy Dunanan apó kedvelői — kik minden áron mulatni akarnak — ... unalmasnak találják az efféle nézeteket.” Ha Gyulai írta volna a bírálatot, aligha hivatkozhatott volna Dunanan apóra, hiszen egy fél év múlva megjelent cikkében ezt

olvashatjuk: „Dunanan apó és fia utazása a népszínháznak . . . már régi darabja, de a melyet most először néztem meg figyelemmel.” (A Budai Népszínházról. Koszoru, 1864. július 17). Gyulai tehát hónapokkal később figyelt fel a „cancan”-ra, Bartalust viszont már 1863 első felében is kongatta a vészharangot. Bántotta, hogy a közönség éretlen, hogy amorális látvánnyosságok vonzzák, de nem törődik az igazi művészettel. Megrovóan emlegette a „tarantellák, Dunanan apók, fándángok, stb.” hazáját (Lalla Rokh, Koszoru, 1863. I. félév, február 15), s rájuk gondolt akkor is, amikor ezt írta: „A Bubagyáros — ha nincs is olyan erős oldala, melyből a közönség okulhatna, legalább az erkölcsi érzelmeket nem sérti, s ez a divatos művészet jelen perczeiben — már elég érdem” (Koszoru, 1863. I. félév, május 24). Több példát is említhetnénk, de így is kiderül: Gyulai *A vig cimborák* megjelenése után egy félévvel figyelt fel a „cancan”-ra, Bartalust viszont foglalkoztatta már csaknem egy évvel *A vig cimborák* megjelenése előtt, s inkább neki tulajdonítható az idézett hivatkozás.

Végül: két cikk jelent meg a Koszoru 1863. december 30-i számának Nemzeti Színház-rovatában: első *A vig cimborák*, második a *Hangverseny* című, mint a rovat zárócikke. A Hangverseny végén ott az aláírás is: *Bartalus István*. Mivel a cikkek zenei tárgyúak, ez a szám tehát csak zenekritikát tartalmaz, az aláírás bizonyára az egész rovatra vonatkozott, nemcsak az egyik, a záró cikkre. Nem ismeretlen az ilyen gyakorlat a kor folyóirataiban.

Bisztray Gyula szerint kétszer ismertette Gyulai Pál Flegler: *Erinnerungen an Ladislaus von Szalay und seine Geschichte des ungarischen Reichs* című munkáját. Az első Szalay László emlékezete címmel, névtelenül jelent meg a *Politikai Hetilap* 1866. 12. (március 9.) számában (lásd a kötet 25-ös darabját), a második Flegler Szalay Lászlóról címmel a *Budapesti Szemle* 1866-os évfolyamának IV. és V. kötetében, Gy. P. jeggyel (lásd a Függelék 254-es darabját). Az utóbbi kétségtelenül Gyulai Pálé, az előbbi azonban nem. Már az is intő jel, hogy a kritikusok ritkán szoktak két recenziót írni ugyanarról a könyvről. Igaz, több szempontból cáfolhatják ellenvetéseinket. Elmondhatják, hogy a *Hetilap* cikke csak rövid híradás, amolyan figyelemkeltés, a *Szemlé* viszont terjedelmes kivonat, s a kettő szinte kiegészíti egymást. Elmondhatják, hogy Gyulai nagyra becsülte Szalayt, s ezért propagálta két alkalommal is Flegler munkáját.

E spekulatív bizonyítást teljesen megcáfolja a stílus. Édeskés, érzelmesen naiv, hazafiaskodó modor jellemzi a *Hírlap* cikkét. Hemzsegnek benne az ilyesfajta frázisok: „boldogult Szalaynk nagy tisztelője”, „sokat hányatott hazánkfia”, „honfitársaink kebelében”, „hazánk egyik nagy fiát”, „Akadémiánk buzgó külső tagja” stb. Érzelmes hűrokat penget a befejezés is: öröm, büszkeség és fájdalom töltötte el a szerzőt Flegler művének olvasása közben, s biztos benne, hogy hasonlóan „fennkölt” érzelmeket vált ki a könyv minden magyarban. Szinte felesleges bizonygatni, hogy teljesen idegen e hangnem Gyulaitól. Ilyesfajta fordulatokat nem szokott használni, s ennyi frázist egész életművéből sem lehetne összeválogatni. Érdemes hivatkozni a valóban tőle származó szemlebeli cikkekre: csak „per” Szalay emlegeti „boldogult nagy történetírónk”, s bár csupán rövid értékelést fűzött a terjedelmes kivonathoz, nem tudta elhallgattatni magában a kritikust. Megjegyezte, hogy Flegler csupán a fényoldalakat emeli ki Szalay működéséből, „de e fényoldalak nagyrészt valódiak s találozón jellemezvők.” Tudunk következtetni arra is, hogy mire gondolhatott. Sajnos, elkerülte a szerkesztők figyelmét az a nekrológ, amelyet Gyulai írt Szalay halálakor a Koszoru 1864. II. félév 4. (július 24) számában. Azokat az ellentéteket és ellentmondásokat boncolta, amelyek történetírónk egyéniségét és munkásságát jellemezték.

Gyulai valóban közölt néhány tanulmányt és bírálatot a *Politikai Hetilap* tárcájában. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a *Szalay László emlékezete* című ismertetés nem a lap tárcájában, hanem a „Vegyes” rovatban jelent meg. E rovat rövid híreket közölt az irodalom, a képzőművészet, a zene, a politika és a kulturális intézmények világából. Gyakori eset, hogy a fontosabb események bőbeszédűvé tették a rovat vezetőjét (vagy munkatársát), s a hír 25–30 soros ismertetéssé, ajánlóssá terebélyesedett. Ilyen például „Egy száz esztendő szö a magyar nevelésről” (1865. 6. sz.), „II. Rákóczi Ferenc egy hátrahagyott munkája (1865. 20. sz.) stb. Nem kritika a Gyulainak tulajdonított cikk sem, hanem ilyen szűkszavú ismertetéssé terebélyesedett hír vagy glossza. Terjedelmét eléggé indokolja, hogy Szalay igen kedves halottja volt a lapnak. (Eötvös a lap tulajdonosa!) Megemlékeztek özvegye sorsáról, őrizték a tudós emlékét, s külön mellékletben juttatták el olvasóikhoz Eötvös Szalay-emlékbeszédét.

Azért kellett tisztáznunk a cikk lapbeli helyét és jellegét, mert éppen a Vegyes rovatban bukkanhatunk rá ikerestveire. Az irodalmi hírek stílusa egységes, tehát feltehetőleg egy személy állította össze őket, s gyakran meglepően tér vissza bennünk a Gyulainak tulajdonított írás frazeológiájára. Szalay állandó jelzőt kapott, s az epitheton ornans makacs változatlansággal ismétlődik. Ime a példák:

— „Szalay László boldogult nagy történetírónk özvegye az uralkodó kegyelméből életfogytiglan évenkénti ezer forintban részesítettett . . .” (1865. 1. sz.)

— „Szalay László halálnapja mai évfordulóján a pesti ifjuság . . . de. e. 9 órákor gyász-misét szolgáltat. *Boldogult nagy történetírónk* tisztelői számos megjelenésök által készülnek emlékeztetőt méltón megünnepelni.” (1865, 3. sz.)

— „Szalay László parentatioja, . . . melyet b. Eötvös József *boldogult nagy történetírónk* fölött a M. Akadémia közgyűlésén ma lesz elmondandó, ma még nem lévén közölhető, azt legközelebbi számunk mellett, külön mellékletként fogjuk olvasóinknak megküldeni.” (1865, 24. sz.)

— „Az érdem legfőbb koszorúja . . . itt is *boldogult Szalay Lászlónkat*, nemzetünk ihletett történetíróját illeti.” (Thaly: Rákóczi Tár, 1865, 26. sz.)

Végül a Flegler-ismertetésből kell idéznünk: „A nagy érdemű munka szerzője, *boldogult Szalaynk nagy tisztelője*, sőt benső barátja volt . . .” (1866, 12. sz.)

A stilsazonosság vitathatatlaná teszi, hogy a Szalay-híreket ugyanaz a személy fogalmazta meg, aki Flegler könyvét ismertette. A hírek és a Flegler-cikk stílusa viszont jellemzi a Vegyes rovat egész irodalmi híryanagát, tehát van okunk feltételezni, hogy egyetlen író állította össze az irodalmi híreket. Nem tudjuk, hogy ki volt ez; a fontosabb cikkeket név-aláírással közölték, egyébként a lap nem nevezte meg munkatársait. Az előfizetési felhívás is csak ennyit mond: „B. Eötvös József úr politikai elvbarátain kívül szakemberek ígérték meg közreműködésüket.” (Pesti Napló, 1865. június 24.) Az mégis biztosan megállapítható, hogy nem irodalmár vezette a rovatot; túlteng benne a zenei és képzőművészeti híryanag. Hozzá képest csak szerény terjedelmet kapott az irodalom, s ez nem lehet véletlen. Az újságot *Keleti Károly* szerkesztette, a műkritikus *Keleti Gusztáv* testvére, s valószínűleg képzőművészeti és zenei érdeklődésű újdondászt bízott meg a rovat vezetésével.

Érdemes megfigyelni az irodalmi hírek hangnemét és szemléletét is. Nyoma sincs a polémiának; mindenütt együttérző, beleélő magatartással találkozunk, s a pusztá tényközléssel is csak néhanapján. Másként szerkesztett Gyulai Vegyes rovatot a *Szépirodalmi Figyelő* 1862-es évfolyamának második felében. Híreit rövid polémiák vagy csipős megjegyzések kísérték; meghatározta őket írójuk vitatkozó hajlama. Szinte miniatűr tükörképei voltak az irodalmi élet konfliktusainak. Végül: 1866-ban nem volt már olyan helyzetben Gyulai, hogy „újdondásznak” kellett volna elszegődnie egy politikai hetilaphoz. Más szerkesztette tehát a Politikai Hetilap Vegyes rovatát, más írta a rovat irodalmi híreit, s más a szerzője a rovatban található Flegler-ismertetésnek is.

*

Ha mármost a *teljesség* kérdését vizsgáljuk, szinte lebirhatatlan akadályokba ütközünk. Említettük, hogy milyen nehéz összegyűjtenünk Gyulai életművének egy részét. Illó, foszlékony anyag ez, s csak a legkörülmektöbb nyomozás dönthet a szerzőség kérdésében. Tág tere nyílik a tévedéseknek, s még a leggondosabbnak látszó érvelés sem bírja elnémitani aggodalmunkat. Aztán lehetetlen néhány hónap alatt ellenőrizni a szerkesztők több évtizedes munkáját. Csak az segítene, ha már kész lajstromunk lenne a kiadatlan cikkekről, ám — sajnos — ilyesmivel nem rendelkezünk. Bár csak a számon tartott írások közlését ellenőriztük, s a legkönnyebben kezelhető, leghomogénebb anyagot (*Szépirodalmi Lapok*, Arany folyóiratai) néztük át, mégis sok gondatlansággal találkozunk.

Aligha menthető, hogy több írást kifejejtettek abból a sorozatból, amelyet vidéki levelezőként írt Gyulai a *Regélőnek*, majd a *Pesti Divatlapnak*. Kimaradt az 1843. 3. (január 8) szám y-jegyjű levele, az 1846-os évfolyam két *Anday* aláírással szignált levele, s az 1847. április 4-i számban található *Erdélyi levelek*. A hiba annál furcsább, mert Papp Ferenc monográfiája az összes írás lelőhelyét feltünteti. Nincs meg az új kötetben kolozsvári búcsúbeszédének az a részlete sem, amely a *Hölgyfutár* 1862, 78. (július 1) számában olvasható. (Papp Ferenc kétszer is idezi!) Nyilván figyelmetlenségből maradtak ki olyan szignált írások, amelyeknél nem kétséges a szerzőség: *Vallomások, szenvedések és víziók* (*Szépirodalmi Lapok*, 1853, 28. sz. 435—39. 1. Aláírás: 1000); *Thalia zsebkönyv* (*Szépirodalmi Figyelő*, 1862, 10 sz. Aláírás: —i.); *A magyar nemzet klasszikus írói* (Koszoru, 1863, I. 13. sz. Aláírás: —g.) E cikk nem azonos a Kdugy 181—84. lapján olvasható, azonos című, de néhány hónappal későbbi írással. Arról van szó pusztán, hogy Gyulai kétszer is ismertette a Toldy Ferenc gondozásában megjelent sorozatot.

Húsznál több azoknak az új kötetből is kimaradt, aláírás nélküli, *valószínű* Gyulai-cikkeknél a száma, amelyek az említett lapokban jelentek meg. Nincs terünk részletes bizonyításra, csupán jelezzük szempontjainkat, de talán így is hasznos lesz listánk. Segítheti a készülőben levő, más kiadásokat az anyag elkülönítésében, mert itt igen nagy a tévedés lehetősége.

Elkerülte a szerkesztők figyelmét a *Szépirodalmi Figyelő* Vegyes rovata, pedig több Gyulainak tulajdonítható, érdekes, közlésre méltó polémia lappang benne. Megfigyelhető, hogy 1862 második felében megváltozott a rovat jellege és hangneme. Korábban csak elvétve

akadunk néhány szelíd helyreigazításra, humoros csipkelődésre, pár csendes figyelmeztetésre, s két esetben élesebb visszavágásra. 1862 nyarán 6 hetet Szliácson töltött Arany, a lapot Gyulai szerkesztette, s a polemikus egyéniség rányomta bélyegét a számokra. A társlapok fel is figyeltek a hangnem-váltásra, s Gyulainak védekeznie kellett a vád ellen, hogy háttérbe szorította Aranyt. E tény alapján, valamint tárgyi és stilisztikai jegyek s a hangnem alapján tételezzük fel Gyulai szerzőségét a következő glosszák esetében:

1. 1862, II. 16. (augusztus 21) szám Vegyes rovatának negyedik, „A *Bolond Miská*-ban *Katáng kórók*” cím alatt...” kezdetű glosszája. Bár Arany volt a nyelvi visszasságok örökös glosszázója, szerzősége aligha jöhet szóba, hiszen Szliácson tartózkodott, s az ilyesfajta kommentárokat nem szokták hetekkel előre elkészíteni. Gyulaira vall az *Önbírálat* gúnyolása (ekkor közli folytatásos kritikáját is) és egy-két esztétikai megjegyzés.

2. A rovat első cikke az 1862, II. 17. (augusztus 28) számban: rövid ismertetés a *Buda pesti Szemle* V. évfolyamának utolsó füzetéről. Főleg tárgyi szempontok az irányadók. Két egyházi történetíró említ, s az egyikkel (Révész Imre) néhány levelet is váltott. Gyulaira mutat a Kritikai Lapok gúnyolása, a Macaulay-ra való hivatkozás s az irodalomtörténetírás feladatáról kifejtett nézet.

3. „A *Nővilág*’ 23-ik számában...” kezdetű az 1862. II. 18. (szeptember 4) számban.

4. „*Dalmady Győző* költeményei megjelentek...” kezdetű, uo.

5. „Az *Ország tükré*-ben *Vadnai Károly*...” kezdetű, uo.

Azonos számban olvashatók, s hangnemük, problémakörük egyaránt Gyulaira vall. Kétszer is szóba kerül a kritikai „méltányosság”, ugyanígy az *Önbírálat*. Macaulay-ra és Planche-ra hivatkozik a szerző. Éles, polemikus, támadó hang jellemzi a glosszákat. Az 5-ös szám éppúgy hibáztatja Vadnai Önbírálat-kritikáját, mint a Figyelőben olvasható Gyulai-bírálat.

6. „Egy fiatal kritikus...” kezdetű glossza az 1862. II. 20. (szeptember 18) számban. Önálló szöveg kevés; két egymást üto idézetre épül. Gyulaira mutat az, hogy a cikk gúnyolja a kritikai „méltányosságot”, hogy „nyegleség”-nek nevezi a szóban forgó könyvhirdetést, s Macaulay-idézettel vég vissza.

7. „Petőfi haláláról...” kezdetű az 1862. II. 21. (szeptember 25) számban. „Képtelenségről” beszél, s csattanósan vég vissza a hirre. A téma amúgyis érdekelte. Amióta megírta Petőfi életrajzát, szinte minden új művet ismertetett és bíralt, s nem egy esetben vállalta a polemikát is. Intenzív érdeklődését mutatja, hogy egyetemi előadásait nem számítva, legalább húsz írása kapcsolatos Petőfivel.

8. „November 1-én egy új évnegyedes...” kezdetű az 1862. II. 23. (október 9) számban. Rokon a Budapesti Szemle 17. számbeli ismertetésével. Csengery érdemeit védi, s a hang tömény Gyulai-hang.

Valószínű Gyulai-cikkek a *Koszoruban*:

9. *Csolnakút Rotterdamtól Pestig*. Írta Birly István. 1863. I. 10. szám. Kijelenti, hogy csak az irodalmi oldalt bírálja, a többi (amolyan sportirodalom-féle a munka) szakemberekre hagyja. Szempontjai az ismert Gyulai-szempontok.

10. *A magyar izraeliták évkönyve*. 1863, I. 19. szám. Az Irodalom-rovat négy névtelen cikkének harmadik darabja. Az utolsót még Gyulai közölte a *Dramaturgiai dolgozatok*-ban *Egy új színműtár* címen, a másodikat a Kdugy-be, az elsőt pedig a jelen kiadásba vették fel. Érthetetlen, hogy miért éppen a harmadik cikket hagyták ki, mikor nyilvánvalóan azonos szerző, Gyulai írta valamennyit.

11. *Kalauz*. 1863. I. 20. szám. Voltaképpen a *Kritikai Lapok* elleni polémia húzódik tovább az írásban. Néha ugyanazok a fordulatok térnek vissza, mint a *Polemiák* című cikkben. Szerzője biztosan Gyulai.

12. *Daguerrotyp vagy azon nevezetességek képcsarnoka, kik nem pártolják az irodalmat*. Írta Roboz István. Uo. Az Irodalom rovat középső cikke. A Kalauz előtt olvasható, s már ez is sejteti Gyulai szerzőségét. Rá vall a stílus és a szempontanyag is.

13. *Költemények*. Írta Váradi Gusztáv. 1863, II. 4. sz. A stílus és a kritikai elvek alapján tulajdonítható Gyulainak.

14. *Buda pesti Szemle*. LVIII. füzet. 1863. II. 12. sz. Szempontjaival, hangnemével és stílusával beilleszkedik az előző ismertetések sorozatába. Az intonáció is olyan, mintha csak folytatná a két hónappal korábbi ismertetést.

15. *Jadviga*. Írta Beck Károly, fordította Bálint Gyula. 1863. II. 23. szám.

16. *Szerelem dalnokai*. Uo.

Azonos tovább, egymás után jelent meg a két cikk, s a második befejező sorai bizonyítják, hogy egy szerzőtől származnak. Gyulaira vall a stílus, az antológia-divat rosszálása, az írói tulajdonjog felvetése és Vajda kicsinyítése.

17. Az 1864. I. 20. (május 15) szám Vegyes rovatának második, „A *Fővárosi Lapok*’...” kezdetű glosszája. A Fővárosi Lapokkal való polémia húzódik benne tovább. A probléma két-

szereken is személyes ügye Gyulainak. Vádolják, hogy kritikája megzavarta a Shakespeare-ünnepélyt, de felmerül egy általánosabb kérdés is, az, amely már Kazinczy-beszédének kolozsvári visszhangjakor is foglalkoztatta: szabad-e bírálni az irodalmi ünnepélyek hőseit?

18. *Számadási kivonat az 1863–64. színházi évről.* 1864. I. 26. szám. Voltaképpen Radnótfáy közleményének glosszája. Ugyanaz a magatartás jellemzi az írást, amelyet Gyulai tanúsított az előző évek színházi csatározásaiban. Utal is a cikk egykori ellenfeleire.

19. *Szalay László* (nekrológ). 1864. II. 4. sz. Lendületes, szép írás, Gyulai jellemrajzainak miniatűr mása.

Gyulai kiadatlan írásai a *Szépirodalmi Lapokban* :

20. 1853, 49. (június 19) szám *Ujdonságok* rovatában a „Szelestey László ellenünk versben megkezdett polemiáját...” kezdetű glossza. Gyulai szerzőségét kétségtelenné teszi az, hogy a *Polemikus jegyzetek* kezdő sorában visszautal rá: „Szelestey László, mint mult számunkban említők, a 980. számú „Pesti Napló” tárczájában polemizál velünk és Erdélyi Jánossal.”

21. Nemzeti Színház (az *Angolul* című vigjáték bírálatá). A stílus és a lélektani alap elemzése teszi valószínűvé Gyulai szerzőségét. (1853. 5. sz.)

Gyulai kiadatlan cikke a *Pesti Naplóban*:

22. — x —: *Új Palóc dalok.* PN 1858. január 17-én.

Hogy — x — Gyulai jele, Lisznyai tanúsítja, ilyenféleképpen: „Szíves viszonzásul Gy-nak a *Pesti Naplóban* megjelent példátlan gorombaságu, igazságtalan, vakmerő és mégis együgyű bírálatára...” stb. Ld. bővebben: *Freskórimék.* Gyulai Pálnak, mint kritikusomnak. *Dalzongora.* Pesten, MDCCCLVIII. 309—318. Ugyanitt lapalji versjegyzetben az — x — jegyre is utal.

*

Kár lenne, ha pusztán egyetlen kiadvány ügyének tekintenék írásunkat, ha arra használná fel a káröröm, hogy elvitassa a két szerkesztő tagadhatatlan érdemeit. Mert bár gondatlanság, rések és hibák szeplőzik gyűjteményüket, mégis csak a legvaskosabb Gyulai-kötet kiadása fűződik nevükhöz. A legvaskosabb, bár távolról sem teljes kiadás, hiszen listánk után joggal várható, hogy más lapokban is akadnak még kiadatlan cikkek. Aztán úgy érezzük, kritikánk általánosabb textológiai problémát érint. Roppant mennyiségű névtelen cikk hever a múlt század második felének napilapjaiban és folyóirataiban, közöttük az irodalmi élet vezéralakjainak írásai is. A kutatók egész raja és esztendőök munkája kellene ahhoz, hogy csak viszonylagosan is rendet teremtsünk ebben az „arché”-ban. Kellene, mert a tisztázatlanság egyre nagyobb teherré fokozódik. Aggódunk az elkövetkező kiadványok miatt is. A kaosz állandó hibaforrás; idegen anyagok keveredhetnek az életművekhez, s kimaradhatnak oda kíváncsozó írások. Rádásul nem is lehet biztosan válogatni, ha csak egyetlen író aspektusából vizsgálódunk. Az azonos csoporthoz tartozók rendszerint rokon irodalmi nézeteket vallanak, tehát bizonytalanná válik a tárgyi vezérfonal. Bár van egyéni nyelvhasználat, mégsem ritka, hogy vak kalauznak bizonyul. Akadnak témák és műfajok, amelyek nem engednek felszínre jellemző stilisztikai sajátosságokat, mert pusztán tárgyiás, közlő modort igényelnek. Végleges hitele csak akkor lehet a bizonyításnak, ha a tárgy és a stílus határozottan elkülönül a többi szerzőétől, ha valóban csak egy íróra jellemző tényeket tudunk kimutatni. Itt viszont már oly mély és széles körű összehasonlítás szükséges, amely túlnő egy-két ember erején. Kár lenne, ha a későbbi, e kor anyagát feltáró kiadványok nem hasznosítanák az új Gyulai-kötet tanulságait.

Katona Béla

SZABÓ LŐRINC ÉS SZABOLCS-SZATMÁR

(Adalékok a Tücsökzene élményanyagához és keletkezéséhez)

Szabó Lőrinc Miskolcon született, gyermek- és ifjúkorát Balassagyarmaton és Debrecenben töltötte, 1918-tól pedig egészen haláláig Budapesten élt. Ezek a városok természetesen nemcsak otthont jelentettek a költő számára életének egy-egy szakaszában, hanem költészete élményanyagának jelentős része is ezekhez a helyekhez kapcsolódik. Elég belelapozni *Tücsökzene* című önéletrajzi versciklusába, hogy erről meggyőződünk. Már a mű szerkezeti tagolódása is életének e legjelentősebb állomásaihoz igazodik. (Miskolc: A gyermekkor bűvöletében, Balassagyarmat: Idillek az Ipoly körül, Debrecen: Érelő diákevek, Budapest: Ember és világ.)

Van azonban Magyarországnak még egy tája, amely igen jelentős szerepet játszott Szabó Lőrinc életében, sőt költői fejlődésében is: Szabolcs-Szatmár. Ezzel a tájjal való kapcsolata jóval kevésbé ismert, mint az előbbieké, bár — mint látni fogjuk — ez a kapcsolat szinte egész életén végigkísérte őt, s költészetének is jelentős ihletője volt.

Életének különösen két időszakában került Szabó Lőrinc közelebbi kapcsolatba Szabolcs-Szatmárral. Debreceni diákkorában, amikor a nyári vakációkat rendszerint nagybátyjánál, Tiszabecsen töltötte, s 1945/46 telén, amikor az inflációs nyomorúság idején a Nyíregyháza melletti Sóstóhegyen Thomas Ernő házában talált baráti otthonra, ahol a *Tücsökzene* jelentékeny részét alkotta.

A két találkozás, a két élmény időben ugyan meglehetősen messze esik egymástól, a mű szempontjából azonban szervesen összekapcsolódik, kiegészíti egymást. A tiszabecsi kapcsolat fennmaradt dokumentumai a *Tücsökzene* élményforrásaiba, a sóstóhegyi tartózkodás emlékei pedig a mű létrejöttének körülményeibe engednek bepillantást.

I.

„Szatmár, Tiszabecs, rekkenő nyarak.”

A *Tücsökzene* első darabjai 1946 októberében jelentek meg a *Válaszban*. A költő azonban akkor már röbb mint egy éve dolgozott verses önéletrajzán. Nem sokkal a háború befejezése után, 1945 nyarán született meg benne a megírás gondolata. A költő maga így vallott versciklusának genezisééről:

„Félévvel Buda ostroma után,
ezerkilencszáznegyvenöt nyarán
nyitottam ki úgy az ablakomat,
hogy a rőtparázs telehold alatt
oly nagyon rátok csodálkoztam. A
ti örületek az a muzsika,
az a szörny jókedv, mely ágyam köré,

az izgatott nap romjai fölé
visszahozta, fölépítette a
békét. Másfél éve már! Micsoda
varázs volt az a részeg éjszaka,
az az egy-helyt cikázó kép-zene:
augusztus, kedd, tizenegyediké!...
Másnap kótázni kezdtem...”

(*Tücsökzene*: 345.)

A mű keletkezésének körülményeivel eddig csak Rónay György foglalkozott részletebben.¹ Szabó Lőrinc vallomásából kiindulva plasztikus képet rajzol az ostrom utáni Budáról, a *Tücsökzene* „ihletének klímájáról”, a város alkonyat utáni falusias csöndjéről, a Rózsadomb és a Pasarét tücskeiről. A háttér fölvázolása után pedig jó érzékkel állítja bele Szabó Lőrinc művét a modern irodalom nagy emlékező műveinek vonulatába, amelyet a világirodalomban főként Proust és Virginia Woolf, nálunk pedig Krúdy és Kaffka Margit nevével jelez. „Ahogy Proust regényében — közismert példa — a hősnek elég megizlelnie a teába mártott *madelaine*-süteményt, hogy egyszerre teljes intenzitással felidéződjék benne az eltemetett gyermekkor, Szabó Lőrincnek is csak meg kellett hallania azon az augusztusi estén a pasaréti tücsökszót, hogy létrejöjjön a varázslat” — írja Rónay György, majd később — ugyancsak Proust hivatkozva — még azt teszi hozzá: „Szabó Lőrinc »félévvel Buda ostroma után« kitárta ablakát a tücsökzenés nyári éjszakába: ez volt az a véletlen, melyben a *Tücsökzene* rab lelke kiszabadult — melynek költészetünk egyik remekét köszönhetjük.”

Nehéz lenne Rónay véleményével szembeállni, hiszen érvelését maga Szabó Lőrinc hitelesítette idézett versében. A költő néhány, ebből az időből származó levele azonban — úgy gondolom — szerencsésen egészítheti ki ezt a magyarázatot, más oldalról világítva bele az önéletrajzi mű fogantatásának titkaiba, s az egész ciklus kialakulásának körülményeibe is.

Ez az időszak minden bizonnyal egyébként is az önvizsgálat, a befeléfordulás korszaka volt Szabó Lőrinc számára, az emlékezés zsilipeit felszakító közvetlen lökés azonban Szatmárból érkezett. Augusztus elején kapta a hírt, hogy nagybátyja, az egykori tiszabecsi pap, akinél diákkori vakációit töltötte, meghalt. Az akkori közlekedési viszonyok mellett nem vállalkozhatott a hosszú utazásra, különben a hír is kerülő úton, megkésve jutott el hozzá, így hát

¹ It, 1959. 2.

lélekben vándorolt el a régen látott tájra, s ifjúságának emlékeit kutatta az eltűnt idő nyomában. Hogy mit jelentettek számára a tiszabecsi nyaralások, s mit jelentett írói indulása szempontjából személy szerint is a nagybácsi, azt jól mutatja a haláleset után az elhunyt özvegyéhez írott levele:

Budapest, 1945. augusztus 22.

Kedves Jó Eszti ke Néném!

Most kaptam a gyászjelentést, azaz nem most, hanem már három napja, magát a szomorú hírt pedig körülbelül két hete megírta már Gábor. De azért még mindig *most* ez nekem, egészen friss fájdalom, akárcsak Tenéked. Nagyon-nagyon sajnálom szegény nagybátyámat, nagyon Tégedet, s mindenkit, aki szerette. Sorra mennyi mindent veszítünk, magunkban és hozzátartozókban! Úgy tele vagyok keserűséggel, levertséggel; s csak látít, hogy nemcsak ember, de még sors és minden efféle földöntúli hatalom is csak sújtja, rontja, gyengíti az életünket! Ne vedd ezt valami tilos és szörnyű dolognak, kedves Néném, csak a fájdalom, a vesztő fájdalom a sír ebben is. Mihály bácsit én nagyon szerettem, s ahogy teltek az évek, évtizedek azok után a régi tiszabecsi nyarak után, amelyeket nála töltöttem, mint kis és nagy diák, úgy szépültek, gazdagodtak az emlékek, úgy vettem észre mindig jobban és jobban, hogy mennyire gazdagodtam én magam általuk. Annak idején talán észre sem vettem, sőt talán néha terhes is volt és egyhangú ez a rendszeres vakációzás ott abban a papi házban; később azonban, s mindig erősebben, mindig többször, azt kellett éreznem, hogy számtalan kis és nagy emlék, tapasztalat, megfigyelés, ami az ember boldogsága, számtalan tudás bizony odaköt, onnan eredt, onnan éltet. Hosszú esztendőök óta majdnem a legszívesebben a tiszabecsi nyarak felé fordul, szinte magától, a lelkem, ha ráérek, ha eltűnődöm, ha valaminek a gyökerét keresgélem magamban. S azokat a kis és nagy dolgokat, amelyekre visszagondolnom annyira jólesik, mind a Mihály személye, lelke és szelleme eleveníti meg, minden ököreje csoportosul. Biztosan elmondtam Nektek is, amit másoknak annyiszor, hogy magával az irodalom szóval, az irodalom fogalmával ott, önála ismerkedtem meg; s többek közt abban az iskolában, abban a falusi tanteremben, amelyben Te magad tanítottál valaha; az elemiben, ahova a paplakból átjártam a kulcsokkal, a rajzos tanteremben, ahol a könyvtár állt, a padok közt, ahonnan nyárára szétrebbentek a gyerekek, a meszeltfalú, fülledt, poros szobában, amelynek ablakaiban csak a pók tanyázott. Ott volt, hogy először láttam magyar irodalomtörténetet, ott olvastam el a Magyar Irodalom Kis Tükrét Beöthytől, hamarabb olvasva az írókról, mint az íróktól maguktól. Berzsenyi Dániellel kezdődött a rácsodálkozásom az efféle dolgokra... Ez lett a fontos ettől kezdve, s Mihály bácsi megértette, s fejlesztette eszemet és érdeklődésemet, biztatta, akár mint tanítómester, akár mint ellenzék az ifjúval szemben. A méhes is folyton köröttem zsong, a sok kaptár és kas, ami ott hátul az első kert mögött állt; a fülledt, száraz, viasz- és mézszagú, zibongó méhes, amelyben olyan jól lehetett olvasni, ki-kiszaladva egy-egy zseb, vagy kalap aláért a fák közé... És a gémeskút melletti kacsaitató, amelyet én is segítettem ásni és a másik kert, ahol a málnabokrok sorakoztak, és a templom, ahol kántorkodtam is és prédikáltam és harangoztam, meg a temetőkert, meg egész Becs, a Tiszával és az újlakiak és a bökényiek, az esők és a szárazságok, a darazssz kerítések, Szentpétery, az ügyes kezű tanító, szegény annyit ivott és olyan ügyesen festett és madarat is tömött és akinek flóbere volt... Jaj, Istenem, de nehéz a szívem, de szeretném visszahozni azokat az időket és embereket, de szeretném jobban megbecsülni, jobban szeretni őket! Saját magunkat szeretik másokban, mondják a gyanakvó lélekűvárok; nem bánom én ezt se: magammal együtt egészen biztosan őket is szeretem, vagy ha már nincsenek, az emléküket s folyton hívom, szölogatom őket s úgy érzem, egy kicsit mindig feltámadnak, ha rájuk gondolok, ha erősen foglalkozom velük. Mióta a halálhírt hallottam, különösen sokszor gondoltam Mihályra, s most próbálok is írni valamit, amiben olyasféle emlékek feldolgozása során, amilyeneket kapásból fentebb jelezni próbáltam, ő is mindig és mindenütt jelen van és jelen lesz, mint házigazda, mint őr, érni kezdő belső élettemnek igazán szerető szívű nagybácsi-házigazdája. Véled vagyok édes Esztikém, minden fájdalomban. Kezedet csókolja és mindnyájatokat ölel szerető öcséd:

Lőrinc.

Teljes terjedelmében idézni kellett ezt a levelet, hisz később szinte minden mondata, minden sora verssé változott. A TücsökHzene több mint harminc darabjának téma-anyagát láthatjuk itt nyersen, még minden művészi alakítás nélkül, ahogyan először buggyannak ki a gyermekkori emlékek a lélek mély rétegeiből. S mindjárt a levél írásával egy időben meg-

* A levelet, a következővel együtt, G. SZABÓ SZABOLCS méntelki református lelkész, G. Szabó Mihály fia engedte át közlésre.

születik a költőben a mű gondolata is. Pár héttel később írt következő levelében már a ciklus tervének kibontakozásáról küldi az első híradást:

„Hadd fűzzem most hozzá a múltkoriaikhoz, hogy elkezdtem egy nagyobb szabású költői munkát, amellyel váratlanul jól haladtam augusztus második felében: többet írtam, mint az utolsó három év alatt: csak ebből a sorozatból 36 darab készen van! Gyerek- és ifjúkori emlékeimet dolgozom fel bennük; közvetlenül a legutolsó levelem után kezdtem el őket, — nyilván a levél is már abban a hangulatban íródott, azt az emlékrögzítő vágyat előlegezte. Szeretném, ha egész sor becsi képet sikerülne visszaidézni; a 36 eddigi darabból kb. 15 lehet tiszabecsi és sok szó esik persze benne Mihályról is. Hogy mikor készülök el ezzel a verses önéletrajz-félével, azt nem tudom, s azt se, hogy mikor adhatom majd ki. De ez a gond még messze van, addig legalább 150—200 képet szeretnék megrajzolni. Azt hiszem, igen színes és jelentős mű lesz az egész. Tekintve családi vonatkozásait, apámnak és Gábornak is írtam róla már.”

(Levél G. Szabó Mihálynénak, 1945. szeptember 18-án Csaholcra.)

Hogy melyik az a 15 tiszabecsi ihletésű vers, amelyről a költő beszél, a rendelkezésre álló dokumentumokból ma már nem lehet kideríteni, azt azonban kétségtelenné teszi ez a levél, hogy az egész ciklusból a tiszabecsi emlékeket felidéző darabok születtek meg legkorábban. Hogy a 36 darab többi része mi lehetett, a levelekből nem derül ki, valószínűnek látszik azonban, hogy a debreceni gyermekkori emlékek feldolgozásai lehettek, mert korban is, hangulatban is ezek álltak legközelebb a becsi élményekhez, szinte teljesen összefonódtak azokkal.

Nyolc éves korában, 1908-ban került Szabó Lőrinc családjával Debrecenbe. Ott fejezte be az elemi iskolát, majd ott járt gimnáziumba is. 1908-tól 1918-ig élt Debrecenben, s erre az évtizedre esnek a tiszabecsi vakációzások is. Ő ugyan messzebb vágyott, Fiuméba szeretett volna utazni, a tengert akarta látni, de hiába volt vasutas-gyerek, csak Tiszabecsig jutott el. Nyolc-tíz éven át minden nyarát ott töltötte pap-nagybátyjánál. Életének ez a szakasza Debrecen és Tiszabecs között oszlott meg:

„Vakációtájt, évről-évre, már
régóta, s szinte mint biztos szabály,
jött a meghívás Mihály bácsihoz,
Tiszabecsre. Ez a sáros-poros
nagy falu s a városi Debrecen
volt hosszú esztendőnkig életem
kettős kerete.”

(Tücsökgzene: 111.)

Az egyes nyarak történetét külön-külön ma már aligha lehetne rekonstruálni, az emlékek később magában a költőben is összefolytak, összességükben azonban nagyon is elevenen izzottak benne élete végéig, s a „rekkenő nyarak” forrósága átsüt a becsi élményeket megörökítő verseken is. Mik ezek az emlékek? Miről szólnak ezek a versek? Téma-anyagát már szinte teljes egészében láttuk az idézett levélben. A paplak, az árnyas, gyümölcsillatú kert, a zsongó méhes, a falusi iskola, ahol először találkozott az irodalommal, a torony, ahol harangozott, a Tiszapart és a temető, ahol barangolni és ábrándozni lehetett. Az emlékek középpontjában azonban magának a nagybácsinak az alakja áll, valóban „minden ököréje csoportosul”, ahogy a költő írja. Ki volt hát ez a nagybácsi? Alakja, egyénisége nemcsak azért érdemel figyelmet, mert a tiszabecsi versek legtöbbször szereplője, hanem azért is, mert Szabó Lőrinc egész emberi és írói fejlődésére is jelentős hatással volt. Ezt akkor is biztosra vehetnénk, ha a költő vallomásai nem erősítenék meg, hisz ifjúkorának legfogékonyabb időszakában töltött hosszabb időt nagybátyja közelében. A költő azonban maga is több helyen beszél erről a hatásról:

„Először ő, bátyám, a becsi pap,
tárgyalt meg velem olyan szavakat,
hogy irodalom és romantika
és panteizmus és anarchia;
a szellemet számomra szeretet
benne fogadta először, s tisztelet
vagy legalább is, ha sok, ha kevés,
egy szent ösztön: Igazságkeresés.
Folyton intett, tréfásan, komolyan,
hogy „mindeneket megpróbálj, fiam,

s ami jó, tartsd meg!" S „tanulj, egyedül,
fúrj-faragj, nótázz, rajzolj, hegedülj,
ahány nyelvet tudsz és művészetet,
annyi ember vagy!" A drága öreg
oktatott így; az első volt, aki
kezemből a könyvet nem nézte ki..."

(Tücsökzene: 124.)

De nemcsak az elindításnál volt jelentős ezerepe. Később is tartják a kapcsolatot, a családból szinte az egyetlen ez a nagybácsi, aki komolyan veszi a költői tehetségét, s értékeli irodalmi tevékenységét:

„..... Az egész család
messze volt, mint egy elszüllyedt világ,
a konzervatívok, a papiak,
a falusiak, gáborjaniak,
kivéve a tiszabecsi Mihályt:
ő figyelt rám és büszkén gratulált
az első munkáimhoz.”

(Tücsökzene: 250.)

Nemcsak kapcsolatukról, reá gyakorolt hatásáról vall azonban a költő, hanem testi-szellemi portréját is több helyen megrajzolja nagybátyjának. A *tiszabecsi tiszteletes* c. versében így idézi fel alakját:

„A béke Te voltál, nagybátyám, derék,
derűs magyar pap! A Rettenetes Év
vitt el, ez, a 44/45.
(Elíbe tettél vagy hetvenötöt!)
Egész Szatmárból integetsz felém:
„Isten hozott, szerelmes öcsém!”, —
mint régen: szinte minden faluban
te fogadsz, te, csókkal és boldogan.
Ma is látom vastag bajuszodat,
fejedem lengő, nagy szalmakalap,
úgy állsz a templom s a méhes között,
körötted a falu, Tiszabecs, tücsök,
harangszó... Bátyám, jókedvű Mihály,
általad élt, lélegzett a határ...”

(Tücsökzene: 112.)

Egy másik verséből nemcsak a nagybácsi derűs egyénisége, hanem a tiszabecsi tartózkodások idillikus képe is kibontakozik:

„Akkoriban vált el a jó öreg,
s egymaga élt. Szerette az adomát:
mulattatott volna fél éjen át,
de visszatartotta a józan ész,
puritán gondok, textus, felkelés.
Így hát, úgy tízig, tréfát, komolyat,
mesélt száz dolgot, ilyet, amolyat,
sírfeiratot, cigányötletet,
s akkor, gyertyával, ágyhoz vezetett.”

(Tücsökzene: 116.)

Érdekes, hogy több versében is öregnek mondja nagybátyját, noha valójában a tiszabecsi nyaralások idején az még egyáltalán nem volt idős ember. *G. Szabó Mihály* 1872. március 10-én született a Szatmár megyei Méhteleken, ahol apja, *G. Szabó Lőrinc* lelkész volt. A gimnázium alsó osztályait Szatmáron, a felső osztályokat és a teológiát pedig Debrecenben végezte. Pályája elején hosszabb-rövidebb ideig Füzesgyarmaton, Kőrösladányban, Szentesen és Mezölakon lelkészkedett, majd 1905-ben került Tiszabecsre. Itt 13 évet töltött, s egész pályájának kétségtelenül ez volt a legjelentősebb szakasza. 1918 őszén rövid időre Szatmárra költözött, majd 1920-tól haláláig a Szatmár megyei Csalolcon lelkészkedett.

Életének ezek a vázlatos, külső adatai igen keveset árulnak el róla, ha azonban elmélyültebben tanulmányozzuk pályáját, egy átlagon jóval felül emelkedő egyéniség bontakozik ki előttünk. Szabó Lőrincre gyakorolt hatása szempontjából szellemének leginkább figyelemre méltó vonása talán az irodalom iránti erős vonzalma, amely egész életén át végigkíséri. Gimnazista korában Horatius egyik ódájának alexandrin-verses fordításával tűnt ki, többször nyert első díjat a Csokonai Kör és a főiskolai Péczely alapítvány irodalmi pályázatán. Később is szorgalmasan dolgozott különféle egyházi és polgári lapokba. Írásai jelentek meg a Debreceni Protestáns Lapban, a Dunántúli Protestáns Lapban, a Magyar Szóban, a Nagybánya és Vidékében, a Néptanítók Lapjában, a Debreceni Újságban stb. *Egy kényes ügy* című röpiratáról Szinnyi József Magyar írók élete és munkái című műve is megemlékezik. 1936-ban jelent meg: *Öseredetű Magyar Személynevek Tára* című munkája. 1941-ben a Gyóni Géza Országos Irodalmi Társaság is tagjává választotta.

Nyomatásban megjelent műveinél is sokkal többet árulnak el róla kéziratban fennmaradt naplói, feljegyzései. Különösen *Tiszabecsei homokszemek* című testes füzete,³ amely remek megfigyeléseken alapuló anekdotikus történeteket és pompásan megrajzolt népi jellemképeket tartalmaz. Nemcsak helyenként már-már igazi íróra valló tehetsége derül ki ezekből a feljegyzésekből, hanem az is, hogy Tiszabecsen szinte állandó harcban állt a falu módosabb gazdáiból álló kapzsi, önző presbitériummal. Néhol mintha csak a Fáklya Matolcsy Miklósnak modellje állna előttünk.

Saját megfigyelésein, reflexióin kívül szívesen feljegyzett füzeteibe népi mondásokat, sírfeliratokat, anekdotákat is. A sírfeliratok iránti vonzalmáról Szabó Lőrinc is megemlékezik már idézett versében. Egész tekintélyes gyűjteménye maradt fenn humoros sírversekből, népi bölcsességekből, találós kérdésekből.

Az irodalmi ambíciók mellett élénk szociális és politikai érdeklődés is jellemezte G. Szabó Mihályt. Mezőlaki lelkész korában pl. nem kisebb hatalmassággal veszi fel a harcot faluja érdekében, mint az ottani Esterházy uradalom. A per folyamán sikerült is elérnie, hogy az uradalom nagy tanyái után is teljes községi adót legyen köteles fizetni, s ezzel jelentősen csökkentették a község adóterheit. Ugyancsak az uradalom és a módosabb gazdák ellenére községi óvodát szervezett. Bátor fellépésével csakhamar ismertté tette nevét a környéken, a somlyóvásárhelyi választókerület függetlenségi 48-as pártja alelnökévé választotta. Később, amikor Dunántúlról Szatmárba került, a fehérgyarmati választókerület 48-as pártjának lett az alelnöke. A 48-as eszmékhez való hűség különben is családi hagyomány volt nála. Apja 1849-ben, 19 éves korában önként állt be honvédnak, a szabadságharc bukása után egy ideig bujdosott, a kiegyezés után pedig a függetlenségi párt egyik vezérémbere lett, akit Kossuth sajátkezű névalírással ellátott arcképpel ajándékozott meg.⁴

Ez az öröklött 48-as ellenzékiesség azonban sajátos ősmagyar kultusszal olvadt össze G. Szabó Mihályban. Már gimnazista korában „*Horváth István egyetemi tanár rajongó magyar élete és jellemrajza*” címen írt tanulmányt, 1936-ban pedig kiadja az „*Öseredetű Magyar Személynevek Tára*” című munkáját, amellyel az ősmagyar személynevek turánkodó mozgalmának fellendülését akarta serkenteni. Ebben a vonatkozásban különben maga is jó példával járt elől. Második házasságából, amelyet Sáfár Eszter tiszabecsi tanítónővel kötött 1910-ben, hét gyermeke született, akik a következő neveket kapták: Szende Délibáb (meghalt), Szende Enikő, Gyöngyvér Emese, Botond Keve (meghalt), Szabolcs Bendeguz, Botond Lehel, Csaba Koppány.⁵

Első pillantásra talán csak romantikus külsőségeknek látszik ez a magyarkodó névadás, ha azonban alaposabban végiggondoljuk a dolgot, szinte lehetetlen észre nem vennünk a kor nacionalizmusával, a különböző fajvédő jobboldali ideológiákkal való összefüggését. S ha ezek a nézetek csak a húszas és harmincas években — az ellenforradalmi kor mérgező légkörében — bontakoztak is ki véglegesen G. Szabó Mihályban, nacionalizmusának csiráit nem nehéz felismerni korábbi megnyilatkozásaiban, fennmaradt írásaiban sem. S ez mindenesetre arra figyelmeztet bennünket, hogy Szabó Lőrincre gyakorolt hatását nem szabad egyértelműen pozitívan értékelnünk. Hogy sok pozitív indítékot is kapott tőle, az kétségtelen. Mint már láttuk, mindenekelőtt az olvasás megkedvelését, az irodalom szeretetét. Csaknem bizonyosra vehető azonban az is, hogy Szabó Lőrinc nacionalizmusának gyökerei is ezekbe a tiszabecsi nyarakba nyúlnak vissza.

Nem kevésbé ellentmondásosak G. Szabó Mihály társadalmi nézetei sem. Letagadhatatlan, hogy erős fogékonyság élt benne a szociális problémák iránt. Még idősebb korában is állandóan foglalkoztatta a parasztság helyzete és felemelkedésének lehetősége. Az ő kezde-

³ G. SZABÓ SZABOLCS tulajdonában.

⁴ Az életrajzi adatokban G. SZABÓ MIHÁLY kéziratos önéletrajzára és fia szíves szóbeli közléseire támaszkodtam.

⁵ A Gáborjáni Szabó-család története. Összeállította: G. SZABÓ MIHÁLY. Kézirat, G. Szabó Szabolcs tulajdonában.

ményezésére jött létre 1940-ben az ököritói népfőiskola, s ezen a réven Móríc Zsigmonddal is kapcsolatba került, aki kezdetől fogva nagy figyelemmel kísérte szülőföldjének ezt a sokat ígérő megmozdulását.⁶

Másfelől azonban ez a szociális érdeklődés konzervatív nézetekkel párosult. Irtózt minden erőszaktól. A társadalmi viszonyok javulását nem a tömegek erejétől, hanem az uralkodó osztályok lelkiismeretének felébresztésétől remélte. Világfelfogását jól kifejezi *A Gáborjáni Szabó-család története* című munkájának következő néhány mondata: „Beteges ábrándozás helyett jobb, ha a világ kezdetétől tartó adottságok szerint a krisztusi szeretet egyedül üdvözítő elve alapján kölcsönösen ápoljuk az egyes társadalmi rétegek érdekeit, összhangba hozva azokat egymással a „suum cuique” jogelve értelmében. Vessünk számot vele, hogy már csak azért se tehetünk másképp, mert a Magyarországot teljesen betöltő születés, rang, foglalkozási mód szerint rétegződő társadalmat más alapokra helyezni már úgymint merő képtelenség. Különben is jól van ez így; a fő, hogy legyen minden irányban igazán igazság.”

Hogy mennyit szívott magába ezekből a nézetekből az ifjú Szabó Lőrinc, azt nehezen lehetne pontosan kimutatni. Pályája elején tudatosan szembefordult ezzel a konzervativizmussal, később azonban mintha maga is ebbe az irányba kanyarodott volna vissza. Természetesen a dolgok túlságosan leegyszerűsítése lenne, ha a költő egész világnézeti fejlődését, érényeit és tévelygeit kizárólag erre az egyetlen forrásra akarnánk visszavezetni. Aligha vonható azonban kétségbe, hogy a tiszabecsi nyaralásoknak Szabó Lőrinc nacionalista nézeteinek és társadalomszemléletének a kialakulásában egyaránt jelentős része volt.

Egyébként az ifjú Szabó Lőrinc Tiszabecsen alig lát meg valamit a faluból, a nép igazi életéből. Jóformán csak azt veszi észre, ami a paplak léckerítése mögül látható. Jellemző, hogy nagybátyján kívül csak a tanító és a harangozó fiának alakját képes fölledzni a becsi tartózkodások elsüllyedt világából, tehát azokat, akik a legközvetlenebb kapcsolatban álltak a paplakkal.

Nagybátyján kívül a legmaradandóbb benyomást kétségtelenül *Szentpétery Sándor* tanító tette rá Tiszabecsen. Ha a nagybácsról elmondható, hogy nem mindennapi, átlag falusi pap volt, legalább olyan joggal állapíthatjuk meg Szentpétery Sándorról is, hogy nem a közönséges, átlag falusi tanítók sorába tartozott. Míg azonban G. Szabó Mihályt inkább átfogó műveltsége, erkölcsi komolysága, irodalmi ambíciói, szenvedélyes közéleti tevékenysége emelte az átlag fölé, addig Szentpétery főként különbségével, bohémságával különbözött társaitól. Művészkedő, ezermesterkedő ember volt. Egy sokféle érdeklődő, kibontakozni azonban igazán nem tudó, elkallódó zseni. Szabó Lőrinc már az emlékeket felidéző első levelében is megemlékezik róla. („Szentpétery, az ügyeskező tanító, szegény annyit ivott és olyan ügyesen festett, és madarat is tömött és akinek flóbere volt.”) Később pedig versben örökíti meg alakját:

... „Nyurga, tüdőbajos,
lelkes és lázas, örök tervkovács,
egy személyben rajzművész volt, vadász,
madártömő és kántor. Flóbere
nyárfák legtetejéről szedte le
a csókát. Nótát, viccet, ibriket
s messze földről szerzett kolibriket
gyűjtött, s bélyeget, mindent ...
Menyecskék miatt
megkergette négy vasvillás paraszt,
s végül borba fúlt vézna zsenije.”

(Tücsökléve: 141.)

E tömör jellemzés mögött egy különös élet áll. Művészi hajlama, különösen a festészet iránti tehetsége, már gyermekkorában megmutatkozott. Apja azonban, aki gimnáziumi igazgató volt Kunszentmiklóson, nem engedte művészpályára. Később mégis továbbfejlesztette tehetségét, s többek között Feszty Árpád és Cserna Károly méltatták figyelemre nem mindennapi képességeit, s biztatták további munkára. Ő azonban mégis elsüllyedt. Falusi tanító lett, s belefulladt a vidék porába. Később Herman Ottó figyelte fel rá, s akarta maga mellé felvenni a Madártani Intézetbe, mert nemcsak festeni tudott ügyesen, hanem különös tehetsége volt a madarak preparálásához is. Végül ebből sem lett semmi. A maga gyönyörűségére azonban továbbra is festegetett, s nagy szenvedéllyel vadászott a ritka madarakra. Kiterjedt levelezést folytatott, kameruni és braziliai partnereivel cserélgette a preparált madárbőröket.

⁶ G. SZABÓ SZABOLCS szóbeli közlése. Móríc Zsigmond idevonatkozó leveleit a közeljövőben fogom publikálni.

Mint G. Szabó Mihály, később ő is elkerült Tiszabecsről. 1924-ben az Eger melletti Andornakon telepedett le, nyugalomba vonulása után pedig Egerben élt.⁷ Utolsó éveiben új festészeti eljárásával és különös színhatásával, saját készítményű festékeivel keltett feltűnést. Kísérleteiről, vagy ahogyan ő mondta, „felfedezéséről” az országos közvélemény is tudomást szerzett. Az *Est* 1936. március 28-i számában *A színek regényes életű muzsikusa* címmel hosszabb riportban számol be Szentpétery Sándor különös festészeti titkairól. A „titok”, a felfedezés mibenléte persze nem egészen derül ki a cikkből, a riporter — Bakos Ákos — azonban lelkes hangon méltatja a különös ember különös festészetét: „Csodálatos panoráma tárul elém. A gerendás szoba mind a négy fehér fala tele képpel. De olyan friss képekkel, amilyent én még soha nem láttam. Kartotékok nyílnak ki előttem, kép-kép mindegyikben, kartonra, papírosra festett csendéletek, állatképek. Vízfestés, pasztell? Nem. Valami egészen más. Ez Szentpétery kántortanító úr nagy tudománya és felfedezése.”

Szentpétery pedig így nyilatkozik munkájáról: „Harminc év óta kísérletezem és a színeknek lettem a muzsikusa. Sikerült olyan festékeket feltalálnom, amilyeneknek sehol a világon nincsen párja. . . Ez az én nagy titkom. Bizonyos vegysóval felforralt hőlével, esővízzel és még más titkokkal készítem az én festékeimet. Nincs az a hatalom, amelyik el tudná halványítani az én színeimet. . .”

Van ebben a nyilatkozatban valami az alkimisták sarlatános titokzatosságából, de ezt leszámítva is egy nem mindennapi, félresiklottságában, elkallódottságában és különbségében is rendkívül érdekes egyéniség bontakozik ki előttünk, aki bizonyára jelentős hatással volt az ifjú Szabó Lőrincre, főként a művészi pálya iránti érdeklődés felkeltésével. Hogy ez a feltevés nem alaptalan, azt talán az a tény is támogatja, hogy Szabó Lőrinc unokatestvére, G. Szabó Kálmán, aki szintén többször vakációzott abban az időben Tiszabecsen, s akivel együtt jártak Szentpéteryhez festegetni, vadászgatni, később rajztanár és neves festőművész lett. Talán Szentpétery nélkül is azzá lett volna, aligha lehet azonban kétségbe vonni, hogy egy ilyen eredeti, színes, bohém egyéniség szerepet játszott a közelébe került fogékony fiatal emberek képzeletének, alkotásvágyának felgyújtásában.

Érdekes, hogy Szentpétery később elvesztette szemé elől Szabó Lőrincet, nem tudott róla, hogy ifjú barátja neves költő lett, a diák Szabó Lőrinc azonban még több mint 20 évvel később is emlékszik. G. Szabó Mihályhoz írott levelében érdeklődik, mi lett testvérének fiából, Lencikéből.

A tiszabecsi emlékeket megőrző versek harmadik szereplője *Kondor Laji*, a harangozó fia. Ma is Tiszabecsen él, 1958-ban 60 évesnek mondta magát, így egy-két évvel idősebb lehetett Szabó Lőrincnél. Mint a harangozó fia, mindennapos volt a paplakban, apját helyettesítve hivatalból is a pap körül kellett segédkeznie. Az ott vakációzó diák számára azonban nemcsak egyszerűen belső szolga volt, hanem sokkal inkább afféle „fegyverhordozó”, vagy idegenvezető, akivel biztonságosabban lehetett nekivágni a tiszai füzeseknek, aki tudta, hol lehet veszély nélkül fürödni, ismerte a madárfészkeket, de otthon, a parókia nagy kertjében is hasznos játszótársnak, barátnak bizonyult. Erre már csak azért is szükség volt, mert más diák nem igen akadt a faluban. Istenhátamögötti kis falu volt Tiszabecs a század elején, vasútja ma sincs, akkor még kövesútja sem volt. A papon, tanítón kívül értelmiségi ember nem igen lakott benne, a parasztok pedig nem tanították fiaikat, még a jómódúak sem, akiknek lett volna miből. Ha bátyja és unokatestvére nélkül nyaralt ott Szabó Lőrinc — s leggyakrabban így történt —, akkor nem igen került hozzá illő korú társasága. A szomszéd faluk papi családjai és a környékbeli rokonok össze-összejöttek ugyan néha G. Szabó Mihály házában, a kissé félszeg diák azonban inkább szenvedett a hangos kedvű vendégek és kuncogó csitlírányaik közelében, minthogy igazi társakra, barátokra talált volna. Éppen ez a magányosság teszi érthetővé a nagybácsi egyéniségének az ifjúra gyakorolt rendkívüli hatását, és azt is, hogy annyira az ezermesterkedő Szentpétery bűvkörébe került ezekben az években.

Kondor Laji volt az egyetlen hasonló korú társ, aki a tíz éven át ismétlődő vakációzás állandó szereplője lett, s akire 30—35 évvel később is név szerint visszaemlékezik a költő. Legnagyobb érdeméve vele kapcsolatban a közös harangozás a toronyban. Falusi gyermekek számára eléggé megszokott, de azért mindig izgalommal végzett multság, szórakozás a harangozás. A 10—15 éves fiúk valósággal versengenek érte, s nem kis eredménynek számít, ha sikerül a harangozó vagy az őt helyettesítő családtag kegyeibe férkőzni. Nem is annyira a harangozás, hanem már maga a torony mennyi izgalmat rejt, mennyi csábítással vonz. A kis diáknak, aki addig városban lakott, csak Becsen van alkalmja megismerni ezeket az izgalmakat. Őt is magával ragadja a magasság mámoros fűnnsége, a harangozás pedig nemcsak izmait erősíti, hanem ügyességét, bátorságát is próbára teszi. 30 évvel később, az emlékek felidézése közben is végigfut rajta a borzongás, amikor kamaszos vakmerőségükre gondol.

⁷ Az életrajzi adatokat SZENTPÉTERY SÁNDOR G. Szabó Mihályhoz írt, Egerben, 1939. december 7-én kelt leveléből vettem, amelyet G. Szabó Szabolcs bocsátott rendelkezésemre.

Harangozás közben ugyanis — csak úgy játékból — megfogták a harang szélét, hogy aztán gyorsan elkapják a kezüket az irtózatossággal lecsapó harangnyelv ütése elől.

A háborús nyarakat is nagybátyjánál tölti Szabó Lőrinc egészen 1918-ig, amikor 18 évesen őt is magával sodorja a háború mindig új és új áldozatokat kívánó áradata. Szerencsére mire kiképeznék, vége a háborúnak, egyúttal azonban vége a tiszabecsi idilleknek is. Ő egyetemista, újságíró, költő lesz, de nagybátyjáék is elkerülnek onnan. A kapcsolatot azonban tartják életük végéig. Utoljára 1938-ban látogatja meg nagybátyját, akkor már Csalolcon. Tiszabecsen 1918 után nem járt soha többé. Az ott kapott élmények, benyomások azonban végigkísérték egész életén. Csak később ébredt igazán tudatára, mit hozott magával a rekkenő tiszabecsi nyaraktól, s a múltó évekkel egyre erősödő nosztalgiával vágyott vissza az ott töltött gyermek- és ifjúkor emlékeihez. Ahogy maga írja: „... mindig erősebben, mindig többször, azt kellett éreznem, hogy számtalan kis és nagy emlék, tapasztalat, megfigyelés, ami az ember boldogsága, számtalan tudás bizony odaköt, onnan eredt, onnan éltet.”

Hogy egész emberi és költői fejlődése szempontjából mit jelentett számára Tiszabecs, azt ő maga fogalmazta meg legtömörebben a *Tücsökgépe* egyik legszebb, leglíraibb darabjában:

„Szatmár, Tiszabecs, rekkenő nyarak,
húsomba ittam parazsatokat,
húsomba és csontomba fényetek,
tigrisrőt napot, szeszlangkék eget,
vad deleket, mikor szinte kigyúl
az árnyék is és menekül, lapul,
meggy, málna vérét, felforrt temetőt,
szikra lepkét, villám szitakötőt,
nagy búzatáblák öntvény aranyát,
tátott szájjal lihegő éjszakát,
s ami csak szép volt, valóság s csoda,
egész falvak, megyék káprázata,
s ami csak jó, mindazt, amit ide-
hoz valahonnan ez a tücsökgépe,
mind, ami fény van bennem és öröm,
mind nektek köszönhetem, köszönöm,
vakációim, rekkenő nyarak,
s Mihály bátyám, ... ki vagy a föld alatt.”

(*Tücsökgépe*: 115.)

II.

„...kik mikor minden remény elhagyott,
segítettetek, vigasztaltatok, Buda, Sóstó-
hegy...”

Másodszor 1945/46 telén került Szabó Lőrinc közelebbi kapcsolatba a Nyírséggel. A háború utáni inflációs, nehéz télen jó másfél hónapot töltött ekkor a Nyíregyháza melletti Sóstóhegyen, *Thomas Ernő* házában. *Thomasékkal* kezdő költő korában ismerkedett meg, mikor még ők is a fővárosban éltek. Gráfék révén kerültek baráti kapcsolatba, akiknél Szabó Lőrinc, Pestre kerülésének első időszakában, egyetemi hallgató korában lakott, s akiktől önéletrajzi versciklusában is több helyen megemlékezik. *Thomas Ernő* pénzügyi főtanácsos volt, de prózai foglalkozásával ellentétben, volt benne valami bohémos hajlám. Felesége pedig egyenesen rajongott az irodalomért, a művészetekért. A XVII—XVIII. század irodalmi szalonokat fenntartó széplelkű asszonyainak volt kései utóda. Több íróval és művésszel is baráti kapcsolatban álltak, s anyagilag is szívesen segítettek a fiatal tehetségeket. A nyugdíjazás után, még a harmincas évek közepe táján, Sóstóhegyre költöztek, ahol kisebb szőlőbirtokuk volt. A kapcsolatot azonban ezután sem szakították meg pesti barátaikkal, így Szabó Lőrincel sem. A háború, különösen pedig Budapest ostroma egy időre elválasztja ugyan őket egymástól, a nyugalom helyreállása után azonban ismét felveszik az érintkezést. 1945 őszén szinte egy időben adnak kölcsönösen életjelt magukról. S érdekes, hogy egymástól függetlenül, már az első híradásokban mindkét részről fölmerül a sóstóhegyi látogatás, illetve hosszabb ott tartózkodás gondolata.

A látogatás előzményeiről, s a sóstóhegyi tartózkodás történetéről a költő *Thomasék* hoz írott leveleiből, s *Thomas Ernő* ma is Sóstóhegyen élő leánya, *Thomas Marian* szíves szóbeli közléseiből, egész kis múzeumra való emléktárgyaiból, dokumentumaiból meglehetősen pontos és hiteles képet alkothatunk magunknak. Szabó Lőrinc első levele 1945. november 14-ről való, s már ez az első dokumentum sem csupán azért érdemel figyelmet, mert a *Thomasékkal* való kapcsolat újrafelvételét, s egyúttal a sóstóhegyi látogatás tervét tartalmazza, hanem

mindenekelőtt azért, mert érdekesen világítja meg a *Tücsöke* keletkezésének körülményeit, főként a ciklus koncepciójának kialakulását. Csaknem három hónappal későbbi időből származik ez a levél, mint a G. Szabó Mihálynak szóló vigasztaló írás, mégis mintha csak folytatása lenne annak. Folytatása, s egyben kiegészítése is. Míg abban a nagybácsi halálával kapcsolatban főként az elsüllyedt gyermekkor tiszabecsi emlékeit idézi, addig itt már közvetlenül a mű megírásának körülményeiről számol be, akkori lelkiállapotába és költői műhelyébe egyaránt bepillantást engedve. A levél elején mentegetőzik, hogy korábban nem írt, majd a következőképpen folytatja:

„A másik ok már kellemesebb. Azért sem írtam ti., mert minden maradék időmet, idegemet, minden rezzenésemet igénybevette egy nagyarányú új költői munka, amelyet épp a legrosszabbkor kezdtem el, de olyan legjobb lendületben, hogy azért még az életemet is eladtam, vagy elhagytam volna. Képzeltétek: elkezdtem írni egy verses önéletrajzot! Olyan munkát, amely eleinte egészen másnak indult, egy versnek, középhosszú kis lírai darabnak. S az egy versből egy hét alatt kinőtt egy 250—300 versből álló kompozíció elképzelt kerete, aztán a keret kezdett kitöltődni, megelni, előbb ez a szektora, aztán az, egyszer a gyermekkori rész aztán, egy nagybátyám halála miatt, a tiszabecsi nyaralások emléksorozata, és így tovább. A legszörnyűbb napokban is ezen a verscikluson, ezen a lírai életrajzon dolgoztam, soha sem észlelt munkabírással, nyilván menekülve „in die Arbeit”, „a munkába”, szerencsére, s nem „in die Krankheit”, „a betegségbe”, ahogy a freudisták előírnák. Az egésznek a kisebbik fele már kész is van, összesen 109 darab: az utolsó öt egész esztendőben nem írtam annyi eredeti verset, mint az utolsó három hónap alatt! És az alatt az idő alatt megint félretettem bizony én mindent, félre mindent, amit nem nyomott kezembe a perc kényszere s egy-egy szeszélye: még és még és még dolgoztam, a magam művén, a váratlanon, a nagyszerűen haladón, folyton remélve, hogy majd csak elintézem egyéb szívbeli és másféle dolgaimat, szükségemet, kötelezettségeimet is, és rá-rágondolásokkal üzengetve, tényleges levél helyett, egy-egy drága emberemnek, köztük tinektek. Gondolom, örültök a hírek, s úgy igyekszik látni a dolgot a ti jóakaratok is, ahogyan az én önzésem: megbocsátható érte a mulasztás.

És ezen a ponton hadd kérdezzek meg rögtön valamit, amire már jóideje szintén készülök... — egyszerűen: hadd kérdezzem meg rögtön, hogy nem jelentkezhettek-e én mostanában a ti baráti kúriátokba vendégnek, fizető vendégnek? Szeretném három hónap alatt befejezni a munkámat, hogy tavaszra kijöhessen... — és ehhez most már minden napot rettentően ki kellene használnom. Három helyen érdeklődtem, válaszom még nincs sehonnán, — az egyik hely ti vagytok —: a koszt most nem fontos, csak a magány, a csend, meg a meleg szoba; az utóbbi sajnos nincs meg itthon, s nem is lesz meg ezen a télen: legfőképp ezért mennek most vidékre. Zalaegerszeg, Badacsony (egy menedékház), Nyíregyháza közt dől el a közeljövő. Bár igaz, a minap felvetődött egy váratlan svábhgyei lehetőség is, elsőrangú külsőségekkel, de majdnem megoldhatatlan étkezési helyzettel... Tudom, hogy gondolatok ránk már régebben is, és hogy hívtatok; ez ad most bátorságot rá, hogy én magam jelentkezsem.”
1945. nov. 14.)

A költő néhány nappal később írt következő leveléből derül ki, hogy előző levele talán még meg sem érkezett rendeltetési helyére, amikor ő már meg is kapta Thomasék meghívását:

„Végtelenül megható a szeretetetek. Négy napon át szinte csak tirólatok volt szó a házunkban. Írtam a négyoldalas levelet, postán, amely azóta (bár késve adtam fel) már bizonyára megérkezett, s amelyben épp azt kérem, amit Juliska útján magatok ajánlotok fel a legszívélyesebben. Szombaton este aztán megjött ez a két debreceni szeleburdiság, a krumplival, almával, sziruppal, liszttel, a jércéske négy tojásával, mindennel s a sok hírrel! Ez már válasz volt az oda sem ért levélre. Tegnap pedig a másik küldönc futott be, délután, a csomaggal, amelyről még írok, s a meghívó levéllel. — De úgy látom, talán túlságosan siránkoztunk, vagy a lányok esetetlénk túlvad színekkel a rossz helyzetünket; olyan egészen kutyául ugyanis mégsem vagyunk, hogy még — útiköltséget is küldjete a meghívás mellé! Jaj, istenem, de megható és megszágyenítő a jóságotok!” (1945. nov. ?)

Ugyanebben a levélben újra megfogalmazza látogatásának célját is. Világosan kifejezésre juttatja, nem azért utazik, hogy kellemesebb környezetben húzza át az inséges telet, hanem dolgozni akar:

„A meghívást még egyszer köszönöm. Úgy tesztek majd mindennel, ahogy kérted, Ernő. Nagyszerű a jó koszt, de most a meleg a fontos, hogy dolgozni tudjak... Elsősorban a hideg elől, s azért húzódnék hozzátok, vagy máshova, hogy tavaszra meglegyen a munkám. A többi tipp még lóg a levegőben, a válaszoknak mostanában kellene befutniuk... Ha megoldható az utazás, talán megosztanám a telelésemet. A Bakonyban a magány vonz. Nálatok a szeretet és a biztonság...”

Beszámol munkája előrehaladásáról is: „A nagy versből most már 114 darab van készen... De jó volna valami nagy ugrást tenni a munkában! Most csak ez a fontos, egyegyedül ez!”

Majd még ezt fűzi hozzá: „Százféle apróság miatt nem mehetek azonnal. Kb. tíz nap kell, hogy indulhassak. Ha csak tőlem függene, rögtön mennék.”

A százféle apróságnál is nagyobb gond azonban maga az utazás, amely 1945 telén valóban nem tartozott a könnyű és kellemes dolgok közé. Előbb egy alkalmi autóban reménykedett, végül azonban mégis vonaton tette meg az utat. Kapott az alkalmon, amikor parasztpárti ismerőseitől meghallotta, hogy egy külön motorvonat országgyűlési képviselőket visz Kisvárdára, amellyel ő is elmehetne Sóstóhegyig.⁸

1945. december 8-án éjjel érkezett Sóstóhegyre. Az utazás olyan váratlanul jött, hogy Thomasekat nem is értesíthette érkezéséről. Így az állomásról egyedül kellett nekivágnia az útnak, hogy vendéglátói házat megkeresse, korábban ugyanis még nem járt náluk. Sóstóhegy nem falu, hanem szőlőtelep Nyiregyházától kb. 6 km-re a záhonyi vasútvonal mentén. A házak nem szabályos utcarendben sorakoznak, hanem magányosan állnak, szétszórva a szőlőkben, gyümölcsösökben. Ráadásul hideg téli éjszaka volt, a dimbes-dombos, homokos tájat, az utakat is vastag hó borította. Jó időbe telt tehát, míg a vasúti pályaudr magyarázata alapján Szabó Lőrinc megtalálta Thomasek lakását. A ház, amelyet a költő kúriának nevezett idézett levelében, valójában inkább szerény nyári lak, két szobával, a hozzátartozó egyéb helyiségekkel, valamint a szükséges gazdasági épületekkel. Nyáron nagyon szép a környezet. A ház előtt néhány szép fenyő, az udvaron hatalmas diófa, a falakat repkény futja be, s közel és távol mindenütt szőlő és gyümölcsös. A havas decemberben azonban meglehetősen sivár és elhagyott. A család télen csak az egyik szobát használta, a vendégszoba azonban éppen foglalt volt ezen az éjszakán, a tanítónő aludt ott, így a hirtelen jött vendégnek a konyhában készítettek fekhelyet az első éjszakára.

Így kezdődött Szabó Lőrinc másfél hónapos sóstóhegyi tartózkodása, amelyben a *Tücsökzene* jelentékeny részét alkotta. A fennmaradt tárgyi emlékekből, Thomas Marian elbeszéléseiből, s a költő későbbi leveleiben újra meg újra felbukkanó, az előbbieket hitelesítő visszaemlékezéseiből nem lenne nehéz feladat összeállítani ennek a hat hétnek a részletes történetét. Ezúttal azonban figyelmünket főként a *Tücsökzene* megírásának körülményeire, a nagy mű előrehaladásának problémáira korlátozzuk. A költő életének külső eseményeiből, s Sóstóhegyen töltött napok krónikájából csak annyit idézünk, amennyi elkerülhetetlen, s amennyi a *Tücsökzenére* vonatkozó dokumentumok megértéséhez is feltétlenül szükséges.

Az a lázas munkalendület és alkotási vágy, amelyről utazás előtti leveleiben írt, Sóstóhegyen sem hagyja nyugodni, nem engedi elmerülni a baráti vendégeskedés különben jóleső hullámaiba. Szinte az első naptól kezdve rendszeresen dolgozik. A vendégszoba, amelyben aludt, kevésbé védett, nehezebben fűthető, ezért nappalra ő is a család szobájába húzódott. A cserépkályha közelébe helyezték neki egy kis asztalt, ott irogatott egész nap. Nem kelt ugyan nagyon korán, de aztán — rövid megszakításokkal — egészen estig íróasztalánál ült. Munka közben teljesen önmagába merült, környezetének életéről alig vett tudomást, mintha mindig egyedül lett volna a szobában. A vendéglátók igyekeztek is minél kevesebbet zavarni, azonban akkor sem zavartatta magát, ha jelen voltak. Sőt még biztatta is őket, csak járjanak-keljenek nyugodtan, mintha ő ott sem lenne, mint ahogy lélekben nem is volt ott ilyenkor, az elszüllyedt, messzi gyermekkor emlékképei között időzött, gyermek- és ifjúkorát élte újra az alkotás lázas, fehér izzású magasfeszültségében. De még testileg is máshová képzelte magát. Gyakran mondogatta, hogy úgy érzi munka közben, mintha egy kávéházban, vagy szerkesztőségben lenne, amelynek megszokott zaja nem zökkentti ki teremtő hangulatából. A szobának azt a sarkát, ahol ő dolgozott, el is nevezte „*Tücsök-kávéház*”-nak. Asztala fölé kemény kartonból készített táblácskát akasztott a falra, amelyre saját kézírásával a következőket írta:

A „TÜCSÖKÖK“

SZERKESZTŐSÉGE ÉS KÁVÉHÁZA

SÓSTÓHEGY

TULAJDONOS:

Thomas Ernő
Thomas Ernőné
Thomas Marianne

TÖRZSVENDÉG:

Szabó Lőrinc 1945. XII. 8.
1946. I.

⁸ THOMAS MARIAN szíves szóbeli közlése.

A szobát ritkán, s akkor is csak rövid időre hagyta el. A kemény téli idő, a nagy hó visszariasztotta a nagyobb sétáktól, csak a postára ment el néha-néha. Délutánonként, ha egy kis mozgást kívánt, séta helyett inkább a favágásban segédkezett a házigazdának. Erről ő maga is megemlékezik egyik nem sokkal később írott levelében: „De sokat gondolok magukra, de szívesen gallyaznám azt a fát.” (1946. február 17.)

Nemcsak kint segédkezett azonban szívesen a favágásban, bent a tűzhely előtt is elfarigcsált néha, foga között halkan füttyörészve. E farigcsálások emlékét őrzi egy akácfából készített csinos papírvágókés, amelyet Szabó Lőrinc Thomasnénak ajándékozott. A kés penge-részének egyik oldalán a költő jellegzetes kézírásával ez olvasható: *Máriának — Szabó Lőrinc*. A másik oldalán pedig az ott tartózkodás időpontja: *Sóstóhegy, 1945. XII. 8—1946. I.* A dátum ugyanúgy befejezetlen, mint a Tücskök szerkesztőségének és kávéházának tábláján. A befejezetlenség oka is ugyanaz. Amikor készítette a költő, még nem tudta, meddig marad. Elutazása pedig olyan váratlanul és gyorsan történt, hogy akkor ilyen apróságokra már nem gondolhatott.

A munkájával szépen haladt, ezért általában jókedvű és elégedett volt. Volt olyan nap, amikor négy-öt új verset is írt. Ilyenkor ebédnél, vagy este büszkén dicsekedett az új „tücskök”-kel, s szívesen, külön kérés nélkül is mindig felolvasta az aznapi „termést”. Persze nemcsak dicsekvés volt ez, hanem hozzátartozott alkotási módszeréhez. Az önellenzésnek egy fajtáját jelentette a költő számára. Így akarta lemérni műveinek hatását, s érdeklődéssel várta mindig a család észrevételeit, megnyilatkozásait. Az elkészült darabokat még nem tekintette lezárt, végleges megoldásoknak, újra és újra munkába vette őket, csiszolta, alakította, nemegyszer újra írta az egészet.

Munkamódszeréről nem sokat beszélt, de nem is csinált különösebb titkot belőle. Ötleteit, gondolatait először gyorsírással jegyezte le, mintha csak arra vigyázott volna, hogy az ihlet percének egyetlen gondolata vagy érzése se röpöngen el tőle. A gyorsírást különben is nagyon szerette. Amikor nem dolgozott, kezével akkor is gyakran írt gyorsíráss-jeleket a levegőbe. Míg nem ismerték ezt a szokását, furcsán néztek rá. Olyanok voltak ezek a különös mozdulatok, mint valami varázslat, bűvös ráolvasás szertartásának hókuszpókuszai. A gyorsírással jegyzetektől született meg aztán a vers, amelyet most már rendes írással rögzített. Kézírásán sokat javíttatott, egész sorokat újakkal cserélt fel, míg végül megfelelőnek találta. A kész verseket aztán le is gépelte, de előfordult, hogy még a gépelt szövegen is változtatott. Thomaséknak nem volt írógépjük, a postamesternőtől kértek egyet kölcsön, azt használta a költő egész ott tartózkodása alatt.

A versek legépelése után a jegyzeteket és fogalmazványokat eldobta, és arra kérte a családot, tüzelték el, semmisítsék meg. Még hazatérése után írt egyik levelében is megismétli ezt a kívánságát: „A „tücskök” másodpéldányait, kérem, legyenek szívesek elégetni; majd küldök én maguknak igazi, végleges kéziratot, csak legyen meg a kötet...” (1946. márc. 6.)

Thomasék sokkal jobban tisztelték a költő akaratát, semhogy ne teljesítették volna azt. Félt és szerető gondoddal őrizték meg tőle minden emléket, de a fogalmazvány-kéziratokat, sajnos, valóban elégették. Sajnos, mert a fogalmazványokban kísérhetnének végig az egyes darabok kialakulását az ötlet megszületésétől a végleges megoldásig.

Egyetlen fogalmazvány-papír került el véletlenül a pusztulást, amely két oldalán a *Tücsökzene* 218. és 219. darabjának (*Verkli és A Halál Tengere*) első változatát tartalmazza. Érdemes és tanulságos egymás mellé állítani a kéziratban fennmaradt és a kötetben megjelent, végleges szöveget.

A fogalmazványban megőrzött szöveg:

„És közben folyt az élet. Iskola,
háború, szerelem. Otthon a
szegénység. Könyvek és könyvek megint.
Reggelek, esték és évszak szerint
havak és fények, öröm és panasz,
mindig másféle, mindig ugyanaz.
Könyvek és könyvek és könyvek megint,
bizonyítványok már szokás szerint,
Tiszabecs újra, titok, szerelem,
és háború és romlik a szemem,
Zoltán katona, a húgom beteg,
és könyvek újra, könyvek, rengeteg,
és nyári hold, szívek zűrzavara,
és égő avar őszi illata,
minden emléket őrzök, hurcolok
és amit tudni kéne, sose fogy,

és keresem magam. — Hol vagy, életem?
Hang szól: Túl az Égverő Hegyeken.”

A nyomtatásban megjelent végleges megoldás:

„Közben háború és hétköznapiak.
Könyvek. Szerelem. A verkli forog.
Könyvek. És tavasz. Hajnalka beteg.
Erősebb mínuszos szemüveget
rendel az orvos. Nyár Tiszabecsen.
Beber bevonul. S megint szerelem.
S *to glükümálon*, és kórházvonalat.
Egy ápolónő ópiumot ad.
S könyvek megint, Peer Gynt, és új muzik,
s a sötétben két szem találkozik,
s őszi hold kél, szívek zúrzavara,
s óh, égő avar esti illata!
Aztán *Soracte stet nive candidum*.
S varjú mondja: Kár, s ágyú bögi: Bum!
S könyvek, szerelem és könyvek megint,
és verkli bent és verkli odakint...
S hang kérde: „Hol vagy, végső értelem?”
S felel: „Túl az Égverő Hegyeken!”

Mint látjuk, nem apró simítgatásokról, stiláris javításokról van itt szó, hanem szinte teljesen más versről. Az alapmotívumokat meghagyja, de aztán egész sorokat újakkal cserél fel. Az egészet valahogy tömörebbé, keményebbé, plasztikusabbá, ugyanakkor kissé elvontabbá is teszi.

A másik költemény két változata között nincs ilyen nagy különbség, de azért az is szemléltetően mutatja, milyen műgonddal keresi a költő a végleges megoldást.

A kézirat szövege:

Mentünk. Elöl Gilgames. Alagút.
Öre szavakat mormolva aludt.
Ki vagy? — „A tudás.” — Tudásod? — „Titok.”
— Azt keresem. „— Menj át és megtudod!”
Végtelen akna záródott körénk.
Egy év hátul kioltotta a fényt.
Elöl Gilgames. Egyforma sötét.
Aztán én. Éj, csönd. A második év.
Mentünk. Gilgames. Egyforma sötét.
Aztán én. Éj, csönd. A harmadik év.
Elöl Gilgames. Egyforma sötét.
Aztán én. Éj, csönd. A negyedik év.
Mentünk. Gilgames. Egyforma sötét.
Aztán én. Éj, csönd. Az ötödik év.
Elöl Gilgames. Az akna sötét
Végén fényt gyújtott a hatodik év.
Hét év. Kileptünk: megváltás! S ime,
előttünk állt a Halál Tengere.

A kötetben napvilágot látott végleges szöveg:

Égverő Hegyek. Lent szűk alagút.
Ott találtuk Szidari Szabitut.
Gilgames szólt: „Istennő, átjutok?
S ott mi vár?” „Menj: hét év, és megtudod!”
Zegzugos, sötét akna nyílt elénk.
Mentünk. Egy év kioltotta a fényt.
Mentünk. Mindenütt egyforma sötét.
Éj, csönd. És elmúlt a második év.
Mentünk. Mindenütt egyforma sötét.
Éj, csönd, más semmi. A harmadik év.
Mentünk. Mindenütt egyforma sötét.
Éj, csönd, más semmi. A negyedik év.

Mentünk. Mindenütt egyforma sötét.
 Éj, csönd, más semmi. Az ötödik év.
 Mentünk. Nagymessze az akna sötét
 végén fénypont gyúlt. A hatodik év.
 Mentünk. Hét év. Kiléptünk! — És, íme,
 előttünk állt a Halál Tengere.

Itt már inkább csak szavak kicseréléséről, és a szórend megváltoztatásáról van szó. De ezekben az apróbb változtatásokban is mennyi tudatosság! A kezdő szavak kicserélése után sokkal nyilvánvalóbbá válik a költemény összefüggése a ciklus előző darabjával, s ezáltal mondanivalója is világosabbá válik. Az átdolgozás egyúttal csökkenti a vers monotonitását is, aminek ugyan itt különleges, a mondanivalót erősítő, hangulati szerepe van, de a végleges kidolgozásban sokkal ökonomikusabban él a zenei hatásnak ezzel az eszközzel.

Igy teltek el állandó munkában a napok és hetek. Talán csak a karácsonyi és újévi ünnepek, s az ezzel kapcsolatos vendéglátás zökkentették ki egy kicsit rendszeres tevékenységéből. Ennek a sóstóhegyi karácsonynak azonban mégis szép emléke maradt. A fenyőfa alatt, az ünnepi estén, a vendéglátók apró ajándékokkal kedveskedtek a költőnek s viszonzásképpen ő is ajándékozott. Thomasnénak, a ház asszonyának adta *Omár Kháyyám: Rubáiyát* című művének gyönyörű fordítását. A könyv az Új Idők Irodalmi Intézet díszkiadásában, tokban, Romaszkan Alice illusztrációival, számozott kiadásban jelent meg. A költő a következő kedves dedikációt írta a kötetbe:

Élj Pesten, vagy Nyíregyháza felett,
fanyar vagy *édes* töltsse serleged:
 az Élet Bora lassan elapad,
 az Élet Lombja hull, hull, s eltemet.

Sóstóhegy, 1945. december 24.
 Thomas Máriának kézcsókkal
 Szabó Lőrinc

A dedikáció a versciklus VIII. darabjának változata. Ott az első sor így hangzik:
 „Élj Naishapurban, Babylon felett...”

Az ünnepek után ismét teljes lendülettel vetette bele magát az alkotásba, s a „tücskök” — ahogy verseit nevezte — szaporodtak is napról napra. Annyira elmerült önleletrajzi ciklusába, hogy más téma nem is érdekli, a ciklusba nem tartozó eredeti verset nem is írt Sóstóhegyen. Van azonban egy ismeretlen, nyomtatásban még meg nem jelent műfordítása ebből az időből, melynek szövegét — a költő eredeti kézírásával — Thomas Marian őrizte meg:

A nyíl és a dal
 — Longfellow —

Nyílmal szállt, fúrta az eget,
 és földre hullt, s itt elveszett;
 mert úgy repült, oly sebesen,
 hogy nem követhette a szem.

Dalom bezengte az eget,
 és földre hullt, s itt elveszett;
 mert hogy szállhatna szem a dal
 elsuhanó szárnyaival?

Sokkal később, egy tölgy alatt,
 megtaláltam ép nyílamat;
 aztán az egész dalt is, — egy
 baráti szív őrizte meg.

A fordítás története a következő. Thomasné nemcsak irodalom- és művészetrajongó, művelt nő volt, hanem egyszer-egyszer maga is megpróbálkozott a tollforgatással. Így Longfellow e költeményét is lefordította. Fordítása meg is jelent a *Nyírvidek* című nyíregyházi lap 1944. március 1-i számában. Ott tartózkodása idején megmutatták ezt a fordítást Szabó Lőrincnek is, aki nyilván nem volt megelégedve Thomasné tartalmilag hű és pontos, de a költőiség szempontjából már kevésbé sikerült átültetésével, s bírálatát úgy fejezte ki, hogy ő is

átköltötte Longfellow bájos kis versét. A fogalmazványra keltezés is írt, így a fordítás időpontját is tudjuk: „Sóstóhegy, 1946. I. 4.” A kéziratokat — a vers kialakulását jól szemléltető fogalmazványt és a végleges szöveget tartalmazó tisztázatot — Thomaséknak ajándékozta a költő, később talán ő maga is megfedkezett róla, nyilván ezért nem került bele egyetlen gyűjteményébe sem. Nem található a fordítás az *Őrök barátaink* 1958-ban megjelent, bővített kiadásában sem, amely Szabó Lőrinc kisebb műfordításainak mindeddig legteljesebb gyűjteménye. Ha a vers kiválasztásánál nem is saját ízlése vezette, a fordítás nem rögtönzés, hanem a végleges megformálás igényével készült gondos munka, amely magán viseli a nagy műfordító és nagy költő egyéni bélyegét. Föltétlenül érdemes tehát arra, hogy helyet kapjon a költő műfordításainak egy későbbi, még teljesebb gyűjteményében.

A vendéglátók örültek jelenlétének, ő jól érezte magát, munkájával is kitűnően haladt, így szoba sem került még az elutazás, amikor váratlanul egy tragikus esemény vetett véget a sóstóhegyi idillnek. Január 19-én éjszaka fegyveres betörők hatoltak be Thomasék házába. A család értékein kívül magukkal vitték Szabó Lőrinc fehérnemű-készletét és ruházatának egy részét is. Odautazása előtt, egyik idézett levelében, azt írta a költő, hogy elsősorban a biztonság vonzza Sóstóhegyre, s most épp ebben a vonatkozásban kellett keservesen csalódnia. Tovább nem maradhatott ott, s nemcsak a fehérneműk miatt. A garázda rablók magukkal vitték munkakedvét, alkotásvágyát is. S ezt még jobban fájta, mint a kézzelfogható értékeket, pedig azoknak sem volt bőségében. „Hogy az isten verje meg azt az éjszakai közjátékot, amely ott Sóstóhegyen úgy felrobbantotta a maguk életét s velem a munkalehetőségemet!” — írja keserűen hazautazása utáni első levelében. De később is föl-fölbukkan leveleiben az a brutális élmény. Éppen egy évvel később levelet ír Thomaséknak, s ebben is felidézi a nevezetes napot: „Kedvesek vagytok, hogy emlégtitek a tavalyi együttlétünket, a hosszú vendéglátást; bizony nekem is eszembe jutott Sóstóhegy, amikor leírtam az ominózus dátumot: jan. 19!” (1947. január 19.)

Az eset után maguk Thomasék sem maradtak otthonukban, behúzódtak Nyíregyházára rokonaikhoz. Két-három napot még Szabó Lőrinc is ott töltött, amíg felkészült az utazásra, és az ismerősök révén alkalmi járművet talált.

Az elutazása előtti utolsó estén nyíregyházi tisztelői, akikkel Thomasék révén kötött ismeretséget, barátságot, egy kis összejövetelt, rögtönzött irodalmi estet rendeztek, ahol Szabó Lőrinc olvasott fel verseiből. Az Iskola utca 1. szám alatt, a Földosztó Hivatal helységében gyűltek össze az irodalom barátai, s igazán bensőséges ünneplésben részesítették a költőt. Nem szabályos előadást volt ez, inkább baráti beszélgetés, de a lelkes együttes alig akarta elengedni a költőt, aki végül is a Sóstóhegyen írt versek többségét felolvasta.⁹

Ez a forró hangulatú búcsúeste némileg feledtetni vele a néhány nap előtti kellemetlen emléket, de hiába tartóztatják, már nem marad tovább. Érti, hogy úgysem tudna újra dolgozni szívében ezekkel az emlékekkel, így hát mindenáron menni akar. Január 24-én reggel indul Nyíregyházáról, de az utazással is balszerencséje volt. Az ismerősök egy alkalmi személygépkocsin szereztek helyet számára, azonban a kocsit már Újfehértónál felmondta a szolgálatot. Így aztán nyitott teherautón kellett megtennie az utat, 10 fokos hidegben, csontig ható jeges szélben, kalapban, kesztyű nélkül.¹⁰

Ezzel a kegyetlen téli utazással zárul le Szabó Lőrinc hathetes sóstóhegyi tartózkodása, életének egyik legtermékenyebb korszaka 1947-ben, amikor végre csakugyan megjelent a *TücsökHzene*, a költő a dedikált kötethez mellékelten elküldi Thomaséknak a Sóstóhegyen írt versek jegyzékét is. Ezt az összeállítást dokumentum jellege miatt teljes terjedelmében közöljük:

„Kedves Ernő, Mária és Ici! Kérlek, tegyétek emlékezetesebbé a TücsökHzene-példányokat azzal, hogy beragasztjátok az elejére az alábbi listát: azoknak a „tücsökök”nek a címét amelyeket 1945/46 fordulóján Sóstóhegyen tinálatok írtam a kályha mellett, az ablaknál és este lámpafénynél. Hálás szeretettel, kézcsokkal, igaz barátsággal:

Budapest, 1947, jún. 19.

Lőrinc

Sóstóhegyi „tücsökök”

Anyám dalolt
Fehér liliomszál
Etelka néni
A magas Milliő
Zuhanás

Hangok
Napra nap telt
Késes utca
A kisvonat
Új iskola

⁹ PORZSOLT ISTVÁNNAK, a Tanárképző Főiskola igazgatóhelyettesének és dr. DEÁK ENDRE ügyvédnek szíves szóbeli közlése.

¹⁰ Az útról ő maga számol be Thomaséknak írott, 1946. január 28-án kelt levelében.

Jó Orbiliusz
 Nagymamánál
 Dráma a tenger fenekén
 Rémálmok
 Halál
 Érzékenység
 Szétfúj a szél
 Zökkenő
 A Sűgő
 Vasárnapi meghívás
 Katóék háza
 Sebek hűsége
 Földi arcát
 Nem tudta a lány
 Ragyogás
 Az ördög imái
 A vasúti tavak
 A mese nevei
 Sugártörés
 Országok és évezredek
 A teremtetten Istent
 A Könyv párbajai
 Terepszemle
 Buborék
 Az első tízperc
 Három lélek
 Egérfogó

Nagy Anti
 Az első vers
 A megjegyzett ütem
 Fiume
 Latin dolgozat
 Csúnyaság
 Kató
 Erdei csönd
 Háztető fölött
 A lélek ellen
 A visszatért Túlvilág
 Menekülés
 Készséges halhatatlanok
 Gilgames és barbárai
 Szentírások népköltészete
 Enkidu üzenete
 Sivatagban
 Verkli
 A Halál Tengere
 Semmi és Soha
 Rózsika, Hajnalka
 Vers a pódiumon
 Rémület
 Buddhista pokol
 Galagonya
 Negyedik Világ
 Gyászzené

A végén, zárójelben a következő megjegyzést fűzi hozzá: „A kéziratokon sok esetben rengeteg változtatás történt... A megírás sorrendje persze más volt.”

A visszautazástól a *Tűcsöke* megjelenéséig azonban még hosszú volt az út. A költő tavaszra szerette volna befejezni munkáját, azonban még őszre, sőt télre sem lett kész. Csak ha ismerjük a munka előrehaladásának nehézségeit, vontatottságát, akkor értjük meg igazán, mit jelentett a Sóstóhegyen töltött időszak, amikor hat hét alatt 64 verssel jutott előre. Ott-hon nem találja meg azt a nyugalmat, amelyre az alkotáshoz szüksége lenne. Szinte minden levelében arról panaszkodik, hogy nem halad munkájával. Bálint Mihály nyíregyházi könyvkereskedőnek írja egyik levelében, akivel Thomasék révén ismerkedett meg: „A verseimmel itt nem haladok sehogyan sem. Háziszolga vagyok, folyton a lakás és a napi élet hitvány kis foltzavargája. Tíz napig meghívásom volt közben a Svábhegyre, ott haladtam valamit, kb. olyan tempóban, mint Máriáéknál, azóta ismét áll az egész.”¹¹ (1946. február 25.)

Svábhegyi tartózkodásáról Thomaséknak is beszámol, s itt konkrét adatokkal is érzékelteti a munka előrehaladását: „Közben, igaz voltam tíz napig a Svábhegyen, ott 16 „tűcsök”-kel szaporodott a gyűjteményem, egyet meg itthon sikerült azóta szóra bírnom: de úgy rémlik, ezzel a számmal már mintha eldicsekedtem volna.” (1946. márc. 6.)

Majd valamivel alább így folytatja: „Egyre nagyobb csodának kell látnom, hogy az a mi hat, vagy hét hetünk „békében” telt el. Hol tartanék — hogy a magam munkájára gondoljak — hol tartanék anélkül a vendégbarátság nélkül, amit maguktól kaptam a tél derekán? Már írtam a múltkor, s most is Icinék, hogy mennyire stagnálok. Emlékszik talán arra, hogy mennyire biztatni tudtak bizonyos kerek számok, határszámok, hogy pl. még egy kell s akkor meglesz a 130 s a 140. Hát még a 150-et hogy igyekeztem elérni! S most itt van a szomszédságban a 200, a kétszázadik „tűcsök” s három teljes hete képtelen vagyok összeszedni magamat.”

S hogy a stagnálás szó nemcsak költői túlzás, hanem szomorú valóság arra egy másik levél is bizonyítékkal szolgál. Szabó Lőrincné írja Thomaséknak február 17-én, hogy a ciklusból már 196 darab van, s mint láttuk, még márciusban sem érte el a költő a kétszázat. A pesti életre panaszkodik, szeretne ismét vidékre menni valamerre. Ez azonban csak vágy marad. Ezért idézgeti minden levelében a sóstóhegyi emlékeket: „Bizony nem vagyok én vidéken most sem, még mindig nem, úgy látszik, ez a sóstóhegyi közjáték is csoda volt, s a csoda nem ismétlődik. A petróleumlámpa kis fényköre csakugyan bűvös kör volt decemberben és január nagyobbik felében, s máris olyan messze múltba került, mintha igaz se lett volna.” (1946. március 6.)

S ha csak három hétről lett volna szó, ahogyan márciusban írta! De még nyáron is az egyhelyben topogásról panaszkodik:

¹¹ Az eredeti levél BÁLINT MIHÁLY tulajdonában.

„... vagy két hónapja egyetlen sort sem dolgoztam, egyetlen verset sem írtam. All az egész ciklus. Micsoda nagy törtést hozott az a január 19-i éjszakai kaland! Csak most látom. Tulajdonképpen akkor állt le az egész. Leállt: nyugodtan mondhatom, olyan kevés, ami azóta sikerült. Persze lélekben kész van minden, így aztán csak haladt-haladt a mű; de hol a lendület állandósága? Hogy remélhettem én valaha, hogy koratavaszra készen leszek? Hogy remélhettem, hogy nyár elejére, most már boldog lennék, ha karácsonyra kijönne a könyv! Pedig nem lustaság fog le. Valami más. — Főképp a „véglegesítés” terén haladtam mégis. Számszerint most 215-en vagyunk tücskök. S legalább 300 vers kell!”

(1946. június 24.)

Majdnem négy hónap alatt tehát alig 15–20 vers. A nyárutó és az őszi valamivel termékenyebb, de azért így sem jelenik meg a mű karácsonyra sem. Ennek azonban már más oka is van, amint arról maga a költő is beszámol egyik levelében: „... Most már nagyon „kerekedik” a dolog. Létszám: 280. A karácsonyi könyvpiacról is lekéstem. A mű ugyanis folyton növeli magát, folyton igényesedik, terjeszkedik, s nem lehet elsietni. Most úgy sejtem, hogy 330 darab kiadja, amit okvetlenül szükségesnek érzek, s ez karácsonyra meglesz, februárra pedig akkor meglehet a kész könyv.” (1946. október 23.)

Egy hónappal később azonban már megint nem ilyen bizakodó: „A munkám áll, egész november csak 4 darabot hozott. Jaj, jaj! Úgy únom már, s annyira mögöttem marad az egész az elképzelésnek! A decemberi Válasz-ban megint van belőle 20!” (1946. november 20.)

Nilván valami átmeneti elkeseredés diktálta a költőnek ezt a pesszimista hangú levelet, később ugyanis ismét elégedetten és magabiztosan nyilatkozik művéről.

Nemcsak a munka előrehaladásáról esik azonban szó a levelezésben. Ahogyan Sóstó-hegyen napról-napra felolvasta verseit vendéglátóinak, és meghallgatta véleményüket, most a távolból is elküldi újabb alkotásait, és örül a baráti bírálatnak, ha nem is mindig ért vele egyet. A legérdekesebb dokumentumot erre vonatkozólag 1946. március 6-i levele tartalmazza, amelyben Thomasné egyik észrevételére válaszol:

„S hadd szóljak még baráti tanácsáról a Tücskökkel kapcsolatban. Kérem lehet, hogy igaza van, lehet, hogy enyhíteni is fogom annak a bizonyos kifejezésnek sértő-bántó naturalizmusát. Nem céloam a botránkoztatás, a fölösleges. Ha készen leszek minden, visszatérek rá. Ott, azon a ponton („lábai között”), egy brutális ifjúkori lelki sérülést kellett azonban éreztetni, valamit, ami nekem se volt kellemes. Kezdetből fogva sokat tépelődtem, kikerülhet-e ez a szó. Hát majd meglátjuk. Azt hiszem, van mellette és körülötte elég „ellenpont”. A közönség is tud terrorizálni, s ez nem tetszik nekem. Ne finnyáskodjék senki túlkönnyen; pláne azok után a fizikai brutalitások után, amelyeket oly sokaknak kellett nemrég elszenvedniük, ne finnyáskodjanak meggondolt és elítélően használt *szavakkal* szemben. De, mondom, a vég előtt még egyszer visszatérek majd a dologra, s köszönöm szépen jóakarató tanácsát.”

A levélben nem szerepel a vitatott vers címe, de az idézett kifejezésből könnyű megállapítani, hogy *A hid alatt* (Tücsöke: 51.) című költeményről van szó, amelyben azt mondja el, hogy gyermekkorában, Balassagyarmaton, hogyan leselkedtek a vásott kamaszok az asszonyok-lányok szoknyája után az Ipoly fahídja alól. Az inkriminált kifejezés különben benne maradt a vers végén kidolgozásában is. Úgy látszik nem lehetett sem elkerülni, sem mással helyettesíteni. A levél azonban jól mutatja Szabó Lőrinc költői felfogását, lelkiismeretességét, s nem utolsósorban őszinte humanizmusát is. Az öncélú naturalizmust elveti, de elítéli a kispolgári álszemérmét is.

Végre 1947. júniusának elején megjelenik a könyv. A dedikált példányhoz csatolt levelében többek között ezt írja a költő Thomaséknak: „Összeállítottam és küldöm a *sóstói tücskök* címeit, ragasszák be, kérem. S legközelebb írják meg, Ici, Mária, hogy mely verseket szeretnének kéziratban megkapni a kötetük számára. Szeretném, ha egészen *muzedlis* lenne az a példány, ahogy illik!” (1947. június 20.)

S alig két héttel később már küldi is a kért versek kéziratát: „A helyhezköthettség, s a szeretetteljes emlék hangsúlyozására máris itt küldök néhány kéziratot, tegyék a könyvetekebe. De Ici mért csak egyet kért? Kézirat telik!” (1947. július 3.)

A *Tücsöke* megjelenésével kétségtelenül lezárul Szabó Lőrinc pályájának az a korszaka, amelyben Sóstóhegy jelentős szerepet játszott. Ez azonban nem jelenti egyúttal a kapcsolatok megszakadását is. S nemcsak a levelezés folyik tovább, hanem személyesen is viszontlátja még egyszer — ha csak rövid időre is — Sóstóhegyet.

Thomasék többször is, korábban is hívták. Már a hosszú téli ott tartózkodás utáni első nyáron ismét felajánlják vendégbarátságukat, s mivel még mindig az infláció dühöng, még útiköltséget is mellékelnek a meghíváshoz. A költő szeretett volna is menni, hisz otthon nem haladt a munkájával, de nem mer nekivágni a nagy útnak: „Örömmel mennék hozzátok, de rém nagy az út, s a kellemes képekkel együtt jelentkeznék még mindig a rosszak... Milyen kár, hogy küldtetek az útiköltséget!” (1946. június 24.)

Véglegesen azonban nem mond le az újabb látogatás tervéről. Legalább is erre utal levelének ez a mondata: „Hanem csak hívjatok azért időnkint, s majd csak eljutok megint, kedveseim!”

Későbbi leveleiből kiderül, hogy a meghívásokban nem is volt hiány. Valami akadály azonban mindig visszatartotta. Végre 1948 nyarán mégis sikerült eljutnia Sóstóhegyre. Érettségi találkozóra utazott Debrecenbe, s ezt az alkalmat használta fel, hogy nyírségi barátait is meglátogassa. Ez a második sóstóhegyi tartózkodása már igazán csak látogatás. Másfél napot töltött Thomaséknál. Látni azonban talán többet látott, mint az első alkalommal hat hét alatt. Elgyönyörködött a gyümölcsössel és szőlővel borított lankás tájban, amelyet annak idején csak vastag hótakaróval láthatott. Tetszett neki a vidék, nagyon megszerette a Nyírséget, s elutazása előtt újabb hosszú sóstóhegyi tartózkodásról szövögetett terveket a családdal.

Ezek azonban már csak tervek maradtak. 1949/50-ben hirtelen, egymás után meghalt Thomas Ernő és felesége is. További látogatásokra már csak ezért sem kerülhetett sor. Thomas Mariannal azonban — akit családi becenevén ő is gyakran Icinék emleget — továbbra is kapcsolatban marad. Ha nem is sűrűn, de leveleznek. Ezek a levelek kevesebb közvetlen irodalmi vonatkozást tartalmaznak, mint a *Tücsökzene*-korszakból származók, biográfiai szempontból azonban ezek is irodalomtörténeti értékűek. Szinte mindegyikben részletes beszámolót olvashatunk a költő életéről, főként egészségi állapotának alakulásáról. Utolsó levelét 1957. július 10-én küldi Sóstóhegyre. Örömmel számol be frissen megjelent műveiről, főként fordításairól (Villon, Keller, Storm, Shakespeare stb.). Tele van tervekkel a jövőre vonatkozólag is, levelének alaphangja derűs, bizakodó, kivételesen még egészségére sem panaszkodik. „Egészségünk tűrhető. Csak félek elkiabálni.”

E derűs, bizakodó hang után még váratlanabbul érkezett Sóstóhegyre és mindenüvé, ahol szerették, a szomorú hír, hogy Szabó Lőrinc meghalt.

TANULMÁNYOK PETŐFIRŐL

Szerkesztette Pándi Pál és Tóth Dezső. Bp. 1962. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézet. 511 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 9.)

A Petőfi-életműnek nemzeti irodalmunkban betöltött kivételes fejlődéstörténeti rangja, centrális szerepe, valamint a körülötte kialakult polgári-konzervatív, ellentmondásos ideológiai-esztétikai értékelések, tévedések nagy feladatok elé állították a marxista irodalomtörténetírást, amely már korábban is felmutatott néhány programadó tanulmányt, továbbgondolásra érdemes ötletet, de még mind a részletek, mind a szintetikus kidolgozás sikeres teljesítményeinek derék-fázisában vagyunk. Ezt dokumentálják az eddig megjelent könyvek, értékelések és a most napvilágot látott Petőfi-tanulmánykötet, amely jó alkalmat ad annak fölmérésére, hol tart jelenleg, s milyen eredményeket ígér a marxista Petőfi-kutatás. Helyet kapnak itt a főterületekről vett elvi-esztétikai, biográfiai, filológiai-műfaji stb. témák, amelyek behálózják a költő életművének térségeit. A meglehetősen szerteágazó kutatási rendszert egységes koncepció fogja össze; e tanulmánykötetnek is legszembevetőbb jellegzetessége az elvitudományos összehangoltság, a Petőfi-értékelés gondolati-esztétikai összerímélése, a marxista irodalomszemlélet és módszer konkrét életművön belül való érvényesítése. A különböző szerzők változatos tematikájú tanulmányai — éppen a koncepció közösségének jegyében — tudnak egységes célt szolgálni Petőfi politikai-művészi nagyságának tárgyi-lagos, tudományos hitelességű, maradéktalan megmutatásában. Mindezek mellett kellemeesen meglepi az olvasót a szerzők Petőfi-ismeretének otthonossága, a témákban való szubjektív benneélés, a tárgyával azonosuló vonzó magatartás. A Petőfi-kutatásnak szembe kellett néznie közel egy évszázad idevágó polgári — alapjában véve forradalomellenes — irodalmával, mindenekelőtt Horváth János nagyszabású Petőfi-könyvének koncepciójával, amely színvonalas ellenvélemény kialakítása céljából a legkomolyabb erőfeszítésekre kényszerítette a marxista irodalomtörténetet. A tanulmánykötet elvi érdekű tanulmányai — akárcsak Pándi Pál *Petőfi* c. könyve — voltaképpen lépten-nyomon beleütköznek Horváth János tételeibe, ítéleteibe,

amelyeket tisztes vitában cáfolva, bontakoztatják ki a plebejus művészi és társadalmi forradalmár valóságos, hamisításoktól és torzításoktól megszabadított költői-emberi teljesértékűségét. Meggyőző tudományos hitelességgel, célját tudó alapossgal jönnek mozgásba e tanulmánykötet lapjain a marxista irodalomelemzés és kutatás legváltozatosabb formái és eszközei a társadalmi-történeti valóság széles körű elemzésére, az esztétikai minőségek jelzésére és a költői személyiség belső-alakuló világának, gazdagodásának bemutatására. Rangos próbatétele ez a kötet a teljes összefüggésekben gondolkozó irodalomtörténetírásnak.

A kötet két központi, elvi jelentőségű vezetőtanulmánya a Petőfi-kérdés marxista megoldásának fővonalából való; közvetlen érintik magát az életművet, a költői korai pályaszakaszának jelentékeny pontjait. Pándi Pál *Petőfi hazafias és politikai lírájának kezdetei* című tanulmányában a majdani plebejus forradalmár költészetének eszmei-esztétikai jelentkezését, érlelődését, „a politizáló hazafias érzelem” liberális eszmeiségtől való egyre tudatosabb elkülönülésének folyamatát bontja ki az 1844-es versek elemzése nyomán. E korai politikai tartalmú verscsoport egészen új megvilágítást kap; Pándi valósággal jogaiba helyezi vissza e versek igazi jelentését és a költői életművön belüli funkcióját, miközben alkalmat kap arra, hogy — a kor lényeges folyamatának — a liberalizmus és a demokráziusz szétválásának fontos elvilágnézeti mozzanataira és gyökereire is rámutasson. Finom megfigyeléssel veszi számba a praeplebajizmus szaporodó költői jegyeit, indulatait és nézőpontjait, amelyek még nem rendeződtek szilárd világképbe, tudatos politikai platform létrejövő forradalmi programba, de ennek széles körű lehetősége, fejlődés-energiája tisztán mutatja magát a versekben kifejeződő megkülönböztető szemléletben és magatartásban. Az 1844-es Petőfi lírai természetét nem eszmei struktúrák tudatos jelenvalóságának kimutatása oldaláról közelíti meg, hanem — ami ebben a pályaszakaszban azonos értékű — arra fordít nagy

figyelmet, hogy a hazafias és politikai versek fejlődésbeli újszerűségeit, a reformkor költészetétől eltérő, új irányt jelölő jellegzetességeit hangsúlyozza (élményi-életrajzi indítékek, a hangvétel személyessége, közvetlenség, demokratikus tendenciák, személyes érdekesség, társadalomkritikai érzékenység, plebejus szenvedélyesség stb.). Pándi tanulmánya kitűnő bizonyítéka annak, hogy a Petőfi-kérdés rangos, tudományos tisztázása jó kezekben van. Pándi *Petőfi* c. monográfiájában ugyancsak tárgyalta a költő 1844-es politikai líráját; a mérsékelt, adott célokhoz igazodó változtatás nyomán mégcsak szaporodtak szempontjai, bővültek a távolabbi összefüggésekre rámutató utalásai.

A prózaíró Petőfire általában kevés elemző figyelem szokott esni az átfogó értékelésekben; lírán kívüli területei fölmérésével és vizsgálatával meglehetősen mostohán bánt eddig az irodalomtörténet, az önálló értékelés rangját sem tudták kivívni az életmű egészében. Természetesen Petőfi esztétikai minőségének igazi hordozója a lírikum, mégis a költői pályakép teljes horizontjában, világnézetének fölmérésében jelentékeny funkció illeti meg prózai megnyilatkozásait is. Ebben a tanulmánykötetben két szerző foglalkozik a költő prózájának természetével. Tóth Dezső tanulmánya elvi érdekű; *A hőhár kötele* tüzetes elemzésére, élményi-világnézeti hátterének felfejtésére vállalkozik. A mű jelentésének megközelítése csak az 1844-es költői-világnézeti válság összetevőinek bonyolult kitapintása révén lehetséges; *A hőhár kötele* maga is e válság belső mozgásának dokumentuma, s Tóth Dezső szerint — helyesen — épp ezért tud fontos tartalmak, tendenciák, elemi indulatok tolmácsolójává válni. A tanulmány tovább bővítette a *Felhők* korszak válságyökereivel és jellegével kapcsolatos ismereteinket, s a költő új, forrongó mondanivalóját a plebejus jellem és magatartás-eszmény kimunkálásában jelölte meg, amely keresi a szociális, társadalmi tartalmakkal, lázadó elemekkel való kapcsolatot. Mindez nem is a 44-es lírában, hanem *A hőhár kötele*-ben válik igazán világossá és világnézetileg konkréttá. Sorra veszi Tóth Dezső azokat az erkölcsi-szociális motívumokat, amelyeknek szertelen jelenléte — igaz ugyan, hogy művészetileg alacsonyabb rendű képviselte — révén a későbbi forradalmár eszmei forrongását, világnézeti tudatosodását, a bonyolult válság-fázisból való kilábalását érhetjük tetten. *A hőhár kötele*-nek a Petőfi pályaképben kijelölt, újszerű összefüggéseket megvilágító helye néhány ponton gazdagítja és módosítja a válság korszakkal kapcsolatos ismereteinket, a romantikához való viszonyát, valamint a plebejus forradalmár tettekre készülődő morális arculatát villantja meg messzemutatóan.

Igen lényeges kérdéseket érint Imre Lajos

Petőfi 1848—49-es lírájának műfaji sajátosságaival foglalkozó tanulmánya is; ezen a területen kellett igazán vitatkozni a Horváth János-i hagyományokkal, ítéletekkel, hiszen Petőfi forradalmi költészetének esztétikai-művészi érték-igazolásáról van szó. Könynyebb lett volna a szerző helyzete, ha a költő 1848—49-es lírájának rendszeres értékelése megtörtént volna már; így azonban eredeti feladatát — a műfaji jellegzetességek számbavételét — szélesebb alapokon, majdcsak e korszak teljes igényű feldolgozásával tudta megoldani. Imre Lajos — helyesen — abból indult ki, hogy Petőfi 1848—49-es költészete megváltozott történelmi körülmények közt jött létre, s ezért különmemű mértéket kell alkalmaznunk — az ezen a talajon létrejövő — műfaji változatok, etiolódások, sokféleségek, lírai típusok felmérésére. Petőfi költészetének újszerű műfajelméleti jegyei, esztétikai sajátosságai alapján megnyugtató verscsoportosítást hajt végre, felvázolja a műfajhatárok fellazulásának új élményi és ihletforrások nyomán létrejövő belső folyamatát, lírai természetének a forradalmi-szabadságharcos feladatokhoz igazodó átalakulását, a lírai megnyilatkozások gazdagodását. Imre Lajos műfajvizsgálata nem von éles határokat az egyes művek közé, meghagyja a műfajok érintkezésének lehetőségét, a gazdagodás és a variációk jogát. Leglényegesebb azonban az, hogy műfaji oldalról is minőségileg új mozzanatként fogja fel Petőfi 1848—49-es líráját, s ezzel egy régi konzervatív irodalomtörténeti hagyományt utasít el. Nézőpontjának ez az újszerűsége nagy szolgálat a hiteles Petőfi-kép kialakításában.

A Petőfi-ismeret szempontjából oly szükséges korszerű életrajzi munkálatok nekilendüléséről adott hírt — nagy-nagy vesztéssel, hogy immár utoljára — Dienes Andrásnak a költő katonáveiről szóló tanulmánya. A szerző kutatói hozzáértése szépírói erényekkel párosul, bonyolult szálakat tart a kezében, komolyan veendő és dilettáns vélemények fölött ítélkezik teljes biztonsággal, legendákat oszlat szét, a tévedések és szegényes tények nehéz útvesztőiben megtalálja a fiatal katonai emberi körvonalait, regényes életmozzanatait, s eközben bizonyít — régi érvekkel hadakozva — egy elvi érdekű kérdést, hogy ti. Petőfi „a körülmények szerencsétlen alakulásaiból eredő kényszer” folytán lett katonává. Dienes András Petőfi-kutatásban betöltött, köztudott jelentőségét, szerepét csak most lehet igazán értékelni; ez a tanulmánya is annak bizonyossága, hogy az életrajzírás mesteri rangra emelte; folytatónak az ő életművével adva van az a szint és magatartás, amelynek örökségével létrejöhet végre a költő méltó pályaképe.

A Petőfi-kutatás teljesen új területeit jelenti Kiss József és Hegedűs András filoló-

giai és adatfeltáró tanulmánya is, amelyek ugyan szorosan véve nem kapcsolódnak az életmű elvi vonalához, de a maguk keretein belül fontos adatokat nyújtanak mind az általános Petőfi-ismeret, mind a művek háttérének megértéséhez, s egyáltalán a költő irodalmi kapcsolatainak, helyzetének felméréséhez. Kiss József Petőfi költői kibontakozásának 1846-ig terjedő fázisában közli és vizsgálja azokat a visszhangokat, megjegyzéseket, kritikákat, fordításokat stb., amelyek az egykorú hazai német nyelvű sajtóban láttak napvilágot. A Petőfi-filológia eddig — néhány elszórt, hiányos közléstől eltekintve — teljesen mellőzte a hazai német nyelvű sajtó tüzetes átvizsgálását. Kiss József alapos kutatása nyomán kiderült, hogy az itt talált meglepően bőséges anyag néhány helyen módosítja és szélesebb összefüggésekben magyarázza, igazolja Petőfi költői indulásának kritikai fogadtatását, népszerűségének elterjedését, sőt a világ-irodalmi kapuk is itt nyíltak meg először számára. Számba veszi az elvi következtetésekre okot adó tényeket és életrajzi érdekű motívumokat, amelyeket be is illeszt a költői pályakép rendszerébe; teljesebbé és ismertebbé válik első fordításainak története, háttére, fordítóinak személye, azokkal való kapcsolata stb. A kutatás további munkálatainak befejezésével minden bizonnyal az egyik legértékesebb Petőfira vonatkozó — Endrődi Sándorával egyenértékű — összeállítás fog megszületni.

Hegedűs András Petőfinek a győri *Hazánk* c. folyóirattal való kapcsolatát tárgyalja tanulmányában, amely éppen a költő plebejus-eszmeiségű verseinek közlésével vált irodalomtörténeti jelentőségűvé a közvetlen 1848-at megelőző években. Egy eddig eléggé nem hangsúlyozott folyóiratkapcsolatról van szó; a Tizek Társasága feloszlása után, amikor heves harc indult Petőfi és köre ellen, a Kovács Pál szerkesztette *Hazánk* vállalta Petőfi forradalmi verseinek közlését és híveinek toborzását. Sikerült portrét kapnunk a Petőfi költői nagyságát megértő Kovács Pálról, aki félreérthetetlenül — kockázatok árán is — a költő művészi-politikai programja mellé áll, s mindent megtesz népszerűségének kiszélesítése érdekében. Képet kapunk a folyóirat belső szerkesztési elveiről, a szigorú cenzúrai viszonyokról és az itt közölt 23 Petőfi-vers megjelenésének körülményeiről, valamint a lap 1848-ban betöltött szerepéről. Hegedűs András jelentékenyen megvilágítja Petőfi elég szegényesen — pusztán filológiai érdekek szintjén — ismert irodalmi-közéleti kapcsolatait a győri *Hazánk*kal közvetlen a forradalom előtt.

Petőfinek a magyar próza történetében betöltött szerepéről, pláne prózaírói stílusának jellegzetességéről idáig alig esett szó.

Most Martinkó András készített prózaírói stílusának humoros vonatkozásairól érdekes tanulmányt, amely analitikus módszere révén bő példaanyaggal igazol egy-egy humor-elméleti terminológiával megjelölt sajátosságot, eljárást. Tipizálja és rendszerbe foglalja a költő prózájában talált humorának jellegzetes rétegeit. Felvillantja azokat az előzményeket, amelyekhez sok szál fűzi ezeket a műveket; jellemzi az egykorú próza idevágó jelenségeit, de mindenütt hangsúlyozza Petőfi humorának plebejus magatartásából fakadó különmemű elemeit is, amelyek által megteremt a humor új fogalmát és értékrendjét, funkciójának demokratizmusát; úgyhogy Petőfi stílusjelenségeinek kis összefüggéseiben is kitapinthatóvá válik egész lényének forradalmi jelenvalósága. Formai kérdéseket érint Gáldi László tanulmánya is, amelyben Petőfi jambikus versformáiról értekezik. A kutatás meglehetősen lemaradt és járatlan ezen a területen, a szerző föl is panaszkodik a verstani irodalmunk szembeszökő hiányosságait bevezetőjében. Csakugyan ezen a viszonylag szűk területen is kiderül: mennyi rendezni való maradt hátra a korszerű értékelés számára; maga Gáldi megpróbál szembeszállni néhány idejétmúlt tétellel, megállapítással. A tanulmány fejlődésorba állított bő példanyaga igazolja, hogy Petőfi verskultúrája, ritmusvilága az európai és hazai hagyományokból nőtt ugyan ki, de egész pályáján kimutatható a jambikus verselés tekintetében — az eredeti, alkotó továbbfejlődés, a konvenciók fölé való emelkedés, az egyéni formák, újítások jelenléte (anapesztizált jambus, ritmikai változatosság a jambus használatában, szabad jambus stb.). Gáldi László tanulmánya bátorítást adhat a teljes szélességében dolgozó Petőfi-kutatás számára, hogy a versformák életművön belüli fejlődéstörténetének megírása sikeres kiegészítés lenne az átfogó értékelési rendszerben, s ezzel talán megszületne a régóta várt verstani monográfia.

Hézagpótló Törő Györgyi tanulmánya is; egy fehér folttal kevesebb lett a Petőfi-kutatás térképén. A költő anyagi helyzetének adatszerű feldolgozása fontos tényeket szolgáltat Petőfi nehéz életkörülményeinek megértéséhez; még jobban igazolódik a költő elvszerű magatartása, következetesen plebejus moráljának hitele. Itt válik világossá a költő nemesen tiszta jelleme, akit a megélhetéért folytatott harc — az általa képviselt társadalmi tudat fókán — megvesztettegethetetlen forradalmárrá nevel, apostoli sorsra készít elő. Az élet és a költészet így lesz kölcsönös fedezet, elválaszthatatlan egység. Törő Györgyi szerény munkája a Petőfi-ismeret fontos dokumentuma.

Összefoglalva: ez a kötet színvonalas teljesítménye a Petőfi-kutatás munkálatai-

nak és jelzése, híradása azoknak az új tenni-valóknak, amelyek mind világosabban körvonalazhatók. A kritikai észrevételek és kiegészítenivalók teljes érvénnyel a további kutatás újabb teljesítményei nyomán kapnak majd lehetőséget arra, hogy a helyesen megkezdett utat egyre nagyobb távlatában föl-

mérhessék. Egyelőre annak hangsúlyozása a leghelyénvalóbb, hogy az átfogó Petőfi-kutatásban érvényesülő marxista szemlélet és módszer otthonos biztonsággal jut érvényre egy korszakváltó életmű értékelésében.

Baranyi Imre

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti: Nagy Miklós. Regények. 1. köt. Hétköznapiak (1846). Sajtó alá rendezte: Szekeres László. — 3. köt. Erdély aranykora (1851). Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. — 5–6. köt. Egy magyar nábob. 1–2. köt. (1853–1854). Sajtó alá rendezte: Szekeres László. — 7. köt. A fehér rózsza (1854). A janicsárok végnapjai (1854). Sajtó alá rendezte: Gergely Gergely. — 12. köt. Szegény gazdagok (1860). Sajtó alá rendezte: Téglás Tivadar. Bp. 1962. Akadémiai K.

Kritikai szövegkiadások dolgában irodalomtörténetírásunk és könyvkiadásunk polgári korszaka egyáltalán nem kényeztetett el bennünket; talán innen van, hogy most szakember is, laikus is a megtiszteltetésnek legfőbb fokát látja abban, ha valamely írónk eljut eddig a stádiumig. Olyasminek érezzük ezt, ami a klasszikusnak eo ipso kijár; de azért jó tudnunk, hogy komoly szakmai érdek és követelmény is fűződik hozzá: szétszórt, nehezen hozzáférhető, elfeledett anyag összegyűjtése, előző kiadások halmozódó hibáinak kiküszöbölése, több évtizedes kutatómunka eredményeinek összegezése stb. És noha e tekintetben a folyamatban vagy előkészületben levő publikációkon túl is vannak komoly adósságaink (Bessenyei, Kazinczy, Kölcsey és még több), örömmel látjuk, hogy Jókai, rangjához is illően elindult azon az úton, amelyen Mikszáth már jónéhány kötetel megelőzte.

Természetesen, a Jókai-kritikai kiadás létrejöttét sok mindennel lehet indokolni, mint ahogy ellene is próbáltak érveket elsütögetni. Nagy regényírónk népszerűségében — középiskolai emlékeim szerint — a közvetlen 45 utáni években volt valamelyes visszaesés; aztán fordulat állt be, s Jókai kedveltsége egy évtized óta szédülően felfelé ível. A „Válogatott művek” első kötetét 1954-ben nálunk valósággal „a pult alól” adták. Ezt a közönség-igényt a népszerű vagy feltudományos kiadványok alig győzik kielégíteni; mégis a kritikai kiadást szerettem egy, de eléggé nyomós ok sürgeti: az, hogy — akár hiszzük, akár nem — Jókairól voltaképpen nagyon keveset tudunk. Nem szölok arról, hogy igazi életrajza nincs megírva, s e téren is hézagok kitöltése, zavaros körülmények tisztázása vár ránk; több mint fél évszázad aprólékos, elég szeszélyesen irányuló filológiai kutatásai nincsenek megrostálva és összefoglalva; az értékelés körüli vitákhoz hiányzik mindig a kellő alap; mihielyt a ke-

vésbé propagált, viszonylag második vonalbeli művekhez nyúlunk, már sötétben tapogatózunk; keletkezéstörténet, írói indítékok, élet- és korrajzi kapcsolatok tisztázatlanok. Ezek nélkül pedig nemcsak tudományos szintézis nincsen, de a szó jó értelmében vett népszerű kiadás sem. Ilyenek elő- és utószavaiban éppen eleget vulgarizáltunk, és éppen eleget önkényeskedtünk a magyarázó apparátusban. A megírandó nagy Jókai-monográfiához a kritikai kiadáson át visz az út; a jól megválogatott munkatársi kollektíva elbíra azt a terhet, amely alatt magános vállalkozó összeroskadna.

Vége tehát itt van kezünkben a meginduló kiadás 1962-ben megjelent hat kötete. Csinos kötetek, kellemesen olvasható betűtűkörrrel és szedéssel. Persze, az indulás a legkisebb ellenállás vonalán történt: a regények javarésze hozzáférhető a népszerű kiadásokban is — az izgalmas, minden bizonnyal kényes és nehéz feladat a kisebb, főként publicisztikai írások összegyűjtése és kommentálása lett volna. A hírek szerint ebből is van készen kötet, éppen a 48-as publicisztika; jó lenne nem zárni el sokáig a szakemberektől.

Céljának megfelelően, a kritikai kiadásnak legelső kérdése az, hogy milyen *szöveget* ad. A legújabb, idevágó szabályzat teljes világossággal intézkedik: „Alapszövegül általában az író életében megjelent utolsó szövegkiadás vagy a legkésőbbi eredeti kézirat szolgál. . . Ha valamely műről sem az író eredeti kézírata, sem életében (gondozásában) megjelent nyomtatott kiadás nem maradt ránk, . . . a szöveg kiadója igyekezzék kritikailag megállapítani, hogy melyik az íróhoz legközelebb álló változat, és azt tekintse alapszövegnek.” (IV. 2.) Keresni kell tehát az író szándékát leginkább kifejező változatot. A Jókai-kiadás problémái már itt kezdődnek. Ami kézirat ismerős vagy még ezután előkerülhet, az elég csekély. Az író életében utolsó szövegkiadásnak számító Nemzeti

Kiadás (NK) nyomdai munkálatait a szerző alig-elig ellenőrizte; minden kötet megfordult a kezén, de tüzetes szövegkorrektúrával föltehetőleg nemigen törődött — mint ahogy fiatalabb éveiben sem tette. Megállapítható — e kiadás I. k. 294. lapja közöl rá bizonyítékokat hogy a NK nemcsak jelölésben, hanem a szavak hangalakjában is hajtott végre a századvég nyelvállapotának megfelelő, de nem Jókaitól magától származó változtatásokat. Jókainak, a kiadás ütemében, ideje se lett volna régi szövegeit ily módon átírni, miközben újabb műveket is produkált. Adódik ebből az, hogy az első kötetkiadást vagy az első folyóiratbeli közlést tekintjük alapszövegnek — legalábbis ahol kézirat nincsen. A szerző szándéka még így is vitás maradhat: „Jókainak kevés gondja volt nyomtatott szövegeinek helyesírására... a szövegek ortográfiája pedig sokkal inkább a nyomda betűkészletéhez igazodott, a nyomdai személyzet helyesírási gyakorlatát tükrözte, mint a szerzőét.” Igaz, de ha kézirat híján, amely a kiadók szerint a valódi torzulatlan szöveget jelentené, valóban meg kell állapodnunk valahol, akkor legyen az az első kötetkiadás, a továbbiak még csak fokozzák a szövegromlást.

Csak hogy a jelen kiadás munkatársai nemcsak »hiteles« szöveget akarnak adni, a fenti megszorításokkal. „Szem előtt kell tartanunk azt is, hogy népünkben élénk igény él a nagy író életművének minél teljesebb megismerésére”, s ezt az igényt, a tapasztalható folytonos érdeklődést a népszerű sorozatok nem elégítik ki teljesen. „Ezért e kiadás — tudományos szándékaival együtt — a széles olvasóközönséghez, a tanulóifjúsághoz is szól”, s szövegében alapja akar lenni a későbbi népszerű vagy iskolai kiadásoknak. Ez a második célkitűzés vezetett az alapszövegek »korszerűsítésének« gyakorlatához, és megteremtette, az újabb kritikai kiadások közt első ízben, irodalmárok és nyelvészek együttműködését a szöveg megállapításában. Ezt az együttműködést a hagyományos szólam teljes értelmében örömmel kell üdvözölnünk. A »korszerűsítés« terén is van már előzmény: a Mikszáth-kiadás hasonlóképpen szemeltartja „a tudományos követelmények mellett az olvasóközönség érdekeit is” (I. 250.), és a szöveget következetesen „a mai akadémiai helyesírás” szerint írja át (sőt: helyesbíti a hibásan írt neveket és idegen szavakat is). Csak hogy Mikszáth műveinek van egy olyan gyűjteménye, amelynek legfőbb gondozója maga a szerző volt, s ennek helyesírása sem üt el olyan túlságosan a maiától.

Bizonyos jelöléstechnikai módosításokat az említett szabályzat is engedélyez (cz, ts, aposztrófok elhagyása, modern kettőztetés), s miután felsorolja: mi minden az, amihez

nem szabad nyúlni, e szavakkal nyitja meg a hátsó ajtót: „Prózai szövegeknek a jelenlegi helyesíráshoz... közelebbhozájáról is szó lehet olyan esetekben, amikor az alapszöveg helyesírási sajátosságai nem annyira az író, mint inkább a nyomdai szedő vagy korrektor ortográfiai gyakorlatát tükrözik.” A jelen kiadás szövegalkításának irányítói: Nagy Miklós és Fábán Pál, ezen az alapon aztán elég erélyes kézzel nyúltak Jókai szövegeihez — amiről különben az I. kötetben (298—318) általánosságban, kötetenkint pedig részletekben is számot adnak. Rövid i-ket, u-kat és ü-ket változtattak hosszúkká, különírt szavakat írtak egybe és egybeírtakat választottak külön, kis- és nagybetűs szókezdeteket módosítottak, magyaron írtak idegen szavakat, egységesítik az idegen szavak és nevek írását, egységes írásmódot hoztak be Jókai névhasználatában, modernizálják az orosz nevek átírását, s kiküszöbölnek egy csomó írásbeli unicumot vagy a tájéjtésből az írásba beszivárgott alakot (lógg, erőssen, béllés stb.). A korszerűsítés mellett jelentős arányú az egységesítés is ott, ahol Jókai ugyanazon szót többféleképpen ír le; az idegen szavak és nevek írását nemcsak modernizálták, hanem Jókai esetleges helytelen írásmódját, tévedéseit ki is igazították. Valóban — túlnyomórészt »jelöléstechnikai« javításokról van szó.

Mindamellet el kell gondolkoznunk a korszerűsítésnek nem is annyira a tényén magán, hanem az itt alkalmazott mértékén. Az én szubjektív mérlegem, amelyen ezt megítélem, elég nehezen akar nyugvóponttra jutni. Aki semmi korszerűsítést nem akar elfogadni (a ts, cz, kettőztetés, aposztróf elhagyása, a ki egybeírásán túl), az egy anakronisztikus Jókai-szöveget ad az olvasó kezébe: milyen széles kört érdekel ma a *Hétköznapiak* 1846-os szövegének változatlan utánnyomása — mikor a kutató hozzáfér magához az eredeti kiadáshoz is? — De jön a másik aggodalom: az a Jókai, aki pl. egybe- és különírásban, idegen szavak írásmódjában ennyire a mi korunkhoz alkalmazkodik — vajon a saját korának gyermeke-e még? Mi marad meg ezen a szövegen, ami a múlt század derekának levegőjét adná?

Külön kényes pont az író dolgozásmódjából adódó következtetések és egyenetlenségek kiigazítása: egy-egy szereplő nevének írása, olykor maga az elnevezés is következtelen (Mayer Fanny előbb csak „Fáni”). Van-e jogunk az ilyesmit javítani? Nem éppen ez a következtetlenség-e a jókaia? S az íróra nem jellemző-e bizonyos fokig nemcsak nyelve, hanem írásmódja is? Persze, az egész »korszerűsítés«, illetve annak ellenzése körül szembe kell néznünk két nyomós ellenvetéssel: egyik a szélesebb olvasóközönség és a népszerű kiadás érdeke, a másik pedig az

a kétely, hogy már az első nyomtatás szövege sem a Jókaié, hanem a nyomdászoké. (A *Magyar Nábob*, amelynek kézírata szerencsére ránk maradt, leleplezi már az első kötetkiadásnak a szerző gyakorlatával ellentétes módosulásait, 1. I. 306.) Legyen-e közölkés két Jókai-szövegünk — mint ahogy a költőkből is (már ti. a régebbiekből: Vörösmarty, Csokonai) szintén van népszerű és »hiteles«, betűhív szöveg? Ezeknél a szerkesztők nem is próbálkoznak azzal, hogy a kettős célkitűzést összeegyeztessék.

Nyilvánvaló, hogy a dilemma csak úgy oldható meg, ha a célkitűzést határozottan tisztázzuk. Tudományos szempontból e kiadás elsőrendű célja (*egy kiadás erejéig*) a művek Jókaihoz legközelebb álló szövegállapotának rekonstruálása, számításba véve azt is, hogy az eredeti példányok évtizedről-évtizedre ritkábbak lesznek. A szakember vitathatónak érez minden globális beszámolót a korszerűsítésről, mert a modernizált szöveget olvasva legfeljebb visszakövetkeztetés révén juthat el az eredetihez. Nehéz is megvonni a határvonalat, ha egyszer elkezdünk korszerűsíteni. Én magam semmi esetre sem igazítanám ki Jókai következtetlenségeit, nem bántanám a magánhangzók rövidségét vagy hosszúságát, a külön- és egybeírást, de ha még hozzáteszem, hogy az idegen szavak és nevek dolgában sem nyúlunk Jókai gyakorlatához, akkor már ott vagyok az engedélyezett minimumnál, amely csak a cz-nek és társainak üzen hadat.

Az elképzelhető másik álláspontot így foglalhatnám össze: Jókai a klasszikusunk, akinél a két kiadói célkitűzés egyeztetését meg kell valósítani. A cz-s és aposztrófos Vörösmartyt csak a szakember forgatja, Jókaihoz, még a kritikai kiadásban is, sokan fognak hozzányúlni. Vegyük tehát alapul, ha van, a kéziratot, ha nincs, az első kötetkiadást — mégiscsak annak van legtöbb köze Jókaihoz —, de csak annyit korszerűsítsünk rajta, hogy a mai olvasó helyesírási érzékét ne zavarjuk vagy ne hökkentsük meg. — Ez a felemás szöveg azonban már sem a tudóst, sem a közölvőst nem elégítené ki. Akkor már jobb a két véget: a hiteles és a teljes (kb. az eddigi kötetek mértékéig) modernizált szöveg. Így viszont dagadó vitorlákkal hajózunk a kétféle Jókai-szöveg felé, s a nyelvészek közreműködése éppen a népszerű változatban maradna továbbra is szükséges, — a „kritikai” kiadás hatósugara viszont a tudósokra, egyetemekre zsugorodik össze.

Az írásmódon túlmenő *szöveg-hitelesség* tüzetes vizsgálata felülhaladja egy kis terjedelmű bírálat kereteit és feladatát. Bön-gészés közben mégis rábukkantam néhány olyan, voltaképpen nehezen érthető, csaknem kritikátlan botlásra, ahol a jelen kiadás romlott szöveget választ a jó helyett. *Hétköz-*

napok 135. lap: „megtöri büszkeségének fummáját”. A *fumma* szót, amely így van valamennyi kiadásban, a jegyzet ismeretlennek mondja, s még ún. konjektúrát is megkockáztat: hátha „fumá”-ról, azaz füstől van szó. Azt hiszem, inkább továbbvándorló sajtóhibáról: a korabeli kézírás hosszú s-betűjét nézhette a szedő f-nek, s az újabb kiadók belenyugodtak ebbe. Hogy a sok készülődés és remény megtöri az elmenni nem akaró, dacoskodó prézes „büszkeségének summáját” — ennek talán van értelme. — Ugyanitt 52. lap: Kétúrfalváról beszélve, Jókai addig állítgatja párhuzamba az *alsó* és a *felső* falut, hogy végül is (a 3. sor elején) „alsó” helyett „felső”-t ír; az értelemről világos az elírás vagy a sajtóhiba, noha semmiféle variáns nem utal rá. — A *Magyar Nábob* V. fejezetében (83. lap) Jókai Fodor Jozefin *nagyatyját* nagybátyjává lépteti elő; a genealógiai botlást a NK korrigálja; Szekeres érthetetlen módon nem veszi ezt figyelembe, s visszatér a kézírathoz; így kénytelenek vagyunk elfogadni, hogy Fodor Jozefin a *nagybátyja* legkisebb fiának a gyermeke volt. Ilyen leszarmazás is csak kritikai kiadásban fordulhat elő. (A szabályzat szerint a szerkesztőnek helyesbíteni kell a kétségtelen toll- vagy sajtóhibákat.) — Az már apróság, hogy *A fehér rózsza* 63. lapján „azért ő övezzé fel” mondatban nem kell az ő; a szerkesztő itt sem fogadta el a NK korrekcióját, noha az értelem így kívánja. — *Szegény gazdagok* 17. lap: az apparátusban jelölt variánsok közül itt is a romlott került be. Hátszegi üzenetét ismétli Lapussa János: „azt üzeni az ura, mert nem beszélhet velem, *jöjjetek* délután...” Az értelemszerűen helyes szöveget a 484. lapon a változatok közt az NK adja: „most nem beszélhet velem, *jöjjenek* délután”. Új kiadás esetén meg kell a szöveget a hasonló botlásoktól tisztítani; úgy gondolom, nem sok ilyen lehet az eddigi kötetekben.

Talán e témánál említem meg, hogy a sorozatban, akár a főszöveget, akár az apparátust nézem, viszonylag kevés a sajtóhiba. Betűcsere ritka, igen ritkán a fejetetején áll egy szó, mindez azonban meg sem közelíti azt a bosszantó arányt, amellyel költői kritikai kiadáskötetek jegyzeteiben találkozunk. Ez, a szöveg könnyebb voltán túl egyaránt mutat a nyomda jobb munkájára és a gondos szerkesztői korrigálásra.

A szöveg milyenség mellett a hasonló kiadványok másik fő pillére: a *kritikai apparátus*. Ennek Jókai esetében különös és nyomtatékos jelentősége van — a *magyarázó* apparátusnak azért, mert a szövegek olykor zsúfoltan tele vannak idegen szavakkal, nevekkal, már a kortársak számára sem kézenfekvő fogalmakkal; a *filológiai* apparátus pedig sokszor új utat törve tárja fel egy-egy

mű keletkezéstörténetét, elsősorban foglalja össze a mű egészére vagy részleteire vonatkozó eddigi kutatásokat.

Szóljunk először a nyelvi és tárgyi magyarázatokról. Éppen Jókai esetében nagy tehermentesítés az az egyébként helyeselhető elv, hogy csak azt értelmezik, ami a közkeletű lexikonokban és idegen szavak szótárában nem található. A tökéletes megoldást itt a régóta tervezett és tudomásom szerint munkában is levő Jókai-lexikon jelentené — amely az irodalmi-filológiai és textológiai jegyzeteken kívül minden mást fölöslegessé tenné. Jókainak, nagy idegen nyelvi szó- és fogalomkincsében, megvannak a maga kedves, ismétlődő szavai, név- és tárgymotívumai, amelyeket a maguk helyén újra meg újra elővesz. — Vajon ismételtlen megmagyarázzuk őket, mint e kiadás VII. kötetében a „tubafá”-t, amelyet *A fehér rózs*a is, *A janicsárok* is megmagyaráz (130., ill. 196)? Hasonló egyenletlenség akad több is: a „damaszki pengé”-t a *Hétköznapiok* csak félig magyarázza, *A janicsárok*-kötet 235. lapján pontosabb értelmezés található. *A Hétköznapiok* (131) a „podestá”-t nem jegyzeteli, de ha az olvasó fellapozza *A janicsárok* 233. lapjának jegyzetét, ott megtalálja. Tudom, hogy egy százkötetes, szimultán készülő sorozatban lehetetlen a munkamódszereket ennyire uniformizálni, s főként abban sem vagyunk biztosak, hogy ha meglesz a Jókai-lexikon, a nyájas olvasó rögtön érte nyúl majd, ha ismeretlen szóra vagy névre bukkan. Az eddig megjelent kötetekben azt kifogásolom, hogy egyébként gondos munkájuk közben a maguk megszabta irányelveket nem alkalmazzák teljes következetességgel. A kezem közt levő, igen terjedelmes, Idegen szavak kéziszótára” (Bakos—Fábián—Propper, Bp. 1958.) alapján úgy látom, hogy pl. a *Hétköznapiok*, amely amúgy is többet glosszáz, mint pl. a *Nábob*, megadja az „anatéma”, „enthusiasztá”, „karavánszeráj” és még számos szó értelmezését, holott ezek a mondott szótárban megtalálhatók. Fura adalék a szövegközlés vitájához, hogy az itt értelmezett „egzorcizmus” is megvan a szótárban, de x-szel írva, — „copisál” (145.), amelyet nem jegyzetel, szintén, de „kopizál” alakban. Az arisztokratikus légkört felidéző Jókainak kedves szava a párbajra a francia „rencontre” (találkozás); a *Szegény gazdagok* (24) nem magyarázza, és csakugyan meg is van e jelentéssel az említett szótárban; de akkor miért magyarázza ugyanezen lapon a „charmant”-ot, amikor a szótárban azt is megtalálhatjuk? A *Nábob* 44. lapon beszél Abellino „épiciert strazzakönyvé”-ről (a szatós üzleti könyve). Az első szót jegyzeteli, valóban ezt csak francia szótárban lehetne megtalálni — a másodikat nem, mert az megvan a mondott szótárban; ilyen komplex kifejezéseket jobb volna egy füst alatt magyarázni. Olykor

aztán az egyébként gondos apparátus fakép-nél hagyja az embert. *Hétköznapiok* 54: mi az az „ajtóragasztó”? 81: a „hagmalactophorus” szöszörnyeteg minden bizonnyal Jókai alkotása, a túlzott feltaláló-mánia kigúnyolására; 21: ma már bajosan tudja mindenki, hogy az „olvasó” az ún. rózsafűzér régi, népi neve; a „nagyépítéki kereplő” pedig nagyépítéken a katolikus templomokban a harangot helyettesítette: vele adták tudtul a mise kezdetét. 83: a „barát” szó elkopásával kapcsolatban jusson eszünkbe Petőfi, aki ugyanezen időben ábrándult ki e szóból (és barátai egy részéből is), 1. *Azokhoz az én jó pesti pajtásaimhoz c.* költeményét és az *Uti jegyzetek* elejét. 76: nem magyarázza a „lazzarino csövet” (puskacső-féle). 133: „egy markos hőmő” — az ismeretlen szavat nem is próbálja magyarázni. A közkeletű szótárakban nincs, ritka tájszó vagy öröklődő sajtóhiba lehet. 134: „brekeke, koáksz, tuu” — a békahangnak ez az átírása Kazinczy *A békák c.* verséből való; megemlítendő, mert adalék Jókai olvasmányaihoz. 135: a debreceni „palló”-t itt nem magyarázza, talán észre se vette; valamivel több van róla a *Nábob* I. 140. lapjával kapcsolatban, de itt is előrelátal az *És mégis mozog a földre*. 146: a nem-historikus olvasót érdekelné: volt-e Mátyásnak olyan törvénye vagy a *Hármaskönyv*nek olyan cikkelye, amelyre itt Jókai hivatkozik? Különösen a romantikus regényírónak szokása, talán joga is a fiktív forrásokra való hivatkozás. De az idézett paragrafusok ezúttal valóban léteznek; Mátyás is, Werbőczy is elrendeli, hogy az adóssá bizonyos számú hiábavaló megintés után, ha lefoglalni való vagyona nincs, személyében át kell adni a hitelező fogságába. Más kérdés: az itt megadott esetre alkalmazhatók voltak-e ezek a rendelkezések? — 130: az „oratórium”-ot maga Jókai így írja körül tréfásan: „ez azon hely, ahol az orátorok orálni szoktak”. A jegyzet e két szót külön-külön lefordítja, csak azt nem mondja meg, hogy az oratórium a debreceni kollégium ima- és istentiszteleti terme. 190: A szelek „csoportokat ragadnak fel a magasba” — a jegyzetelő szeme átsiklott a helyen, pedig itt „csoport” nem köznyelvi értelemben szerepel; mint dunántúli tájszó, „gööröngy”-öt jelent. (L. Vörösmarty-nak *A bús legény c.* versét.) (Ugyanezen regény első mellékletének aláírása hibás.) — *Szegény gazdagok* : 9. lap: az „ulánus”-t itt nem magyarázza, de a 375-ön az „ulánok”-at igen. 18: „László éppen ilyen szerepeket szokott adni a színpadon”. A jegyzet nem igazít el, hogy itt a híres László József, a debreceni, váradi, kolozsvári, kassai társulatok, majd a Nemzeti Színház színésze esik célzás. 226: mik azok a fehérpettyes kék ruhák? Nyilvánvaló utalás a védegyeleti, ill. hazai iparpártoló mozgalomra; egyúttal hivatkozni lehet Eszékiné szavaira, *Nábob* I. 140. — Pedig

különösen Szekeres gondosan pécézi ki a regények korszerű politikai vonatkozásait.

A hiányzó jegyzetnél zavaróbb a rossz jegyzet vagy a féljegyzet, amely végül is nem segít hozzá az adott hely igazi megértéséhez. Ilyent is ki lehet bönghesni a kötetekből. *Hétköznapiak* 10: az a bizonyos devalváció nem 1812-ben, hanem 1811-ben volt. 250: a „vanília” a jegyzet szerint „útak mentén növő, apró virágú, tojásdad levelű, parlagi növény”. A szöveg határozottan „meleg éghajlati növény”-ről beszél, tehát az ismert trópusi fűszernövényt érti. *Magyar Nábob*: I. 21: Kalikut és Kalkutta két különböző város; a kalikószolet az előbbiből való. 52: a „homeopatic” magyarázatáért visszautal a *Hétköznapiak* 235-re — de a keresett hely nem ott, hanem a 248. lap jegyzetében található. 61: az említett főrangú írókról azt mondja István gróf, hogy ezek már „nostras”-ok. Ez itt nem „honfitárs”, mint a jegyzet mondja, hanem: a mi osztályunkhoz tartozó, főrangú. 93: A beteg Mainvielle színész a közönség ízlésének lezúllásán kesereg: ezentúl nem fog komoly színházat játszani. „Farewell, Othello! Bamboche-é a vásár”. Jegyzet: „bamboche-tivornya”. Így a szöveg értelmetlen, de nehéz eldönteni: mire gondolt Jókai. Bamboche mint személy, hollandi festő (1592—1645), groteszk népi jelenetek festője; a „bambochade” valóban jelent tivornyát, dőzsölést, de minden színházi vonatkozás nélkül; felbukkan a szónak egy „marionett” (bábu) jelentése is. Az sem lehetetlen, hogy Jókai egyszerűen tévedett; a nevet valami színházi személy vagy fogalom helyett alkalmazta. 81: „a claque entrepreneurje” a jegyzetben „claque entrepreneur”-re rövidül: „pénzért tapsra vállalkozó”; helyesen: a fizetett tapasztólók főnöke, szervezője. 113: Lemerciernek, a párizsi Palais Royal építészének neve után zárójelben évszám: 1624—1645. Ez nem életrajzi szám, hanem inkább az építkezés éveit jelzi, bár az építésnek is csak a kezdő évszáma a biztos. — Az észrenemvességre és félig-magyarázásra klasszikus példa ugyanitt a 142. lapon: „Azért, hogy Párizsban az oltárra egy táncosnőt a Bal Mabille-ből állítottak fel...” A jegyzet bölcsen megmagyarázza, hogy a Bal Mabille Párizs egyik leglátogatottabb mulatója, amely sajnos, a cselekmény idején „még nem létezett ezen a néven”. Hogy a táncosnőt mikor, miért állították az oltárra, azon törje a fejét az olvasó, hacsak nem történész, aki esetleg tudja, hogy a francia forradalom „ész-vallása” választotta az istenként tisztelt ész képmásául a női szépséget, s a Notre-Dame oltárán egyik szép színésznő formájában istentisztelet központjába is állította. (1793. nov. *Nagy Képes Világtörténet* X. 412) — *Nábob* V. 439: „élet” nem kiáltvány, hanem botrány; I. még *Szegény gazdagok* 274; itt a „lárma” helyett talán szintén a „bot-

rány” volna a jobb. — Nem tudom, akart vagy akaratlan észrenemvesség fordul-e elő a *Nábob* VI. 79. ill. a XVII. fejezet elejével kapcsolatban. Itt Jókai erősen politikus jelenetet alkot a magyar nyelvűség kérdésével kapcsolatban (a nábob vásárlásai Pozsony német üzleteiben), ez és a horvátok magyarul-tanulásának nyomatókos emlegetése nyilvánvalóan utal a 30-as, 40-es évek harcaira a magyar államnyelv körül, amelyekben a horvátok eléggé érdekelték voltak. Főként Széchenyi híres beszéde jut eszünkbe: A *magyar academia körül*, amely az erőszakos magyarítás ellen kelt ki szenvedélyesen. Lásd az adatokat a Történelmi Társulat Fontes-sorozatának két kötetében: Szekfű: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* — és Viszota: *Széchenyi és Kossuth írói és hirlapírói vitája*. I. 168—184. A fehér rézsza 8. az Aja Szófiát a törökök 1453-ban, kézzel Bizánc elfoglalása után alakították mecsetté; nem a XII. században (I. Kazsán-Litavin: *Bizánc rövid története*. 309. lap). *Szegény gazdagok*: 28: „inhibeál” itt nem „visszatart, akadályoz, gátol”, hanem bemutat, kézbesít — de lehet, hogy csak elírás a kézbesítést jelentő „exhibeál” helyett, I. *Hétköznapiak* 144—425. — *Szegény gazdagok* 309: a *Peleskei nótárius*-motívum érdemben nincs jegyzetelve; arról a jelenetről van szó, amikor a nótárius felrohan a színpadra, hogy az ártatlan Desdemónát megmentse. 350: a „Malo Cocam quam Uri” mondást Jókai többször megfordítja műveiben; voltaképpen pajzán, kétértelmű latin szójáték. 526: a jegyzetből az derül ki, mintha a „*Lumpazivagabundus*” Nestroy egyetlen „fennmaradt” műve volna. Megnyugtató, hogy ebben Nestroy „sziporkázó humorral teremt meg a nemlétező tündérvilágot”. Ez az óvatoskodó fogalmazás nyilvánvalóan azoknak az idealistáknak szól, akik még ma is azt hiszik, hogy a tündérvilág „valóban létezik”. Nem szólva arról, hogy Nestroy az osztrák tündéries vígjáték több évtizedes hagyományát folytatja.

Már a Mikszáth-kiadás megkezdte azt a mindenképpen dicsérendő gyakorlatot, hogy a jegyzetekben kiemeli (így nevezném): a *konkordanciákat*, ugyanazon motívumnak a szerző egyéb műveiben való előfordulását. Tudjuk, hogy két nagy próza-epikusunknál ez fontos filológiai és esztétikai probléma. Megoldása a jelen, éppen csak induló kiadásban nehezebb: a Mikszáth-művek gondozása kevesebb kézben van. Az első kötet nem is ígér többet, mint azt, hogy majd *visszafelé* fognak utalni a kisebb és nagyobb egyezésekre (300. lap, kétszer is). Valójában azonban már a *Hétköznapiak* elkezdte az utalásokat előre is; az eljárás azonban az egyes kötetekben nem egyenletes; kérdés: lehet-e az a munka összetettségében? A Jókai életművét tüzetesebben ismerő Szekeres itt körültekintőbb tud

lenni, mint munkatársai. Persze az ideális megoldást itt is a Jókai-lexikon jelentené. Igen hasznos az, ahogy Szekeres kimutatja pl. a *Hétköznapiak* és a kevésbé ismert Jókai-publicisztika közötti egyezéseket. Munkatársai a konkordanciák terén már ki-kihagynak. Hadd közöljek, rendszertelenül, néhány kiegészítést:

Erdély aranykora 144: „aki pénzért hazudik” előfordul a *Rab Ráby* legelején, ott mindjárt egy állítólagos forrásra is hivatkozik, a »Tudós palóc«-ra, vö. *Nábob* I. 60. és jz. — *Erd.* 297: a későn jött kegyelem motívuma előfordul az öreg Jókainak *Az apja fia* című elbeszélésében. — Ez persze előreutalás, de ha csak hátrafelé nézünk, akkor is meg kellene említeni a *Nábob* apparátusában, hogy Catalani művészno kocsiját Dömsödi Góliáth János is húzta ifjabb éveiben, amint erre a *Hétköznapiak* (189–427) előre is utal. — *A Szegény gazdagok* (57–520) említi Decsy *Osmanographiáját*, s belőle a 18. századi orosz–török háborúnak azt az epizódját, amely a VII. kötetben, *A fehér rózsában* is előfordul (134–425); pláne ilyen közeli kötetekben hiba, ha hiányzik az előre- és visszautalás.

A filológiai-irodalomtörténeti jegyzet-apparátus Jókai esetében megint különösen nehéz feladatot jelent, s ezt az egyes kötetek, ha nem is éppen ugyanazon szinten, de jól megoldották. A kritikai kiadások átlag-gyakorlatán túlmenve, nemcsak az eddigi kutatási eredményeket veszik át és rendszerezik, hanem számos esetben maguk is továbbnyomoznak és újabb eredményeket közölnek. Összegyűjtik Jókainak egyes műveire vonatkozó nyilatkozatait, híven rekonstruálják a művek keletkezéstörténetét, újból számba veszik Jókai forrásait — és ismertetik az egyes műveket értékelő és elemző irodalmat.

Első bíráló megjegyzésünk mindjárt ehhez az utóbbihoz fűződik. Az irodalomismertetés a kritikai kiadásokban, érzésem szerint, túlbujánczott és a citatológia melegágya lett. Az a törekvés érvényesült, hogy a műre vonatkozó irodalmat bőséges idézetekben kell bemutatni, mintegy az utókor értékelését tükröztetve. A valóságban ezek a tanulmányokból, monográfiákból kiragadott részletek nem elég tartalmasak, olykor éppen semmitmondók, s a mozaikjelleg révén elmosódik az értékhatár: minden Jókait tárgyaló megállapítás egyképpen súlyos vagy súlytalan lesz. E kiadás részint még ennek a gyakorlatnak hódol, részint túl akar jutni rajta. A *Magyar Nábob* (V. 307) a dramatizálás visszhangjáról csak bibliográfiát ad, a regénynek magának pedig csak egykorú sajtóját mutatja be idézetekben; a későbbiekéről a 333. és a köv. lapokon igen alapos bibliográfiát közöl. De viszont a többi kötet eléggé tobzódik a citatológiában. A III. kötet (a 348.-tól) húsz lapon át idézi az irodalomtörténészek véleményét

az *Erdély aranykoráról*; leghasznosabb része egy 1923-as, kéziratban maradt doktori értekezés ismertetése. Tizenhat oldal jut a *Szegény gazdagok*-kötetben a regény utóéletének, miután előbb — ezt még el lehet fogadni — Arany János egykorú bírálatát egész terjedelmében közölte. Még jó, hogy a két török tárgyú regénynél alig van miből idézni, itt egy-két lap elegendő az „irodalom” ismertetésére.

Néhány bíráló, ill. kiegészítő megjegyzés az egyes kötetekről: Az *Erdély aranykora* eszmei célzatának fejtegetése közben a kiadó nyomtatékosan képvisel egy vulgáris, történetietlen szemléletet. Idézi Bánfi Dénes szavait: „Hát nem volna a magyarnak annyi szellemi ereje, hogy ha valakit fegyverével le nem győzhetett, lelke hatalmával győzze le? Hódítsátok meg meghódítóitokat!” Ez nyilvánvalóan a Bach-korszak magyarjának szól. Oltványi Ambrus sajnálkozik, hogy ez a „hamis felfogás, amelynek értelmében a magyarság jövőjének zálogát szellemi felsőbb-sége jelenti” (Jókai és kortársai nem egészen így mondták!) oly sokszor felhangzik a Bach-korszakban. Ne felejtse el, hogy egy letiport nemzet és nemzedék kereste akkor a hatalom guzsaiba szorítva azt az egyetlen teret, ahol életének folytonosságát biztosíthatta. Teljesen a kor talajából nőtt ki az a követelés, amelyet a legnagyobbaktól kezdve mindenki hangoztat abban a korban: hogy nyelvünk és kultúránk művelése nem éppen „kultúrfőlényünk”, hanem pusztá fennmaradásunk egyetlen eszköze. Nem a letromfoláson és a hódításon van a hangsúly.

Magyar Nábob : 307. lap: a teljesség kedvéért meg lehet említeni, hogy a témából készült szindarabot a Nemzeti a huszas évek elején felújította. — 328: Abból, hogy a regényben egy csomó hiteles földrajzi helynév és párizsi utcánév olvasható, még bajosan következtethetünk arra, hogy „sokkal inkább a realitás talajából sarjadt, mint azt Jókai művéről föltételezhettük”. Éppen önála sősem szabad olyan nagyon „a realitás talaját” hangoztatni. — 444–45. lap, és egyebütt is: remek kommentár az, hogy a szóban forgó kor francia színházi viszonyait a *Tudományos Gyűjtemény* egykori cikke nyomán ismerteti, amelyet Jókai is olvashatott. — E kötetben az adatszerűen kitűnő apparátusnak tömörebbnek, összefogottabbnak kellene lennie. A nábob, tehát Kárpáthy János mintaképei felől igen körülményesen, hosszas oldalakon tájékozódik, ugyanakkor Mayerék már csak a magyarázó jegyzetekbe kerülnek, a többször (41., 116. sk.) fölcsendülő Byron-motívum pedig egy szó kommentár nélkül marad. A Chataquela-epizód minden bizonynyal költött, de ez okon lehetett volna Jókai és Byron kapcsolatát érinteni. A Koeppel-féle életrajz (*Byron*, magyarul 1913, MTA)

függelékében (*Byron Magyarországon*) Morvay Győző a 339–340. lapon fejtegeti elég vázlatosan a Byron-hatást Jókainál, de a *Nábobot* és a byronian világfájdalmas Szent-irmay Rudolfot nem is említi. Mégis Morvay nyomán el lehet indulni, mert a magyar Byron-irodalomról és a fordításokról jó bibliográfiát gyűjtött össze (359–383. l.).

A *török tárgyú* regények török kapcsolataival, forrásaival, az idevágó irodalommal foglalkozó jegyzettrész széthulló és aprólékos. Itt elég lett volna a Czunya—Linkesch-vita lényegét összefoglalni, a részleteket pedig a magyarító jegyzetek közt, a megfelelő motívumnál venni sorba. Gergely Gergely kommentáló stílusában van valami nehézség.

Szegény gazdagok: Az apparátus (443.) már mérsékeltebben adagolja a filmkritikákat, jó részükre csak cím szerint utal. — Hogy Jókai szándéka volt-e a regényben a Haynau—Bach-korszak rablói és a tart-hatatlan közbiztonsági állapotok ellen „tiltakozó szavát fölemelni”, arról nem vitatkozom; az ilyen aláhúzást túlerősnek érzem; a műből a rablóromantika kalandos színei sugárzanak elő. A bevezető itt sem eléggé összefogott; a Nopcsa-probléma tárgyalása elég laza fonálra van fűzve. Hogy a gróf valóban kettős életet élt-e, az a regény szempontjából közömbös; Jókainak elég volt a mendemonda is. Viszont itt is érzek mellőzést az apparátusban: egy szóval sem emeli ki a vándorzinész témát, amely pedig elég fontos Jókai életművében. Az eddigi kötetek közül ez az első, amely a keletkezés és az élményi anyag magyarázatában Jókai sokat emlegetett „noteszei”-re támaszkodhat. A feljegyzéseket (457–458) másfél lapon át ismerteti — de nem lehet határozottan kivenni: ez-e minden, amit ki lehet bányászni, vagy csak szemelvények? Az volna a kíváncsú, hogy ahol notesz-anyag van, azt a megfelelő műapparátusában teljes egészében közöljék.

Egyébként már az eddigi kötetek filológiai apparátusa is gyarapította Jókairól való tudásunkat. Így pl. Szekeres a megfelelő levélrészletek alapján tisztázta a *Hétköznapiok* befejezésének pontos idejét (1846. márc.) és korrigálja az eddigi Jókaira és a kortársakra támaszkodó hamis adatot. Ugyanitt azonban (325. lap) minden kritika nélkül idézi A *tengerszemű hölgyből* a Jókai és Petőfi közt lefolyt párbeszédet a regény kiadásának körülményeiről. Vajon rájön-e minden olvasó, hogy a párbeszéd mint regényrészlet, fikatív, és adatai nem hitelesek? A jelenet Komáromban játszódik, a *Hétköznapiok* befejezése táján, de a regényt Jókai Pesten fejezte be, Petőfi pedig a 46-os év első hónapjait felváltva szüleinél és Pesten töltötte. Komáromban nem járt; lehet, hogy a regény befe-

jezésekor épp Pesten találkoztak. Egyik példája ez annak, hogy Jókai saját élettörténetét romantizálja. Alighanem fikatív a 331. lapon olvasható adat is, Jókai „legelső”, a *Hétköznapiok*nál korábbi regényéről, amelyet tűzbevetett. A negyven év múltán kelt vallo-máson kívül van-e más nyoma ennek? Jókai önvallomásainak hitelességét minden esetben vizsgálni kell.

Még egy kezdeménye van a kiadásnak, amelyet a tudományos kutató örömmel fogad. A szerkesztők, részint az eddigi kutatás (főleg Szinnyei), részint saját adataik alapján, ismertetik az egyes művek továbbhatását a kor, általában a század második felének irodalmában. Éppen Jókai esetében ez is igen széles terület; a *Hétköznapiok* (I. 330–331.) hatott egészében és egyes romantikus részleteivel, nyoma megérzik egész műveken és fejezeteken, mint ahogy pl. egy fejezet hatása nyilvánul meg Vértessy Arnoldnak a század vége felé írt elbeszélésein. Baj az, hogy már az eddig megjelent kötetek sem követnek egyforma eljárást. Az *Erdély aranykora* (340–342) még merít Szinnyeiből, Gálosból, megtoldva néhány újabb adattal, le egészen Hel-tai Jenőnek a Jókai-jubileum alkalmával megjelent humoreszkjéig. A *Magyar Nábob*-ban már csak Szinnyei adatait kapjuk; éppen ő mutat rá a téma kimeríthetetlen voltára, hiszen csupán a Bach-korszakban több száz regényen is novellán érzik meg Jókai inspirációja. A két *török tárgyú* regény hatásáról már mindössze egy-egy adat lézeng (VII. 402–445.), a *Szegény gazdagok*nál meg éppen semmi. Igen, mert ezt a művet Szinnyei már nem tárgyalja — a Bach-korszak után jelent meg. Itt tehát még a filológiai kutatásra nagy feladatok hárulnak — s ha a jelen kiadás a későbbi kötetekben a továbbhatás szempont-ját csak a legkiemelkedőbb példákra is nyom-on tudja követni, ennyivel meg lehetünk elégedve.

Bíráló és közönség egyaránt kívánja, hogy az új, teljes Jókai-kiadás kötetei gyors ütemben kövessék egymást. Azok a hibák és fogyatékoságok, amelyekre a fentiekben rámutattam, számban elenyésznek a lelkiismeretes, sokoldalú apparátus tömördek adata, a feltárt források, a megfejtett motívumok, a rendszerezett filológiai eredmények tömegében — s a hibák feltárása hozzá fog járulni ahhoz, hogy a még kidolgozandó kötetek apparátusa tökéletes legyen. A filológiai bírálat hibajegyzéke könnyen sugalmaz egy kedvezőtlen, látszat-perspektívát; ezen azonban túl kell emelkednünk. Lássuk meg az új sorozat érdemeit is, és fogadjuk a nagy vállalkozásoknak kijáró megértéssel és megbecsüléssel.

Barta János

A bevezetést írta: Németh G. Béla. Bp. 1962. Szépirodalmi K. 672 l. (Magyar Klasszikusok)

Péterfy Jenő válogatott művei a *Magyar Klasszikusok*-sorozatban jelentek meg. Németh G. Béla válogatása igen jó, sokkal jobb, mint az Angyal Dávid-féle kiadása. Több bírálat először jelenik meg kötetben. Az összeállítás nem panoptikus teljességre törekedett, hanem a napjainkig legérdekesebb írásokat vette be; a könyv méltó képviselője Péterfy életművének.

Úttörő érdemű vállalkozás a bevezető tanulmány is, az első, amely Péterfyhez a teljes fejlődésrajz marxista igényével és alaposságával közeledik (A recenzió csak Péterfy értékelésének néhány kérdésével tud foglalkozni.). Németh G. Béla maga mondja előljáróban, hogy Péterfyról írtak már szép tanulmányokat, de a tudományos szintézis végül is mindig félresiklott. Főképpen nem azért, mert — mint írja — e tanulmányok szerzői „túlágosan is közelében éltek még e katasztrófának, az utódok meg az ő közvetítésükkkel túlágosan is hamar kerültek e katasztrófa sajátos légkörének s Péterfy személyiségének hatása, bővölete alá” (7. l.), sokkal inkább azért, mert, bár különböző szempontokból, de mindig idealista alapról vizsgálták Péterfy munkásságát. Ezért a jobbak is megrekedtek a személyes emlékezésnél, téves koncepcióba illeszkedő egyes találó részlet-észrevételeknél (Riedl), vagy — mint a szellemtörténet — a mesterkélt elődkeresés konstruáló módszerével éltek, mely egyes mozzanatokat abszolutizál az irodalomtörténeti igazság rovására (Szerb Antal).

A pályakép megrajzolásának több lehetséges módja van. Németh G. Béla az alkotói egyéniség elemzését az életrajzba építi. Széleskörű és alapos munkát végez, mikor vázolja és elemzi Péterfy dramaturgiai és kritikai elveit, filozófiai-esztétikai nézeteinek összetételét és változásait, fő forrásait, stílusát, a „lélektani realizmusról” alkotott elképzelését, kapcsolatát a korabeli irodalomtudománnyal. Nem pusztán az irodalomtörténeti helyzet szükséges adóját rója le. Péterfy a magyar polgári kritika történetének legjelentősebb alakjai közé tartozik. Java írásainak ereje megragadja a késő olvasót.

Mint kritikusnak, legfőbb pozitívuma hegeli iskolázottságú hajlama a dialektikus gondolkodásra és elemzésre, mely sokoldalú széles kultúrájával együtt magasan a századvégi hivatalos irodalomtudomány fölé emeli, előnyösen különbözteti meg annak metafizikus merevségétől. Kíváló érzéke van az irodalmi valóság iránt. Racionalizmusa, objektivitása elválasztja szellemtörténeti módszerektől és „utódoktól”. Elemzéseiben majdnem mindig lényeges problémákra tapint.

Feltétlenül igaza van például, ha Greguss *Rendszeres Széptanát* azzal vádolja, hogy az esztétika helyébe az etikát állítja: „elhanyagolja a szépből az érzéki elemet, nem tekinti a képzelem szerepét a szép létesítésében, úgy, hogy azután nála a szép tartalma szükségképp összeesik a morállal, formája pedig bizonyos külső szimmetriával. A szépből elvesz nála közvetlensége, érzéki fénye, önálló ereje, a jónak, igaznak pusztán erőtlén reflexe lesz” (613. l.). Érzékeny felmérője rész és egész, jelenség és lényeg költői kapcsolatának, amiben többször, pl. szép Dante-tanulmányában, kor és mű viszonyát fedezi fel. Szemléletében, mint a bevezető részletesen elemzi, eleven a történetiség, a fejlődés momentuma, kritikai gyakorlatában a jellemfejlődés belső dialektikájának felfogása segíti, hogy a „pszichológiai következetesség”, a „lélektani típus” követelése gyakran a társadalmi típus igényét jelentse. Stílusa találozón szép, még képei sem üresek soha. „Kemény világa csonka világ, olyan zord tájék, hová a napsugarak csak rézsut esnek s nyomukat sárgás kód takarja.” (288. l.) — írja, s ez egyszerre Péterfy véleménye és a keményi hangulat.

Érvelése azonban — egész koncepciója — ellentmondásos. Joggal utasítja el például a naturalista irodalomelmélet biologizmusát, hangoztatja a tudomány és a művészet módszereinek minőségi különbségét: Zola „helytelenül azonosítja a tudós és regényíró eljárását.” (573. l.) „A tudós egyénisége nem jöhet szóba, midőn az oxigén vegyületeit vagy a méreg fiziológiai hatásait kutatja. A regényíró egyénisége azonban már abban is nyilatkozik, milyen darabka világon akad meg a szeme” (572. l.). Tiltakozik a természettudomány és a társadalomtudomány törvényeinek mechanikus azonosítása ellen, ám tulajdonképpen ugyanakkor a társadalmi törvényszerűség gondolatát tagadja: „ami mégis csodának, megfelfejtethetlen csodának marad előtte,” — ti. a tudós előtt — „az maga az élet ténye. A regényíró pedig épp e csodában érzi otthonosnak magát” (572. l.). Nemcsak azt veti Zola szemére, „hogy e korszak nagy vívmányát, a lélektani önelvűség tételét torzította el,” (105. l.) — mint a bevezető mondja: hanem a társadalombírálat igényét is, amikor lélektani teóriájának megfelelően a naturalizmust társadalmi tünetből egyéni különbséggé degradálja. „Ha Zolánál a világ pusztán durva ösztönök szintere, ennek oka megint nem a tudományos megfigyelés, hanem fantáziájának patológikus eleme” (572. l.). Kritikusai javára írják, hogy a regényíró várja, aki „társadalmunk fejlődésének realiztikus mértékét veszi”

(265. l.); csakhogy realitás-igénye távolról sem mindig vezet a realizmus felismerésére, mert realizmuson elsősorban az elvont lélektani hitelességet érti. Nem véletlen, hogy a válogató, mikor Péterfy legmaradandóbb kritikáit gyűjtötte össze, éppen azokat hagyta ki, amelyek a századvég realisztikus tendenciájú magyar íróival foglalkoznak (Mikszáthtal, Tolnaival, Iványival). Ezek térnek el talán legkevésbé Gyulaiéktól. A „lélektani realizmus” elvének társadalmi korlátozottságát Németh G. Béla okkal hangsúlyozza.

Péterfy sorsának és eszmei útjának magyarázatát a bevezető sokoldalú vizsgálódással keresi, szemben azokkal a kutatókkal, akik Péterfyben főleg az egyéni tragikumot látták és mitizálták. „Életének legjelentősebb momentuma éppen az öngyilkossága” — írja Osvát (Osvát Ernő *Összes Írásai*. Bp. 1945. 131. l.).

Alkat és magatartás, egyéniség és világnézet, individuális életút és egy életmű objektív mondanivalója bonyolult egységet alkotnak. A magány, mely Péterfyt fojtogatja, társadalmi szimpátia; de nem vezetne öngyilkossághoz, ha nem párosulna egyéni útvesztésével, kivételes érzékenységgel, rossz idegrendszerével. Fel akarja oldani az ellentéteket, melyek kínozzák, biztos eszményeket keres a német klasszikában; ám az önmagában is idealista klasszikus polgári filozófiát egyre inkább a már felbomló és széttöredező kortársi polgári filozófiával ötvözi (Taine, Kuno Fischer, élete végén — mint Németh G. Béla rámutat — Ranke); ami szubjektíve megoldásnak tűnik, az objektíve súlyos ellentmondásokkal terhes. Az előző többször elmossa e határokat. A valósággal való szembenézés követelményét például, lelkivilága, gondolatvilága két kínzó alapellentéte forrta ki: életerzésének a szemléletének, a törvényhez való ragaszkodásának s az irracionális »szabadság«-vágynak ellentéte. Oly ellentétpár, mely oly sok, körülményei, alkata következtében befelé forduló szellemi ember életében megjelenik s egy vagy más szakaszán életének rendszerint uralkodóvá is válik. Ez az egzisztenciális szerep teszi őket a szó eredeti, mely montagne-i értelmében esszévé, ez élteti őket, ez őrzi meg szervezetüket és teljességüket.” (93. l.)

A bevezető lényegében hitelesen rajzolja Péterfy fejlődését, a végső következtetéssel azonban adós marad, illetve az életmű értékelését Péterfy társadalmi helyének kijelölésével pótolja. Itt önmagával kerül ellentmondásba. Péterfy egyfelől „értelmiségi polgár olyan államban, amelynek léte egy kompromisszum fönttartásától függ” (51. l.), „a bölcsleletben járatos, a történelmet eszméktől irányítottnak hívó ember, a következetes liberális magyar kispolgár” (104. l.), másfelől „a reformer liberális polgár egy oly típus,

a forradalom utáni polgári fejlődés egy oly szakaszát testesítette meg, amely történelmünk sajátos alakulása következtében nálunk hiányzott” (135. l.). Miféle típus ez? A tanulmány következtetése szerint a citoyennel és a burzsoával szemben „a polgár”. Egy „oly szegény, a hatalom lényegében még kívülről levő értelmiségi polgárság képviselője volt, amelynek törekvése — ha mégoly félénk törekvése is — valódi egyenlőségért még a haladás irányába mutatott; azaz megvolt még az objektív lehetősége annak, hogy az általa képviselt ideáloknak és posztulátumoknak s az ezen alapuló bírálatnak a valódi eszméiség erkölcsi hitelét adhassa s a polgárság valamely nagy történeti korszakához, ideológiájához találhasson utat... Röviden: e szerzők izzig-vérig burzsoák voltak, ő pedig, ha nem is citoyen, de legalább Bürger, polgár” (53. l.). E meghatározás nem igazolja azt a tételt, hogy Péterfy a magyar fejlődésből hiányzó szakasz megtestesítője lenne. Klasszikus eszményei, dialektikus tendenciája valóban megkülönböztetik kortársaitól, de nem avatják külön fejlődési szakasz képviselőjévé. A klasszikus eszmények, ha értékes részét is, mégiscsak egy részét teszik Péterfy elveinek. Ha Péterfy oeuvre-jének társadalmi helyét keressük, nem vonatkoztathatjuk el általános társadalmi-világnézeti elképzeléseitől, esztétikájának a *Budapesti Szemlé*hez kapcsolódó vonásaitól, eklektikus elv-rendszereinek egészétől.

Közvetlen társadalmi elgondolásaiban Péterfy XIX. századi liberális polgár. Anti-feudális, de forradalomellenes, nem megy túl a liberális filantrópián. Vallás és tudomány, vallás és művészet kapcsolatáról óvatosan ítélt: „a tudomány, mint a művészet is — öncél, mely a maga törvényei szerint fejlődik, s mint ilyen, nincs a pozitív vallások vezető szalagjához kötve. A tudás utáni vágy alapjában éppen oly örök, mint a vallási érzet nyilvánulása s a művészet ösztöne, s minél tisztábban, saját természete szerint fejlődik mindegyik, annál őszintébb lesz közöttük a harmónia.” (*Irodalmi Bírálatai*, Bp. 1938. Péterfy Jenő 61. l.) Realizmus-konceptiója gyökerében Gyulaiéval rokon.

Másfelől azonban vergődő és magányos, olyan értelmiségi, aki szakadékot érez tehetősége, kultúrája és környezete, életmódja, lehetőségei között; akitől ezért idegen a Beöthy-féle korlátolt önlelégültség, a hazai idill. Ezt tükrözik szigorú és okos színbírálati és Jókai-tanulmánya is, melyben minden egyoldalúsága ellenére bőven akad igazság. Kultúrális látóköre sokkal szélesebb, mint akár Gyulaié, akár barátjáé, Riedlé. „Péterfy vívódik a korrall és önmagával, Riedl félig-meddig fénykort lát ott, ahol a mélyben rothadás van és jól érzi magát e kor politikai légkörében” — írja Zimándi (Zimándi István: *Péterfy Jenő*

és baráti köre. Bp. 1960, 45. l.). Vívódása és elégtelensége Péterfyt olyan irodalmi élmények befogadására teszi képessé, amelyek Gyulaitól idegenek (Tolsztoj, Ibsen). Vajdával egy-két vonatkozásban Németh G. Béla is párhuzamba állítja, csakhogy míg Vajda szemében a művelődés elsősorban a polgárosodás kérdése, társadalmi kérdés, addig Péterfy számára a társadalom sorsa elsősorban a kultúra sorsát jelenti. Nem annyira a műveltséget nézi a társadalom, mint a társadalmat a műveltség szemszögéből, s ez a látásmód Babitsékkal rokonítja. Megveti a sovinizmust, „nem voltak nemzeti illúziói és nemzeti gát-lásai sem” (69. l.) — mondja a bevezető. A „nemzeti génuszról” írt cikkében hadakozik a kulturális elzárkózással, de csak azzal („A génusz harcosai külön magyar tudományosságot akarnak” — 561. l.); a nacionalizmus társadalmi élet nem ismeri. A társadalmi ellentétek előtte főleg a kevés művelt és a műveletlen tömeg ellentétéiként jelennek meg és mosódnak el. Euripidész pl. (akiben észrevehetően rokonlelket érez) „már ahhoz a nemzedékhez tartozik, melynél a gondolkodás és érzés különbsége széles árkot von a műveltek és tömeg között” (529. l.). „A tömeg ösztönei és a műveltek gondolkodása közt így csakhamar szakadék állott be” (529. l.). Elemzéseiben gyakran megjelenik a társadalmi mozzanat, de a társadalmi probléma mint probléma kihull szemléletéből, illetve lélektani síkra tolódik át; ez fejeződik ki Németh G. Bélától elemzett analitikus realista elvében. A nyers valóság, a rilkei „botor robot s a célfelelté kényszer” elől menekül — menekülne — a kultúra világába, mely, úgy tűnik, nagyság és hősiesség egyedüli magányos őre lett. „A mai kor nagy tettei különben sem érzékelhetők oly könnyen költőileg; ami a kor dicsősége, az a tudomány körében, a gondolat világában megy végbe, annak hősei pedig elvont hősök, mert heroizmusuk is elvont. Ami ezen kívül visszamarad, az a köznapi lét rendes menetével, ellentmondásaival, félszeg-

ségével, szörnyű véletleneivel; e világnak meg főszereplője az átlagos ember” (474. l.).

Ez a kettősség felőrli. „Bölcsék voltunk és toleránsak,” — írja Gábor Andor, a Zerge utcai iskola egykori növendéke, aki tanári karáról Péterfy tanártársairól megértő gyöngédséggel állapítja meg, hogy „az istennek olyan csodálatos állatkertje, amit, túl a drukon és félelmen, érdeklődéssel kell nézni. Mert túl a valamennyin átömlő nagy közös butaságon, melyet azóta a polgárság leglényegesebb tulajdonságának ismertem fel... mindegyiknek más, jellegzetes bogarai is voltak” (Gábor Andor: *Válogatott cikkek*. Bp. 1953. 93. l.). „Általában annak fejében, hogy figuráink és bohócaink voltak, teljes öt órán át mulatságunkra szolgáltak, mindent megbocsátottunk tanárainknak. Bölcsék voltunk és toleránsak. De meg tudtuk érteni, hogy Péterfy Jenő ebben a környezetben nem élhetett, s inkább a vasúti klozettben agyonlőtte magát, semhogy a Zerge utcába még egyszer visszajöjjön.” (Id. mű, 95. l.)

Péterfy esztétikai erényeinek jó része valóban a klasszikus német kultúrára utal. A bevezető tanulmányának igaza van abban, hogy „egyszerre volt korán-jött s készt” (135. l.). Egészében szemlélete mégis a századvég szülötté és kifejezője, egyrészt a *Budapesti Szemlé*hez, Taine-hez, másrészt a XX. századi magyar polgári kritikához sok vonás fűzi; főleg Babitsékhoz, néhány vonatkozásban a szellemtörténethez (a társadalmi probléma átvetítése a kultúra és a lélektan síkjára, Ranke hatása, olykor az írókép bizonyos fokú szubjektívizálása, kifinomult érdeklődése az esztétikai forma problémái iránt stb.). Munkásságában feltűnik a folytonosság vonala is (Kemény centrális helye, az Arany—Petőfi-párhuzam megítélése stb.). Végül is inkább érezzük sajátos átmeneti típusnak, mint a magyar irodalomtudomány fejlődéséből a maga egészében kiszakadt jelenségnek.

H. Lukács Borbála

ANTAL SIVIRSKY: DIE UNGARISCHE LITERATUR DER GEGENWART

Bern—München, 1962. Francke-Verlag. 110 S. (Dalp-Taschenbücher, Bd. 359.)

Megvalloim, Sivirsky Antal nevével először e könyv borítóján találkoztam; részben magából a könyvből, részben a rajta levő ismertetőszövegből tudtam meg, hogy Sivirsky egyfelől mint író is tevékeny, Maros Antal néven már a harmincas években jelent meg holland nyelvű, magyar tárgyú regénye; másfelől, hogy valamelyik holland egyetemen lektorként működik, s ez a kis könyve, mely

most németül s tömegkiadásban látott napvilágot, már 1960-ban megjelent hollandul (*De Hongarse Literatuur van onze tijd*. Antwerpen, 1960.)

A könyvet nézegetve az első benyomás a meglepetése volt, s a következő a szégyené: a meglepetése, hogy egy ilyen, a magyar irodalom ügyei iránt szenvedélyesen érdeklődő, idegenbe szakadt hazánkfíáról így kell elő-

ször értesülnöm, s a szegényé, hogy azt az égető feladatot, amit a huszadik századi magyar irodalom rövid, népszerű összefoglalása jelent, a hazai irodalomtörténészeket megelőzve el merete és el tudta vállalni valaki, aki nyilván már évtizedek óta elvesztette kapcsolátát a hazai, eleven irodalmi élettel, csak könyvekből, folyóiratokból tájékozódik — de azt meglepő szélességgel.

Ez a könyvecske, természetesen, a teljeségnek semmiféle igényével nem lép fel — ilyesmit követelni tőle nemcsak mértékvesztés: ostobaság volna. Egy idegen, ismeretlen irodalomról szól laikusoknak; szükségképpen meg kell maradnia az elemi ismereteknél, s ha ezeken túl tud menni, már komoly eredményről számolhatunk be. Pedig Sivirsky általában túlmegy ezen a fokon. S az az érdeme is megvan, hogy panorámája szinte napjainkig friss és aktuális: programja szerint is elkíséri a magyar irodalom fejlődési folyamatát 1956-ig, de némely adattal egészen 1961-ig kiegészítette, tehát szinte a napi aktualitás igényét is kielégíti.

A könyv egészét érdekes kettősség jellemzi: afelől a szerző határozott katolikus-etikus meggyőződése, mely úgyszólván minden sorát, de bizonyára minden értéktételeit áthatja; másfelől őszinte és rokonszenves törekvése a tárgyilagosságra, az értékeknek, művészi eredményeknek elismerésére ott is, ahol ennek egyébként világnézeti meggyőződése útját állná. Ennek a kettősségnek a következménye az, hogy rövid történeti áttekintéseiben körülbelül egyenlő idegenséggel fordul el a kommunizmustól és a Horthy-fasizmustól; ha az előbbi világnézetileg áll távolabb tőle, az utóbbi embertelenségével és álszentségével — s erről sem hallgat. Ennek nagyon jellemző példája az, ahogyan az 1919-es proletárdiktatúráról s a rá következő fehérterrortól ír: az előbbiről is elhiszi (elsősorban Herczeg Ferencnek és Tormay Cecilnek), hogy véres terror volt, de az utóbbiról hangsúlyozza, hogy brutalitásban, vőrengzésben, embertelenségben messze felülmúlta az előbbi (48. l.), egészen az eszelősségig. Művészi ítéleteiben ugyanennek az objektivitásra törekvésnek számos példáját lehetne említeni, de csak egyet emelek ki: Herczeg Ferenc és Móricz Zsigmond tárgyalását. Erkölcileg Móriczot elég határozott szavakkal elítéli a katolikus etika nézőpontjából s egyébként sem nagyon rokonszenvez vele; érthető, hogy Herczeg kedvesebb írója, nagyobb erkölcsi elismeréssel is tárgyalja. Ennek ellenére Móricznak nagyobb teret szentel, s az irodalom folyamata, egész további fejlődése szempontjából sokkal nagyobb jelentőségűnek tudja — természetesen teljes joggal —, mint Herczeget. Ez az objektivitásra és érvényes ítéletre törekvés aránylag ritkán hagyja cserben; legnyilvánvalóbban talán a nőírók ese-

tében, amikor Tormay Cecilnek több helyet és sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint Kaffka Margitnak.

A magyar irodalom utolsó félszázadát három főfejezetre osztja, a metszetet 1920-ban és 1940-ben állapítva meg. Ez az osztási vonal nyilvánvalóan politikai meghatározottságú, bár irodalmilag is indokolható. A mi számunkra kétségtelenül a második metszövonal öt évvel később helyezkedik el: 1945-ben, mert a háborús évek a magunk meggyőződése és a történelem tanúsága szerint egy korszak befejezésének görcsös vonulásait jelentették a magyar társadalomban s részben az irodalomban, nem pedig valami újnak a kezdetét; Sivirsky Antal — bár különösebben nem indokolja ezt a felosztást — minden sorából kitűnően úgy látja, hogy a háború kezdetével indult meg az a torzulási folyamat a magyar irodalomban, amely különböző hullámhegyeken és völgyeken át mind a mai napig tartott és tart. Ebben megint nemcsak hogy nem találkozzunk, de élesen szembenállunk a szerzővel; de így is el kell ismernünk, hogy az anyag konkrét tárgyalásában több figyelemre méltó megállapítása van.

Az egyes fejezeteken belül — rövid általános helyzetismertetés után — váltakozó íróportrékban és összefoglaló fejezetekben tárgyalja a kor irodalmát. Az 1900—1920 közötti korszak középponti alakjának ő is Ady Endrét látja, akárcsak mi, marxisták. De Adyban természetesen az „istenkereső”-t hangsúlyozza mindenekelőtt, s feudalizmusellenességét, kapitalizmusellenességét, forradalmiságát teljesen „letisztítja” társadalmi motívumaitól, összefüggéseitől s a társadalmi-politikai radikális mozgalmakkal való összefonódásától, hogy pusztán a származásától meghatározott egyén egyedi különösségének tűntesse fel („Seine antif feudale Lyrik ist leicht zurückzuführen auf den Groll des Landedelmanns, dessen Güter von den ihn einkreisenden 'gräflichen und bischöflichen Domänen' erdrosselt wurden; seine antikapitalistische Dichtung ist eine Ausfluss des Unzufriedenheits mit seiner sozialen Lage; seine revolutionären Gedichte sind Schreie aus dem Herzen eines Freiheitshelden oder eines Condottiere.” 21. l.). Csak zárójelben jegyzem meg: érdekes, hogy ebben Sivirsky módszere rokona a vulgarisan szociologizáló „marxisták” módszerének, akik szintén szeretik az írókat pusztán származása által meghatározott mozgatókra, sémákba szorítani.

Ady mellett külön kisebb-nagyobb portré-alfejezetet kap Herczeg, Móricz, Szabó Dezső és Kosztolányi. Valamennyit nem fejlődési fázisaikban, hanem egységként, s műfajonként külön jellemezve tárgyalja. Így lesz Herczeg egyszerre naturalista társadalmi regényíró és neoromantikus történelmi regényíró; Móricz sokoldalúságát megfelelő termi-

nussal meghatározni nem tudja, inkább csak néhány jelentős művét ismerteti, megjegyzeve, hogy a marxista kritika kritikái realitásnak tartja; ezt nem fogadja el, de a saját álláspontját sem tisztázza. Szabó Dezsőt csak mint *az elsodort falu* szerzőjét, s mint ilyet a magyar naturalizmus kiteljesítőjeként említi (nagy kérdés, hogy joggal-e ebben a fejezetben), Kosztolányit pedig mint az impresszionizmus legjelentősebb magyar képviselőjét. Ez utóbbi fejezet egyébként a könyvecskének egyik legjobban sikerült része.

A század első két évtizedét lényegében mint a naturalizmus diadalát, uralomrajutását látja a magyar irodalomban; ebből kiemeli egyfelől, mint láttuk, Kosztolányit, másfelől „az idealistákat”, akiknek külön alfejezetet szentel, olyan össze nem mérhető egyéniségeket csapva egybe itt, mint Harsányi Lajos (!) és Gyóni Géza — meg Juhász Gyula és Tóth Árpád. Ez a furcsa csoportosítási elv a továbbiakban sem hagyja el: a „humoros-pikáns regény” címszava alatt együtt tárgyalja Heltai Jenőt és Karinthy Frigyeszt — Krúdyval. Már az első kettő összefogható volna is nagyon kétséges, hát még a harmadiké amazokkal; s ha talán e címszó alatt indokolt is, a magyar irodalom múltó megbecsülése szempontjából teljesen indokolatlan, hogy a korszak egyik legjelentősebb és legegényibb írójának, Krúdynek sokkal kevesebb helyet szentel, mint a személyében és tevékenységében nem lebecsülendő, de a modern magyar irodalom szempontjából legfeljebb közepes jelentőségű Heltainak. Hasonló izlésbeli tévedés az, hogy egyáltalán megemlíti, s főleg hogy dicsőítőleg említi meg Gárdonyival kapcsolatban Göre-sorozatát, melyet ma már a legelvakultabb Gárdonyi-rajongók sem becsülnék valami sokra — magáról az íróról nem is beszélve, aki erről mint eltévelyedéséről nyilatkozott később.

A két háború közötti korszaknak szentelt fejezetben pusztán két nevet emel ki külön alfejezetté: Babits Mihályt és József Attilát. E választással nehéz lenne vitatkozni; annál inkább azonban azzal, hogy az egész korszakban a katolikus irányzatot tartja a legjelentősebbnek — vagy legalábbis a később felépő népi írói mozgalommal egyenrangúnak (mindkettőnek külön alfejezetet szentel) és hogy a két kiemelt nagy jelentőségű lírikusnál is a katolicizmust, illetve az istenhez, a valláshoz való viszonyt teszi meg fő vizsgálati és ítéleti kritériumnak.

Az még talán csak a fogalmazás félreérthető voltának következménye, ha a „katolikus irányzat” ismertetésében a *Timár Virgil* fia után rögtön említi a Szent István-i állam-eszme meghirdetését és az istenhit melletti harcos kiállást, ezzel azt a benyomást keltve az olvasóban — különösen az ebből tájéko-

zódni kívánó külföldiben —, hogy mindez Babits regényének tartalmához vagy következményéhez tartoznék. De az már nem a fogalmazás, hanem a látás torzulása, hogy Babits egész költészetét, sőt pályáját mintegy az istentisztelet egyik aktív formájával veszi egyenlőnek (57. l.), s aktív katolicizmusából eredezteti közösségi felelősségérzetét is. Azt hiszem, Babits katolicizmusának aktív voltához is szó fér; növekvő közösségi felelősségérzetéhez pedig valóban aktív humanizmusa (mely egyébként nem áll szemben a vallásos meggyőződéssel, de attól külön, azzal, egyszerűen nem azonosítható álláspont) és ennek a környező világgal való sorozatos elvi és gyakorlati összeközlései sokkal többet adtak, mint akár istenhite, akár a katolicizmus tanításai.

De ha Babitsnál el is lehet vitatkozni a katolicizmus és humanizmus egymáshoz való viszonyán, azt a portrét, amelyet a szerző József Attiláról fest, még kiindulási alapnak is nehéz elfogadni. Pedig érzem, hogy Sivirsky élvezi és becsüli József Attilát; de hogy ezt nyugodt lélekkel tehesse, tudomásul sem veszi a haladó mozgalmakkal, horrorile dictu a kommunista párttal való viszonyát, s a képet lényegében a harmincas évek végén jobbközép-tájon kialakult József Attila-képpel azonosítja: kicsit Villon, kicsit Slemil, és nagyon erősen istenes, egész költésztében istenhit után vágyakozó költőt farag belőle. Ez ma már nálunk kommentárt is alig kíván; mindezenre sajnálatos, hogy Sivirsky kitar emellett a torzkép mellett — de ez nyilvánvalóan nem csak az ő bűne, hanem azé a helyzet is, amely őt eddig elvágta az itthoni tudományos források, pl. a József Attilára vonatkozó s az utóbbi két évtizedben megjelent monografikus és részlettanulmányok ismeretétől.

A korszak többi íróit, mint mondtuk, összefoglaló alfejezetekben tárgyalja. Ezekben megint történeti-elvi kategóriák és műfaji meghatározások eléggé tisztázatlan módon keverednek, s a szerzőt olyan csoportosításokra kényszerítik, amelyek az olvasót legalábbis csodálkozással töltik el. Mit szólnunk ahhoz, hogy „az esztéták” címszó alatt tárgyalja Erdélyi Józsefet, Szabó Lőrincet, Kassák Lajost, Füst Milánt, Weöres Sándort és Radnóti Miklóst? Hiszen az általa bevezetőként említett közös kritérium: „a világnézetekben való csalódás, sőt világnézeti érdektelenség, mely őket a l'art pour l'art-hoz kötötte” (59. l.), e névsorból tán kettőre sem alkalmazható. . . .

Ugyanígyen különös potpourri az, amit a szerző „realista kalandregény” cím alatt ad. Ha — egyébként sajnálatos — külföldi elterjedtségük meg is magyarázza, hogy külön látja szükségesnek foglalkozni Köröendi Ferenc, Földes Jolán és Vaszary Gábor re-

gényeivel (bár ezt sokkal rövidebben és határozottabban is elintézhették), ha talán Zilahyt és Földi Mihályt kötik is bizonyos szálak ehhez az irodalmi export-irányzathoz (bár mindkettő jóval amazok fölött áll íróilag) — de mi a közös közöttük és Márai Sándor meg Tersánszky Józsi Jenő művészete, vagy éppen az utóbbi kettő között? Nehéz lenne olyan esztétikai, világnézeti vagy más kritériumot találni, mely ezeket egy zsákba varrhatná, még akkor is, ha — amint a szerző teszi — az „urbánus regényírást” ezzel a névsorral azonosítja.

A népi írók mozgalmáról adott ismertetésével is bőven lehetne vitatkozni, de legalább valóban egységes képet ad s a hozzá tartozó írókat említi (bár különös, hogy itt Németh László neve fel sem merül); mint ahogy az erdélyi magyar irodalom ismertetése is, ha távolról sem teljes, de egy ilyen futó áttekintésben, külföldi közönségre számítva kielégítő. (Csak zárójelben ugyan, de meg kell jegyezni, hogy korábban említett katolikus-etikus magatartása itt enyhe történeti torzításra is ragadtatja a szerzőt: bár nem mondja ezt határozottan, de úgy állítja be, mintha Tamási Ábelje Nyírő *Uz Bence*-je után született volna, holott — az általa idézett évszámokból is kitűnően — éppen fordított a helyzet; míg az Ábel első kötete tisztá művészet, poézis, az *Uz Bence* göbös görögábrakodás, izzadt izeskedés; nem művészi indulat szülötte, hanem egy irodalmi konjunkctúra ügyes kihasználása.)

A felszabadulás utáni korszak ábrázolásával kellene a legtöbbet vitatkoznunk: szinte minden sorához lenne hozzáfűzni, helyesbíteni valónk. De ez egy kritika keretében megoldhatatlan; az eddig elmondottak talán eléggé valószínűsítik, hogy Sivirsky nem csekély ellenszenvvel nézi a magyar társadalom és irodalom szocializmus felé fordulását. Tárgyalása túlnyomórészt e viharos esztendő eseményeinek a maga szája íze szerint való előadására korlátozódik; művekkel alig foglalkozik, bár elismeri Illés Béla, Kuczka Péter, Kónya Lajos tehetségét és Déry Tibor-

nak értő és érzékeny tollal felvázolt írói portréját adja.

Eléggé hiábavaló dolog lenne a szerzővel azon vitatkozni, hogyan látja ő, s hogyan ítéljük meg mi az 1956-os események mozgatóit, lefolyását és következményeit; azt viszont örömmel kell regisztrálnunk, hogy észrevette: az 1956 utáni irodalom túlnyomó többségének témaválasztása, konfliktusai mélyebben és igazabban ragadják meg a szocializmus és a polgári világ közötti ellentétet, mint a korábbi korszaké.

A könyvecskét két, függelékyszerű fejezet zárja: egy a külföldi magyar irodalomról, melynek számos adata hasznos segítséget nyújt az itthoni kutatóknak is, a másik a segédkönyvekről, melyben a mi számunkra egyaránt tanulságos a külföldön megjelent antológiák felsorolása, s az a tény, hogy Sivirsky a háború, vagy legalábbis a felszabadulás előtti irodalomtörténeteken kívül, úgy látszik, nem nagyon jutott hozzá máshoz, mint néhány egyetemi előadás jegyzetéhez. Ez sok mindent megmagyaráz, és sok mindent ment is hiányaiból, felületességeiből, eltorzult látásából. Viszont felhívja a figyelmet arra, hogy külföldön számos olyan, irodalomértő és művelő magyar él, mint Sivirsky: világnézetükben és alap-magatartásukban közel sem azonosak velünk, számos ponton ellentéteink nyilván a továbbiakban sem lesznek feloldhatók, de szeretik és szenvedélyesen kutatják a magyar irodalmat, örülnek eredményeinek, amelyeket szívesen propagálnak. Ezekkel — s köztük nem utolsó sorban Sivirsky Antallal — a magyar irodalomtörténet művelőinek egyénileg is, kollektíven is fel kellene venni a kapcsolatot. Vitatkozzunk, ha kell: de kölcsönösen tudjunk egymásról, segítsük egymást, ki-ki a maga munkájával, nézeteivel, még akkor is, ha azok számos kérdésben szögesen ellenkeznek. Így összefogva, a közös célért, akár civakodva is, a mindnyájunknak közösen kedves ügyet fogjuk hatékonyabban szolgálni: a magyar irodalom és alkotói elmélyültebb, elterjedtebb itthoni és külföldi megismertetését.

Nagy Péter

RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA. XVII. SZÁZAD

2. köt. Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. Sajtó alá rendezte: Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József és Stoll Béla. Bp. 1962. Akadémiai K. 537 l. (RMKT XVII. sz. 2. köt.)

A magyarországi barokk irodalom felszabadulásunk utáni irodalomtörténetírásunkban sokáig Kálmán király boszorkáinak szerepére kárhoztatódott: nem volt, s így nem is beszéltünk róla. Ezt a hallgatást lehetett magyarázni az 1945 előtti évtizedek túlzott

barokk-kultuszával, mely hajlandó volt a barokkot mint „örök irodalmi” kategóriát elkönyvelni, s kellesténél jobban hangsúlyozva katolikus voltát, csak mint főúri költészetet tartotta számon; de magyarázhatjuk megújódott irodalomtörténetírásunk gyermek-

betegségével: eszmei-elméleti tisztánlátásunk gátjaival is. A hallgatást a magyarországi barokk festését és szobrászat mélyreható feltárásával a művészettörténészek törték meg, megnyitva az utat az irodalomtörténetírás számára is a hasonló vizsgálódáshoz. Az irodalmi fronttörténet a barokkvonalon az 1955-ös sárospataki irodalomtörténeti vándorgyűlés jelentette, bár itt még semmi sem tisztázódott, csupán a kutatás feladatai körvonalazódtak. Irodalomtörténészeink megállapodtak abban, hogy a külföldi barokk-kutatások eredményeinek széles körű megismerése és a hazai — polgári — barokk-kutatások marxista bírálata után a barokk próza és költészet stíluslemeit kell megvizsgálni, hogy azután ennek teljes ismeretében lehessen megrajzolni Pázmány, Zrínyi és Gyöngyösi emberi és írói portréját. Az azóta eltelt időben azután sokat lépett előre irodalomtörténetírásunk: számos részlettanulmány és kisebb-nagyobb adatfeltáró közlemény után jelent meg Bán Imre Apáczairol írott monográfiája és Klaniczay Tibor tanulmánykötete, s megindult a Régi Magyar Költők Tárának új sorozata is. Mintha csak most hallottuk volna meg Turóczy-Trostler József harminc éve mondott szavait: „... a XVII. századi magyar nyelv- és irodalomtörténet térképének fehér foltjai csak akkor tűnnek el, ha a régóta s állandóan megvilágított »csúcscok«, a Pázmányok, Zrínyiek, Gyöngyösiék mellett a mind- eddig megvilágítatlan »lente irodalmát: a népieskedő épületes s misztikus irodalmat is figyelembe vesszük». Ehhez azonban hozzáférhetővé kellett tenni a XVII. század névtelenjeinek vagy feledésbe merült — bár egykor kedvelt — íróinak alkotásait; s ez most valósul meg, a Régi Magyar Költők Tárának megindulásával.

A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészetét bemutató első és a XVI. századvégi és XVII. századi szerelmi és lakodalmi verseket feltáró harmadik kötet után jelent meg a Régi Magyar Költők Tára új sorozatának második kötete, s ebben Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás működéséről kap képet az olvasó.

„Működéséről”-t írtam szándékosan és nem „verseiről”-t, mert a kötet sajtó alá rendezői olyan körületekintéssel és tudományos alapossggal állították össze a jegyzetanyagot, hogy az minden esetben kiterjed a három költő egyéb alkotásaira is. Mindhármójuk levelezéséből közöl érdekes darabokat, helyesen válogatva ki az irodalomtörténetet érdeklő leveleket, de olvashatjuk Miskolczi Csulyak István érdekes önéletrajzát és nagy kultúrtörténeti értékkel bíró könyvrajzjait is. Mindezt mindenre kiterjedő figyelemmel összeállított jegyzetanyag kíséri és a terjedelem szabta részletes életrajz is, úgy, hogy

a hatalmas jegyzetapparátus az olvasóban már egy kicsit a pazarló bőség érzetét kelti. A kötet mindenestre nagyban megkönnyíti a korszak további kutatójának munkáját.

A kiadványban közölt verseken is, szerzőik személyn is jól lemérhető ugyanis az az út, melyet a magyar belső élet, a magyar társadalom és az irodalmi-szellemi élet járt meg a XVII. század első harmadában. A török háborúk egy időre elcsendesedtek ekkor, Bocskay 1606-ban békét kötött a Habsburgokkal, az országban, a töröktől meg nem szállt részeken, lezajlott a főúri-rendi konszolidáció: a vallási türelmetlenség ezekben az évtizedekben csendesebb haraggal hullámzott, néhány nagy hullámtörő (Pázmány!) által vezetett és visszafelé is ható kavargását leszámítva. Irodalmi izlésünk pedig — mely az új század elején még a XVI. század fonnyadó emlőit szaggatta — egyre inkább fordul a katolikus visszahatással együtt tért hódító barokk felé. Megjelennek a sztoikus tanok hirdetői, hogy a manierista költészet szövegrágai mögül már a barokk verselésre kacsintanak, a prózában pedig a túlcifrázott Rimay-előszőn keresztül már Pázmány hangja cseng, hogy a magyar prózában — Szerb Antal találó megfogalmazása szerint — Hel-tai nehézkes egyszerűségét a könnyed komplikáltság váltja fel.

A kötet költői közül Pécseli Király Imre szakad el legkevésbé a XVI. századtól. Nemcsak forrásait lehetjük ott meg; sorokat idézhethetünk, melyek — kisebb-nagyobb változásokkal — Balassi verseiben tűnnek fel először. Balassi azonban hosszú századokig hatott, sorait, strófiát, sőt egész verseit vették át a XVII., XVIII. század ismert és ismeretlen költői, tüze Adyig, sőt napjaink lírájába is elhatott. De a kisebb költők hatása sem tagadható le. Szembetűnő ez *Az vitézségnek jó hírével, nevével meg-ékeséttel erős férfiaknak* című (Catechismusa elején megjelent) oktató versénél, ahol nem lehet szó véletlen hangvételtől: az újbáti katonákhoz szóló ének — szemben az előző Rimayt sejtető manierista stílusával — Tinódi krónikás énekeinek hangját üti meg. Tudatos stílusváltás ez, nemcsak jó pedagógiai érzékre vall, hanem igaz művészi intencióra is.

Amikor Pécselivel kapcsolatban a XVI. századot emlegetjük, nemcsak ilyen formai elemekre gondolunk. Hiszen Miskolczi Csulyak és Nyéki Vörös Mátyás is (bár kevésbé) felhasználja elődeinek sorait, szavait, képeit. Sokkal szembetűnőbb az a XVI. századvégi, Lipsius nyomán járó sztoikus világszemlélete, mely kevés korabeli költőnkön érhető úgy tetten, mint éppen Pécselin. Ez a szellem ugyan a XVII. században is élt, de egyre inkább beleolvadt a katolikus ellenreformációs szellemi áramlatba, s ilyen tisztán mindenestre inkább a késő reneszánsz, mint a barokk jelen-

létét tanúsítja. Hogy mindjárt a Catechismus-nál maradjunk: ebben Pécseli már erősen eltávolodott a XVI. század közepén élt harcos reformátorok dühétől, de legalább olyan távol volt az ellenreformációs hitszónokok barokk szenvedélyességétől is. Ő már nem harcolni akar, hanem Istenhez vezetni; a tudós szemében — Lipsius, Bocatius elveit követve — lényegtelen, hogy ki milyen felekezethez tartozik. Azt vallja, hogy: „Ez tisztem szerint való kis munkámmal pedig senkinek véteni nem akarok, sem egyéb jó Catechismusokat le-tétetni nem kívánok: hanem helyemhez időmhöz és halgatóimhoz alkalmaztatván magamat, csak az Uyvári kisdéeknek igyekeztem Isten segítségéből szolgálni és használni.” Verseiben pedig Szent György helyett Jóbhoz fordul, ő lesz ideálja, az ő „békesség türelését” állítja fel követendő példaképül, s nem győző figyelmeztetni „a korbólo ember” „megszégyenülésére”. Nem csoda tehát, hogy a Bocskay-felkelés harcai után és a Bethlen Gábor halálát követő zavaros idők „dulása” idején fájdalmasan sóhajt fel: „Régi Mátyás Király hogy ha felkelhetne... sok gonosz tévőt méltán büntethetne. El-költ az igazság meg-hólt Mátyás Király...” (Nem véletlen, hogy Mátyást társadalmi igazságosság kapcsán harmójuk közül ő, a reneszánsz műveltségű tudós említi verseiben egyedül! Sztoicizmusa azonban amolyan harmadik-utas politikai-erkölcsi állásfoglalást vált ki belőle; életét — saját szavaival élve — „jó és gonosz között” akarja leélni, tudományoknak szentelten békességben. Verseiben is kísért az egykori tankönyvíró: az oktató-nevelő szándék az „Egykor egy vén jámbor...” kezdetű énekében párbeszédes formát választ, s ennek kapcsán felvetődik a kérdés: vajon nem adatta-e elő is diákjaival?

Gondolkozásában még reneszánsz ember, de stílusába már betört a XVII. század. Ott kísért ugyan egy-egy verssora mögött Balassi vagy Tinódi árnya, néha azonban már Rimay verssorai is visszacsengenek. Rimay igen érzékletes „Isten ígéjén hízott embere” Pécselinél könyörgés formájában fakad fel „igiddel hízallallyal töled ki jött lakemet”. Nem volt nagy költő, még társai között sem, de verseiben egy tiszta ember arca jelenik meg előttünk.

Szerencsés gondolat volt a szerkesztőktől, hogy Pécseli után Miskolczi Csulyak István életművét mutatták be. Miskolczi versein és önéletrírásán keresztül (könyveinek lajstroma ismeretében) érdekesen figyelhető meg, hogyan kel bírokra benne a reneszánsz ember létszeretete a sztoikus bölcsesség belenyugvásával, s hogyan hígul fel a klasszikus metrum Balassi módosított strófáin keresztül a manierizmus édességével, hogy verseiben és prózájában már néhol a barokk nyelven szól-

jon. Műveinek egyenetlen színvonalán túl az ad különös értéket a szövegeknek, hogy egy saját kezűleg lejegyzett, összegyűjtött *életmű* áll előttünk a könyv ezen lapjain, mely minden eddigi költőnknél tökéletesebben mutatja be Miskolczi Csulyak István — nem mindig előnyös — emberi arcát.

A korabeli legjobb hazai mesterektől és külföldi professzoroktól tanuló, Szcenci Molnár Alberttel barátságot tartó lelkesítő humanista műveltségéhez nem fér kétség. Közel négyszáz kötetből álló könyvtára arról tanúskodik, hogy ismerte nagy elődeit és külföldi kortársait. Sajnálatos jelenség azonban, hogy a megelőző 50 év szaporodó magyar kiadványaiból és a kortársi irodalom hazai termékei közül csak gyéren találunk könyveit között: a négyszázból mintegy tizenöt művet! Kölcsön kapta azokat? Olvasnia kellett az ellenreformáció magyar íróit is, Pázmányt feltétlenül, hiszen felelni készült *Kalauzára!* Történelmi érdeklődését a lőcsei kalendárium javítására irányuló észrevételei, irodalmi tájékozottságát pedig a Szcenci Molnárral folytatott levelezése bizonyítja. Vajon a Molnár-féle szótárhoz fűzött megjegyzései, a Grammatica iránti érdeklődésén túl pusztán baráti ösztökélés tőle a zsoltárokat sürgető levél? Nem hiszem, hogy az ebben a kérdésben tanúsított érdeklődése csupán baráti gesztus vagy a prédikátor lelkesedése lenne. Gondos szöveg- és ritmusvizsgálatok dőlhetnek majd el, hogy a kiváló ritmusérzékű Miskolczi Csulyaknak nem volt-e szerepe a Szcenci Molnár-féle zsoltárfordításokban! *Jocoserium*-ában vagy a *Moestigandium Petri Literati de Zombor* című, vidám hangvételű versében a korabeli madrigálok hangulata és dallammenete, falalá-zó kurjongatása hallik, más versében pedig szívesen él a nyugati versformák kedvelt enjambement-jával, olykor modernül ható rímekül is felhasználva azokat. Ismeretes volt előtte a régi magyar költészet jó néhány alkotása is, szelleme mindenestre: a Csekén átcsékélő magyarok mintájára játszik el az ősz-őszül szavakkal, és a reneszánsz verselés hatására olyan bravurokra is képes, mint az Ujfalvi Katona Imre és Szőlősi Szusanna házasságára írott *Ecloga* záró versszakában kialakított EMERICUS-SUSSANNA soreleji és sorvégi akrosztikon.

Az esküvői köszöntő verseket különben is kedvelte. Saját esküvőit is mindig versben köszöntötte, egyszer-kétszer csak a fiatal asszony nevét változtatva meg a már kész énekben. Mások házasságát is gyakran ünnepelte, talán nem minden érdek nélkül, legalábbis erről tanúskodik zsörtölődő megjegyzése Thököly Sebestyén és Pogrányi Erzsébet házasságára írott, „a Múzsák száma szerinti különböző mértékű” lakodalmi verszete kapcsán: „semmit sem kaptam érte”. Bár dalai-

ban inkább a manierista stílus elemeket figyelhetjük meg, ő maga a barokk ember pátoszos szerepelni vágyásában tűnik elénk. Egyházi jellegű énekeit hűveivel énekelte, házassági verseit előző házasságából származó fiaival adatta elő. Egyebekben is tudatosan készült az utókorra: füzetébe minden kis versét gondosan beírta, még azokat a variánsokat is, melyeket maga törlött elkészült műveiből. S bár nála is megfigyelhető a Lipsius-iskola apolitikussága, Liszka harcáról a szécsi préposttal mégis értesít minket. S meg kell említenünk utolsó, már barokkos szellemű versét, melyben Babitsig előremutatóan szedi verse a Miatyánk szövegét.

Nyéki Vörös Mátyás a kötet harmadik írója. Versei számát és értékét tekintve egyaránt a legnagyobb közöttük. Egymaga példázza a XVII. század szellemi útját a sztoicizmustól a manierizmuson keresztül a barokkig. Nyéki életéről meglepő gazdag anyag maradt fenn, főleg győri papsága miatt. Versei is egyházi ihletésűek, Mária-dalai pedig — mint Klaniczay oly meggyőzően bizonyítja — manierista ügyeskedések, sápadt rózsza-koszorúk, kivéve utolsó Mária-énekét, mely a hazai barokk kezdetének tekinthető. Azonban bármennyire csiszoltabb is költészete a Pécseliénél és Csulyakénál, nem forrósítja át olvasóját. Amazoké durvább, darabosabb, helyenként nehezebb léptű is. Helyzetdaloakat ír, beleélve magát a szegény nincstelen (4 háza volt!) jobbágy nehéz helyzetébe, de vigaszul csak a sztoikus nyugalom már krisztianizálódott változatát szánja: „Chendesich elmémet...” Bár életrajzából tudjuk: szívén viselte a szegénység sorsát, még a törökkel is levelezett érdekükben, a pusztító-rabló kapitányok ellen is oltalmat kér számukra. Helyzetüket mégis csak kívülről látja, így igazi nagy

lira nem keletkezhetett élményéből. Felfigyel „az szegények szavá”-ra, „figyel árvák kiáltására”, *Dialogusában* és *Tintinnabulumjában* egyaránt a „szegény gazdagok” szomorú túlvilági életét írja le, de verseiben nem annyira a lázítás, mint a belenyugvás hirdetése dominál. A pokoljárás dantei útja nem adatott meg neki; és pokolképében derekasan eltér akár a Zsigmondot főni látó Tar Lőrinc, akár a Heltai mesék 99. darabjának eszmei mondanivalójától. Borzalomfestéséről Klaniczay Tibor magvasan emlékezett meg tanulmányában, helyesen látva, hogy az őrm hangjai sohasem csengtek tintinnabulumként verseiből. Amit azonban nem kapunk meg verseitől tartalmi szinten, megadja a versek néhol már egészen modernül ható művészi megformálásában. Ismeri a versírás minden fogását: képei igéztesek, bár kissé zsúfoltak, hasonlatai reálisak és jó megfigyelőkészségéről tanúskodnak. Él az ismétlés, fokozás és ellentét hatásával, a legkedvesebb fordulata a kérdés, s ezek változtatásával kitűnő hatást ér el. Versei mozgalmak és zsúfoltak, vidéki templomaink barokk freskóit idézik. Nem idegenkedik azonban sorai között a korabeli élet ábrázolásától sem: Tinódi kulcsárokat fenyegető éneke lehetett előképe a „hamis prókátörök”-at leleplező énekeinek, s középkori haláltánc elevenedik meg *Tintinnabulumjában*, ahol a „pilises fejek” is megtalálják büntetésüket.

Szerettem volna a fentiekben érzékeltetni, hogy milyen jelentős tett volt e nem túl jelentős írók műveinek kiadása. Irodalmi és művelődéstörténeti téren egy sereg problémát vet fel és segítkezett nyújt a XVII. század további kutatásaihoz.

Végh Ferenc

A SZOMSZÉD NÉPEKKEL VALÓ KAPCSOLATAINK TÖRTÉNETÉBŐL

Válogatás hét évszázad írásaiból. Összeállította és jegyzetekkel ellátta: Kemény G. Gábor. Az anyaggyűjtés munkájában közreműködött: Fried István. Bp. 1962. Tankönyvkiadó V. 1039 l.

Szomszédainkkal való kapcsolataink ügyében nem első ízben emel szót a magyar történelem- és irodalomtudomány. Még a nacionalista, sovinszta uszítás legféltelenebb korszakában is voltak „bátrak”, „akik mertek” s megvétőzták a gyűlölet, az uszítás törvénybe iktatott tényét, a kapcsolatok múltjának feltárására és további ápolására buzdítva a kölcsönös megértés jegyében.

Az ország felszabadulása után szükség-szerűen következett be a szomszédainkhoz fűződő viszonyainkban is alapvető változás, épp a fejlődés, a továbbhaladás jegyében.

Mint a fenti kötet előszavában *Vágyölgyi Tibor* is hangsúlyozza, elérkezett az idő, hogy a felszabadulás előtti „... elismerést érdemlő kezdeményezéseket szabadon folytassuk, kapcsolatainkat a szomszéd népekkel szorosabbra fűzzük, és korszerű tartalommal töltjük meg” (5. lap). Nos, épp a marxista történet- és irodalomtörténetírás művelőinek jutott és jut osztályrészül e kezdeményezések folytatása és „korszerű tartalommal” való megtöltése. A felszabadulás óta eltelt több mint másfél évtized alatt született is e tekintetben számos szép eredmény (Vö. pl. Kovács Endre: *Cseh—*

magyar történelmi kapcsolatok. Bp. 1952., továbbá: szakfolyóirataink — elsősorban a Filológiai Közlöny, Világirodalmi Figyelő — számos, a kérdéssel kapcsolatos írását Julius Dolanský, Komlós Aladár, Angyal Endre, Andrzej Seroszewski stb. tollából, legutóbb: Dobossy László: *A szomszéd népek irodalma.* Tankönyvkiadó V. Bp. 1962.), amely viszont — a távlatokat szem előtt tartva — még mindig csak alapvetésnek tekinthető. Ezért is néztünk nagy várákossággal a most közreadott kötet megjelenése elé, amely *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből* címet viseli. A magyar és szomszéd népi kapcsolatok olyan jellegű, marxista szempontok szerinti összegezésére ui. most került sor első ízben.

El kell ismernünk, a kötetet összeállító Kemény G. Gábor nehéz feladatot vállalt a válogatás és összeállítás munkájával. Hét évszázad gazdag anyagából kellett kigyűjtenie, majd rendeznie a legértékesebb s a legjellemzőbb szemelvényeket. Kérdés most már, milyen eredménnyel zárult ez a problematikus, de rendkívül izgalmas és szép feladatmegoldás? Sajnos, az a benyomásunk, a kísérlet nem járt teljes sikerrel, a kiadvány nem váltotta be maradéktalanul a hozzáfűzött reményeket. Mind a válogatás munkáját, mind a kötet arányainak elrendezését, mind pedig a szerkesztés módszerét bizonyos fenntartásokkal kell fogadnunk.

A kötet nyolc fejezetéből az első a kezdetektől Mohácsi terjedő időszak kapcsolatait mutatja be; a második a „közös elnyomó elleni függetlenségi-felszabadító harcok történetéből és irodalmából” kíván ízelítőt adni; a harmadik a felvilágosodás és reformkor kapcsolatairól ad számot; a negyedikben külön fejezetet kap az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszaka; az ötödik rész az önkényuralom és a kiegyezést megelőző idők kapcsolatait tárja elénk; a hatodikban találjuk a kiegyezéstől a Tanácsköztársaság eltiporásáig terjedő idők kapcsolatainak dokumentációját; a hetedik rész a két háború közötti időszak és a második világháború alatti közeledést mutatja be; majd végül a nyolcadik fejezetben kap helyet a felszabadulástól 1961-ig eltelt másfél évtized kapcsolattörténete.

Ez a kép így összegezve megnyugtató lenne, ha nem állna a kötet élén hangsúlyozottan a következő alcím: „*Válogatás hét évszázad írásaiból*”. Ezután ugyanis joggal feltételezzük, hogy a kötet — legalábbis a lehetőségekhez mérten — arányos terjedelemben foglalja majd a XIII., XIV. század vagy éppen a felvilágosodás és a reformkor stb. kapcsolatainak történetével. Az első fejezetek anyagát fellapozva aztán csalódással kell megállapítanunk, hogy bizony 1800 előtti kapcsolataink históriája igen mostoha elbá-

nasban részesült, az egész kötet anyagának csupán egy tizednyi részére korlátozódik a XIX. századot megelőző idők kapcsolattörténete, ami bizonyos jelentős fogyatékosága a kötetnek. Félreértés ne essék, nem kívánjuk tagadni a közölt XIX. és XX. századi szövegek jelentőségét, azt sem vitatjuk, hogy 1880 előtről sokkal gyéresebb anyag áll a kutató rendelkezésére, de tán egy igényesebb szelekció, a szövegek gondosabb megválogatása — akár a XIX. századi, akár a XX. századi részben — mégiscsak nagyobb terjedelmet biztosíthatott volna régebbi (nem is jelentéktelen!) kapcsolataink bemutatásának. Így sajnos, éppen csak felsejlenek — egy-két szemelvény erejéig — a legfontosabb fordulópontok: a tatárjárás eseménye, a huszitizmus problematikája, a Hunyadi-hagyomány, a mohácsi tragédia, majd Comenius munkásságának, s a kuruckori harcok (főleg népköltészeti) visszhangja. Nem hiányoznak ugyan olyan auktorok sem, mint Tinódi, Balassi, Gyöngyösi, Mikes Kelemen stb., de a kapcsolataikat szemléltetni kívánó dokumentumok igen kevés számúak. Még a Szigetvár elestének irodalmi utóéletét szemléltető szövegek válogatása — ami pedig szerencsésebbnek mondható! — sem zárult, szerény véleményünk szerint, megnyugtató eredménnyel; egy kicsit mintha az ötletszerűség, a szövegek könnyebb hozzáférhetősége döntött volna a kiválasztást illetően. Szerepel itt Krnarutić *Vazetje Segeta grada* c. művének egy részlete, egy szerbhorvát hősi ének, Hviezdoslav magyar nyelvű Zrínyi-zsengéje stb., de vajmi keveset tudunk meg pl. a mi Szigeti Veszedelemünk és a horvát Zrínyiaszok viszonyáról, vagy éppen a délszláv irodalom igen gazdag és változatos Zrínyi-hagyományáról, ami bizony — kivált irodalomtörténeti szempontból — nehezményezhető. (Örömmel láttuk volna ezúttal pl. Ferenac Črno Sziget elestéről szóló krónikájának néhány-részletét éppúgy, mint Andrija Kačić Miošić szép Zrínyi-versét, amely a délszlávok között oly népszerű *Razgovor ugodni naroda slovenskoga* (A szláv nép kellemes társalgása) egyik legszebb darabja s egyben az illirizmust közvetlenül megelőző időszak legértékesebb és legtárgyalosabb horvát Zrínyiasza.)

Lényegében csak a XVIII–XIX. század fordulójától kezdődően tapasztalunk a fenti vázlatosságot illetően változást. Igaz, a felvilágosodás első (1796 előtti) szakaszának kapcsolatai sem rajzolódnak ki még kellően, de az 1800-at követő évek közeledési törekvései már jobban tükröződnek a közölt szemelvények alapján. Főleg Virág Benedek, Kazinczy, Toldy Ferenc, Bajza József, Széchenyi s a szerb származású, de magyar íróvá lett Vitkovics Mihály szerepének bemutatása mondható szerencsésnek a felvilágosodás és reformkor kapcsolatait tárgyaló harmadik

fejezetben, noha Vitkovics szerb népdalfordításainak bemutatása sem ártott volna itt, sőt! szívesen olvasnánk Kazinczy *Azzan-aginiciáját* is, hisz benne a „szerbus manier” első magyar kísérletét üdvözölhette a kor olvasóközönsége. (Vö.: Horváth János: *Tanulmányok*. Bp. 1956. 268. l.; Uő: *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*. Bp. 1927. 142—149.) A Vitkovics-fordítások is bírnak némi jelentőséggel, ha többnyire nem is követik az eredeti metrumot. Végső soron mégiscsak Vitkovicsé az érdem, hogy a reformkor az ő eredeti szövegekből készített áttüztetéseiből izleli meg a szerb népdalok hangulatát-világát.

A kötet további (IV., V., VI., VII., VIII.) fejezeteinek anyagából — irodalomtörténeti szempontból — különösen a Petőfivel, Jókai-val, Madách Imrével, Arany Jánossal, Ady Endrével, Németh Lászlóval, József Attilával stb. kapcsolatos, illetve tőlük származó szemelvények; a két háború közötti időszak — főleg idegen területen működő magyar íróinak (Csuka Zoltán, Szenteky Kornél, Szalatnai Rezső, a „sarlós mozgalom” tagjai stb.) közeledési törekvéseit, kezdeményezéseit bemutató iratok; az Anton Straka személyéhez és működéséhez fűződő csehszlovák—magyar közeledési törekvést szemléltető dokumentumok tarthatnak érdeklődésre számot. Igen sajnálatos azonban, hogy még ez a gazdagabb öt fejezetet megtöltő, tehát végül is több körütekintéssel kezelt anyag sem mentes a hiányosságoktól, hibáktól. Bőven akad itt is vitatható megállapítás, pontatlanság, s — főleg a válogatásban — fogatékosság. Ezek közül csak néhány kirívóbb esetre kívánunk utalni ezúttal.

Nem derül ki egyebek között, mire alapozza a szerkesztő például a következő, Petőfivel kapcsolatos megjegyzését: „...Jovanović 1860. évi *János vitéz*-fordítása korántsem jelentette Petőfi meghonosodását a szerb irodalomban. Ezt csak Balagoje Brančičnak sikerül majd elérnie a századfordulón.” (258. lap.) Igaz ugyan, hogy Balagoje Brančič tevékenysége nem jelentéktelen Petőfi szerb recepcióját illetően, de fordításainak értékét és jelentőségét — a művészi kvalitásokat is figyelembe véve — mindenképpen túlzás így Jovanovićé fölé helyezni.

Furcsának találjuk azután azt is, hogy a Veljko Petrović, a kiváló szerb író-nesztor magyar kapcsolatait bemutató szemelvényhez nem csatol a szerkesztő egyetlen eredeti írást sem a *Croatiában* megjelent Petrović-írások közül, de még csak egy novellával sem dokumentálja az író magyarországi, a szerb—magyar közeledés ügyét támogató és szolgáló *fiatalkori működését*. (Egyetlen, de nem jelentéktelen írást közöl tőle 1930-ból, amelyben Petrović a kossuthi Duna-konföderációs tervet teszi vizsgálat tárgyává. 757—764. l.)

A két háború közötti idők és a felszabadulás utáni évek kapcsolatait tárgyaló fejezetben igen súlyos mulasztást követ el a szerkesztő azzal, hogy elmulasztja a kelet-európai közeledés olyan jeles úttörőjének tevékenységét bemutatni, mint Gál István, aki a felszabadulás előtt az *Apolló*val tett nagy szolgálatot a kelet-európai közeledés, megbékélés ügyének, 1945 után pedig az ő szerkesztésében látott napvilágot a *Magyarország és Kelet-Európa* c. tanulmánykötet, amely a felszabadulás után első ízben ad rendszeres áttekintést — méghozzá a legjobb szakemberek (Angyal Endre, Balázs János, Bödey József, Csapláros István, Csuka Zoltán, Erős János, Fogarasi Béla, Gáldi László, Hadrovics László, Horváth Endre, Illés Béla, Jánossy Dénes, Komlós Aladár, Kovács Endre, Makkai László, Pável Ágoston, Somogyi József) közreműködésével — a magyar és szomszéd népi kapcsolatok történetéről. Ebből következik lényegében az *Apolló* jelentőségének, szerepének figyelmen kívül hagyása is (csak a jegyzetanyagban találkozunk vele). Ugyancsak nehezményoznünk kell aztán azt is, hogy Hadrovics László neve éppen csak egy eldugott jegyzetben szerepel (holott ő is tett egyet s más a közeledés, az egymást megismerés érdekében); hogy Dobossy László felszabadulás előtti, ugyancsak a közeledés ügyét szolgáló írásaiból egy sort sem találunk itt; hogy Győry Dezső eme nemes cél szolgálatában álló írásainak közléséről is megfeledeznek Kemény; hogy Angyal Endre nevét le sem írja a kötetben, holott mind a felszabadulás előtti, mind a felszabadulás utáni évek során végzett kapcsolattörténeti munkája figyelemreméltó. (Angyal Endre: *Ungarn und die Nachbarvölker*. Bp. 1943. Andreas Angyal: *Die slawische Barockwelt*. Leipzig, 1961., hogy csak a legjelentősebbeket említjük.)

Ügyszintén nem értünk egyet azzal sem, hogy a nyelvtudomány körébe tartozó, de a kelet-európai kapcsolattörténeti kutatások számára nélkülözhetetlen munkák és eredmények bemutatását is mellőzi Kemény. Király Péter értékcsökkentő könyvéről (*A kelet-szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei*. Bp. 1953.) még ugyan tesz említést egyik jegyzetben, de Kniezsa István nagyszabású munkáját (*A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Bp. 1955.) még csak meg sem említi.

Végül, de nem utolsósorban tennénk szóvá néhány, lényegében a szerkesztés munkájával kapcsolatos problémát. Első kritikái megjegyzésünk a kötetben elhelyezett Barcsay és Orczy-szemelvényekkel kapcsolatos (l. 126—130. l.), amelyeket Kemény — igen vitatható módon — kötetének második fejezetében helyez el. Aki a magyar irodalomtörténetírás berkeiben egy kicsit is járatos, nyilvánvalóan tudja, hogy Barcsayt és Orczyt

a felvilágosodás irodalmának képviselőiként tartjuk számon (Vö. Waldapfel József: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1954.; Bóka—Pándi: *A magyar irodalom története 1849-ig*. Bp. 1957. 217—220. l.); továbbá, hogy a felvilágosodás kezdetét az 1770 körüli, pontosabban az 1772-es évben szokás megjelölni. (Vö. Waldapfel: i. m. 7. l.; Bóka—Pándi: i. m. 200. l.) Ezzel szemben, Kemény kötetének korszakolásában a felvilágosodás 1790-nel kezdődik s — még kapcsolattörténeti szempontból is! — Csokonai a magyar felvilágosodás első képviselője, Barcsay és Orczy pedig egyszerűen a 18. század irodalmának költője lesz, amelyben jól megfér egymás mellett Mikes és Orczy Lőrinc, vagy például Gyöngyösi és Barcsay.

A szerkesztői munkára vonatkozó másik ellenvetésünk a lengyelekhez fűződő viszonyainkkal kapcsolatos. Igaz, Kemény több ízben hangsúlyozza (az *Utószóban*, s az egyes fejezeteket összekapcsoló szövegekben), hogy gyűjteményében nem törekszik a teljességre, hogy kiadványa „regionális” jellegű (992. l.), azonban ez sem mentheti őt a lengyel—magyar kapcsolatok bemutatásának mellőzéseért. Századokon át tartó kapcsolataink jelentőségét szinte felesleges hangsúlyozni. Irodalmi és történelmi vonatkozásban egyaránt a legrégibb időktől napjainkig terjednek, s még a nacionalizmus problematikája szempontjából sem lényegtelen, hogy a párizsi egyetemen a szláv irodalmakat előadó Mickiewicz hogyan foglalt állást 1848/49 ügye mellett! Közös múltunk históriájából

elég a reneszánsz, a kuruc szabadságharc, a felvilágosodás, valamint 1848/49 eseményeinek gazdag és progresszív tartalmú kapcsolattörténeti anyagát kiragadni, s ez is kellően indokolhatja hiányérzetünk kifejezésre juttatását.

Harmadlagosan tennénk szavá végül — ugyancsak a szerkesztői munkára vonatkozó — még egy megjegyzésünket: megítélésünk szerint sokkal célravezetőbb lett volna, ha az összeállítás munkáját Kemény megosztja az egyébként is közreműködő kiváló szakemberekkel (Zuzana Adamová, Rákos Péter, Richard Pražák, Csanda Sándor, Sziklay László, Domonkos Sámuel, Csuka Zoltán, Szalatnai Rezső, Dobossy László, Póth István, Vujicsics D. Sztoján stb.) s esetleg különválasztva tárgyalta volna a román—magyar, szerb—horvát—magyar, csehszlovák—magyar stb. kapcsolatok történetét. A Dobossy László szerkesztette *A szomszéd népek irodalma* c. kiadvány (Bp. 1962.) pl. határozottan ilyen szerkesztői elgondolást követ!

Úgy véljük, mindezek kellően bizonyíthatják Kemény kötetével kapcsolatos fenntartásaink jogosságát, ha hozzávesszük az ilyenfajta bántó — jegyzetanyagban és szövegben egyaránt előforduló — hibákat: a 765—766. lapon található Kosztolányi fordította Dučić-vers utolsó sorában: „Szemem csupa könnyű, szájam csupa átok” (helyesen: „...szemem csupa átok”; Urhegyi Emília neve következetesen mint *Urhelyi* szerepel stb.

Lőkös István

*

Melius Juhász Péter: Herbarium. [Szövegkiadás. Kísérő tanulmányok:] Bán Imre: Melius Juhász Péter. — Halmai János: Adatok a Herbarium orvos-botanikai értékeléséhez. — Natter-Nád Miksa: A Herbarium növényei. — Incze Gábor: Útmutató a Herbarium használatához. Bp. 1962. Medicina K. 372 l. (Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. Redigit: A. Palla. Tom. 23.)

A mai olvasáshoz átirrt szöveggel jelent meg e felette érdekes mű, mely mint első magyar nyelvű füveskönyvünk s egyben első orvosi könyvünk, természettudományi jelentőségén túl irodalomtörténeti beccsel is bír, mert részletes bepillantást nyújt XVI. századi gyógyítási praxisunkba s ez időből körülbelül 2000 magyar növénynév emlékét örökíti meg számunkra. A szenvedélyes és kíméletlen hitvitázónak ez az egyetlen világi tárgyú munkája nem önálló alkotás, mert szerkesztésénél Adamus Lonicerus-nak 1569-

ben megjelent *Historiae naturalis opus novum* c. művéhez igazodott, de felhasználta emellett még Galenus, Plinius, Tragus, Matthiolus, Fuchs és Dioscorides könyveinek egy némely megállapításait, valamint a saját megfigyeléseit is, amivel viszont azt bizonyította be, hogy kora színvonalán jelentős természet-tudományi műveltséggel rendelkezett.

A *Herbarium* jelen kiadásának használatát négy kísérő tanulmány segíti. Bán Imre plasztikus társadalmi háttérben Melius szellemi arcképét rajzolja meg gondosan kiterjeszkedve a kérdés legjobb irodalmára. Halmai János a mű orvos-botanikai értékelését adja, minek során Gombocz Endre korábbi feldolgozása alapján sikerül is a *Herbarium*-ban szereplő, mintegy 660 növényfajta közül körülbelül 480-at azonosítania. Sajnos, Melius művének megjelenését tévesen teszi 1574-re. Még ennél is kellemetlenebb, hogy a kiadás végén található orosz, német, angol, francia és latin nyelvű összefoglalóba is ez a hibás évszám került bele. Natter-Nád Miksa a tár-

gyalt növényfajokat a *Herbariumban* közölt sorrend szerint mutatja be Lonicerus nomenclaturájával egybevetve. Részletesen kitér Melius wittenbergi botanikai olvasmányaira is, de itt inkább csak feltevésekre tud támaszkodni. Végül Incze Gábor, ki egyúttal a kiadás szövegének gondozója is volt, szakszerű útmutatást nyújt a mű olvasásához.

Irodalomtörténeti szempontból Bán Imre Melius-ábrázolása bír különös jelentőséggel. Meliusnak a kor társadalmi viszonyai közül itt kibontakozó képe nem szűkölködik hű és markáns vonásokban. Még sem oldódik fel benne a skolasztikus-dogmatikus hitvitázó és a füveskönyvet író tudós közti ellentét, aminek okát főként a felhasznált Melius-publikációk eredményeinek hézagosságot kell keresni. A *Herbarium* keletkezése gyökérproblémájának megközelítése céljából Melius ideológiájába s annak is egy eddig figyelemre nem méltatott részletébe kell behatolnunk. Melius szerint a világban érvényesülő *természeti törvényből* az ember értelmi képességei által felismert *természetjog* épp úgy kifejezi Istennek a világ és emberi együttélés rendjére vonatkozó akaratát, mint az evangélium. Debrecen reformátora egyrésztől azt tanította, hogy a betegségek Isten büntetése gyanánt jönnek az emberre s ekkor hiábavaló a védekezés ellenük, másrésztől azonban a betegségek független megjelenését is feltételezve felbátorította az embert a természeti törvény megismerése s felhasználása által a veszély elleni védekezésre. E magatartását azon optimista meggyőződésre alapozza, hogy az evangélium és a természeti törvény nincsenek ellentétben egymással. Melius ismeretelmélete tehát kétrétű. Benne szupranaturális dogmatikus szemlélet mellett párhuzamosan humanista racionális beállítottság érvényesül. A *Herbarium* ez utóbbi gyökérből sarjadt s az a haladó gondolat jut benne kifejezésre, hogy a betegségek nem determinative szükségyszerű folyamatok, hanem megszüntethető, tehát gyógyítható jelenségek. A növények a természeti törvény egy-egy részletét rejtik magukban s megismert tulajdonságaik révén kóros elváltozások gyógyítására alkalmasak. Ez adalékunk nem gyengíti, hanem még inkább alátámasztja Bán Imrének azt a helyes megállapítását, hogy Melius *Herbariuma* s egyéb művei ugyanazon szellem termékei, melyhez csak annyit teszünk hozzá, hogy ugyanazon szellem két komponensének hajtásai.

A skolasztikus Meliusszal szemben az erdélyi szentháromságtagadók racionális dogmakritikájukkal kétségkívül a felvilágosodás előfutárai voltak. Még sem volt Melius mindenestől fogva haladásellenes. Mikor gondolkodásának másik tényezője, a természetjog nyomán haladt, mindig racionálisan ítélkezett. E révén távol tudta magától tartani azokat

a középkorból eredő s Wittenbergben még élő apokalyptikus váradalmakat, amelyekbe Károlyi Gáspár és az 1567–1570 körüli Dávid Ferenc oly alaposan belebonyolódtak. Ide vágó nézetét Melancthon humanista tanítás-elemeiből kölcsönözte s predesztinációs szemléletébe mélyen beépítette. Vele a XVII. századi holland egyházi gondolkodás egyik jelentős irányzatát anticiálta. A kartézianus-coccejánus eszmévilágban találkozunk ismét a természeti törvénnyel mint az evangélium mellett egyenrangú ismeretforrással. E ketősség hazánkban a kartézianus Apáczai Csere János szemléletében jelentkezett igen tanulságosan. A kezdődő racionalizmus a természetjog vonalán hatolt be az egyházi gondolkodásba s vitte be oda a bibliai szövegtől eltérő kopernikánus és más fizikai törvényeket. A későbbi fejlődés ezen irányba mutatja legjobban, hogy Melius ideológiája a természetjog vonalán alkalmas volt haladó ismeretek adoptálására is.

Már maga az a tény, hogy füveskönyvét magyarul írta, mutatja, hogy Melius e haladó művet a magyar nép szélesebb rétegeinek, főként a humanista műveltségű nemességnek és városi polgárságnak, valamint a mezővárosok hasonló szellemmel megérintett feltörekvő jobbágyságának szánta. Újra megjelenésekor szellemi háttére vizsgálatra arra eszmélt bennünket, hogy Melius ideológiájának elemzése és feltárása még koránt sincsen befejezve. Egy modern igényű és sokoldalú szempontú vizsgálódás e téren XVI. századi gondolkodástörténetünkhöz még számos újabb adalékkal szolgálhat. Az antitrinitarizmus eszmévilága kutatásának is érdeke az ellenlábás szemlélet hitelesebb felderítése.

Kathona Géza

Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. A szöveget válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Székely György. Fordította: Juhász László. Bp. 1962. Magyar Helikon. 528 l. (Monumenta Hungarica, VI.)

A magyar irodalomtörténetírás a reneszánsz kori tudós humanistát tiszteli Istvánffy Miklós történetíróban. Örülünk kell tehát, hogy a jelenlegi bő válogatás végre megtörte az idestova egy évszázada tartó paúzát.

A kötet élén Székely György foglalta össze a legszükségesebbeket: a korrajzot előterben a történelmi eseményekkel (a *Historia* nyomán), a szerző életpályáját és munkásságát (főleg Holub József eredményei alapján) és végül Istvánffy történetiszemléletét dióhéjban (7–34. l.). Székely György történeti tanulmánya mint bevezető, feladata magaslatán áll: szintézise a legújabb kutatásokra épült, egyaránt értékesítő a szakirodalom és a források adatait.

De nagyon is *történeti* szemszögből nyúl témájához: pedig a XVI. század irodalmában még nem eléggé élesek a műfajok közötti határvonalak. A humanista történetírók tudatosan törekedtek a művészi kompozícióra és stílusra, műveiket írói alkotásnak tekintették, csakúgy, mint antik példaképeik. Épp ezért az irodalomtörténeti problémák mellőzése miatt Székely György értékes tanulmányát nem tekinthetjük *teljes* Istvánffy-portrénak.

A válogatás — minden más igény kielégítése mellett — igen jó szolgálatot tehet majd az oktatásban is. Tanárok és tanárjelöltek a *Szigeti Veszedelem* genezisének tanulmányozása közben nem lesznek kénytelenek (nyelvi nehézségek miatt) megelégedni a szakirodalom utalásaival, mert Istvánffy költői lendülettel megírt, részletes leírása Szigetvár ostromáról végre magyar nyelven is hozzáférhetővé vált (338—356. l.).

Sajnos, a bevezetőből kiütköző történelem-centrikus nézőpont a szemelvények megválasztásában is tükröződik. Balassi Bálint például teljesen kimaradt a kötetből, holott irodalomtörténeti közhely, hogy Istvánffy vele kapcsolatos megjegyzései forrásértékűek. Székely György csak a bevezetőben tesz említést az 1572-ben eljárt híres juhásztáncról (31. l.), az esztergomi ostromot pedig, a költőre nézve oly tragikus 1594 helyett, csupán 1595-től közli. Balassi Bálintról lévén szó, rugalmasabbnak kellett volna lenni a válogatásban.

A *Historia* szemelvényeinek fordítását Juhász László végezte. Fordítási elveit így fogalmazta meg: „A fordítónak mindig is az a kötelessége, hogy az író stílusbeli szándékait, célzait is... hűen tolmácsolja... Ha Cicero klasszikus periódusait fordítjuk, ez az elv kötelező. Istvánffy stílusa ebből a szempontból túlságosan komplikált, körmönfont, nehézkes, sablonos.” (36. l.) Következésképp Juhász szerint itt másfajta kötelezettségei vannak a fordítónak: az eredeti szöveg pátoztalanabbá, egyszerűbbé, világosabbá tétele.

Ha nehezen is érthetünk egyet ezzel az enyhén pejoratív „quod licet Iovi...”-felfogással, hibáztatni sincs okunk Juhász álláspontját, hisz fordítói szempontból, ha nem is Istvánffy író-egyeniségének, de a *Historia* megismerésének végeredményben ez is egyik járható útja. Juhász azonban nem következetes saját elveihez, amikor pl. a „sed imperatoris negotiis et castrensibus curis usque adeo occupari, ut otium minime supersit.” (Lib. XXXIII.) mondatot ekképp adja vissza: a nagyvezírt „gondjai annyira elfoglalják, hogy még az arca sem látszik ki.” (322. l.).

Ebből ugyanis az a látszat adódhat, mintha a fordító Istvánffynál mindenáron korrekciókat kívánna végrehajtani. Ahol

bonyolultnak érzi, ott egyszerűsít [mert hát nem Ciceróról van szó...], ahol viszont egyszerűnek találja, mint az idézett részben is, ott pedig nemcsak hogy elnagyolja, hanem komplikálja, körmönfonttá, nehezkessé és — magyartalanná is teszi. Pedig általában nem ez a helyzet, mert Juhász László lényegében jó munkát végzett. Nemcsak filológiaiag *törekedett* megbízható lenni, de stílusáról is elmondhatjuk, hogy olvasmányos, kerülve benne az izléstelen archaizálást.

Szóvá kell tennünk a kötet megszerkesztettségét is. Székely György bevezető tanulmánya elé *felesleges* volt kiadói előszót írni, amely néhány sorban tájékoztat a fordítás alapjául szolgáló kiadásról, valamint (fűl-szövegre emlékeztető általánosságokat mondva) a válogatás szempontjairól (5. l.). Hasonlóképp vélekedhetünk a bevezetőt követő, bőven számítva két lapnyi értekezésről is (Juhász László: *Istvánffy latin stílusa és a fordítás szempontjai*. 35—36. l.). A kiadó előszavával együtt ez is inkább a jegyzetek élére kíváncsoznék. Persze kihagyva belőle két részt: 1. amelyben a fordító túllépi tisztét és „irodalomtörténeti értékelését” adja Istvánffynak („A magyar poszthumanizmus történetírója... Az epigon-latinság epigonja” 35. l.); 2. a *Historia* magyar fordításainak felsorolását (36. l.), melyet három lappal korábban már Székely György elvégzett.

Ki kell térnünk a kötet illusztrálására is. Meglepő, hogy az Istvánffy Miklósnak szentelt kiadvány sehol sem hozza a szerző arc képét, míg politikai ellenfelének számító Bocskai Istvánét kétfélen: az első bekötési tábla külső felén és a 457. lapon.

V. Kovács Sándor

Nyilas Márta: Pest-Buda a 18. század költészetében. Bp. 1961. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 100 l. (Tanulmányok. Új sorozat, 7. XXX. sz.)

A tanulmány XVIII. századi költészetünket veszi alapos vizsgálat alá és keresi azokat a szálakat, melyek azt a XVIII. századi Pest-Budához fűzik. A kuruc költészet szórványos Pest-Buda említéseivel kezdí és Kazinczy pesti baráti körével fejezi be vizsgálódását. Közben bemutatja a hazai tájat újra felfedező szerzetes költők Ovidius nyomán készült metamorphosisait, amelyek először fedezik fel, a testvérvárosok természeti szépségeit. S hogy a nemesi nacionalizmus mint találja meg a múlt dicsőségének szimbólumát a budai várban és mint kapcsolja ahhoz a nemzeti megújulás egyes eszményeit. Így

érthető, hogy a nagyszombati egyetem áthelyezése és megnyitása miért keltett oly nagy visszhangot költőink körében. Részletesen elemzi azt, hogy költőink milyennek látták és hogyan öröközték meg Pest-Buda életének jellegzetes alakjait és a testvérvárosok életét, annak nevezetes eseményeit. E helytörténelmileg fontos és értékes elemzést, a tanulmány második felében a Pestre helyezett egyetem körül kialakult mozgalmak, Bessenyei Hazafiui Magyar Társaságának, Martinovics társasága költőinek és Kazinczy pesti barátainak Pest-Budához fűződő kapcsolatai ismertetése követi. A ma már alig ismert, elfeledett verselőkötől a legkiválóbb költőinkig átvizsgált versesanyagból merített, alapos anyagismerettel megírt tanulmány, világosan, érdekes szempontok szerint rendezti anyagát. Megmutatja mindazt, ami költőinket tartalmilag, érzelmileg és gondolatilag Pest-Budához fűzte.

A tanulmányt értékes és jól megválogatott antológia egészíti ki XVIII. századi költőink Pest-Buda-i verseiből. Az antológiát Geréb László fordította.

Jenei Ferenc

Földi János: A' versírásról. Bevezetéssel, utószóval, jegyzetekkel, magyarázatokkal, szógyűjteménnyel közzéteszi a budapesti Kölcsey Ferenc gimnázium 1961/62. évi IV/b. osztályának munkaközössége. Szerkesztette: Adámné Révész Gabriella. Bp. 1962. Tan- könyvkiadó. 259 l.

Az ízléses, gonddal kezelt kiadványért csak elismerés illetheti a Kölcsey Ferenc gimnázium 1961/62. évi IV/b. osztályának irodalomszerető tanulóit, s tanítványait nemes hagyományok nyomán vezető Adámné Révész Gabriellát, — elismerés azért is, mert jól választottak: a felvilágosodás kori magyar irodalom egyik fontos tanulmányát hozták el az OSzK kéziratgyűjteményéből minden érdeklődő könyvespolcára. Földi János *A' versírásról* szóló munkájának jelentőségét e kötethez írott tartalmas Földi-életrajzában nagyvonalakban helyesen méltatta Kátai Aladár, de — még inkább hangsúlyozandó e kiadvány érdemét — pótoljuk ki az ő megállapításait néhány közvetlenül adódó szemponttal.

Nem lényegtelen például annak kiemelése, hogy Földi ún. „egyeztető” iránya, amellyel fellép, az elsősorban a „kétsarkú” vers (az alexandrinus) érdekében csatázó Péczeli József és a „négyesarkú” (Gyöngyösi-vers) egyoldalú elkötelezettje, Pálóczi Horváth Ádám között — tulajdonképpen e pennacsata által felvetett kérdésre messzemenően a legpozitívabb választ adja. Azzal ugyanis, hogy

Komárom tudós prédikátora francia klasszicista eszmények alapján a párosrím mellett tör lándzsát, s ítéli el a leoninust és a Gyöngyösi-féle verselést — s azzal, hogy a füredi poéta Gyöngyösi imádatába kijelenti, hogy „a négy sorú vers mind a köztötnél, mind a két sorúnál szebb” —, a két vitatkozó elsősorban *tagad*, s felszólalásaik minden pozitív eleme ellenére sem járulnak cselekvően ahhoz, hogy megszűlessen az új, a polgáriusult érzékenység rezdüléiteit is kifejezni képes, változatos magyar versformakincs. Velük szemben viszont Földinek 1787-es két *Múzsabeli* cikket — amelyekből tulajdonképpen e kiadványba közölt tanulmánya ötvöződött —, a *konstruktív* jelleg hatja át; az ő kezében a magyar poézis formái gazdagodásának igénye mozgatja a tollat. A polémiaiban érezhetően a modernebb Péczeli felé hajlik, aki a „négyesrű” és a leoninus egyeduralma ellen lázadva utat tör ugyan, de Gyöngyösi nyelvi eredményeit doktrínér felvilágosult-tudós módra lebecsülve, közbömbösen a nyelvbéli poétai izgalmakkal szemben, megreked a legegyszerűbben kezelhető párosrímmel. Földinél egy magasabb rendű irodalmi tudatosulás látszik — ő mintha már tudná, hogy a poétát és a szépet nem a rímek száma teszi — s ezért nem veti el a négyes rímet. S véleményének kialakításában — egy legyen, de ne egyetlen — nem pusztán a Bessenyeitől kezdve szinte minden kortárs által tisztelt Gyöngyösi magyarságának elismerése játszik közre, hanem ott van már egy mély, a kortársak közül ilyen erővel talán csak Ráday Gedeonnál felbukkanó Zrinyi-élmény is. Korszerűen kényesült ízlése Zrinyi zord szépségeire maradéktalanul nem tud ugyan reagálni, de a formai fenttartásokon túl lelkesen, hosszan ünnepli „Hatalmos Írónk”-at. (85—86. l.)

Fenyő István mutatott rá azután arra (ItK, 1957. 404—407), hogy éppen itt, az Epopeiáról szólva, Földi János fogalmazza meg elvileg először az 1780-as évek második felében erősödő, s nem egy vonatkozásban a reformkort anticipáló nemzeti tendenciának az összefoglalásaképpen is jelentkező igényt a *nemzeti eposz* megteremtésére; szoros kapcsolatban a reformkori írónemzedék szemében a nemzeti költőeszményt megtestesítő Zrinyi felfedezésével, s az addig egyeduralgó Gyöngyösiinek háttérbeszorításával.

Jellemző viszont, hogy a Péczeli által szerkesztett *Mindenek Gyűjtemény*ben is említtődik egyszer (IV. negyed, 38. l.) a *Szigeti Veszedelem*, de elsősorban annak dokumentálására, hogy „A Galambok jó levél-hordozók”. S igen jellemző Földi építő szenvedélyére, hogy a leoninust szinte nem ér rá elítélni — a rímes-mértékes torzszülött oly gyorsan juttatja eszébe a rímes-mértékes nyugat-

európai formák még meghódítandó tartományát. (76.) — Földi munkája tehát a kor egyéb, vele ellentétes irányban ható gondolati erővonalainak terében születik; éppen akkortájt nyújtja a „mutatio”-k gazdag példahalmazát, amikor Gvadányi — versforma védelmében! — mondja ki a hírhedt szöveget: „Omnis mutatio periculosa.”

S ha az eddigiekben benne foglaltatik egy óhajszzerű kritika is a munkaközösség vállalkozásával szemben — jó lenne ti. e széleskörű pennacsata egészének még a kor folyóirataiban, Elöl-Járó Beszédekben és levelekben foglalt-süllyedt anyagát kézbentartanunk, hiszen ez az anyag Földi két *Műszabeli* cikkével egyetemben kitűnő képet adna az 1780-as évek irodalmi gondolkodásának egyik lényeges vetületéről —, akkor nem pusztán ennek az igénynek túlzó jellegét kell felhozni, de meg kell látnunk Földi teljes művének lapozgatása közben a vállalkozásnak egy másik értékét is. Ebből tárul elénk ugyanis megközelítő teljességgel az a nyelvi-esztétikai műveltség, amellyel Földi rendelkezett, éppen az a Földi János, aki — mint erre Kátai Aladár dolgozata is rámutat — Csokonainak, a nagy tanítványnak lehetett tisztelt, s a nagy költő által többször is hálával emlegetett mestere. S így a Csokonai-életműhöz is fontos, nem mellőzhető dokumentumot kaptunk a nem a nagy tehetségek, de a modern irodalmi gondolkodás legjelentősebb magyar úttörői közé tartozó szatmári orvos munkájának napvilágra jöttével.

Az elismerés természetesen nem egyedül a kiadásra került mű megválasztására, de magára a kiadás gondozására is vonatkozik. Ízlés és komoly szakértelem van a kiadványban, amely szépirodalmi és fényképes illusztrációkkal vált színesebbé, színvonalas életrajzzal, „A példabeszédek és közmondások vezérszavainak mutatójával” (Domokos József alapos munkája) s magyarázó jegyzetekkel vált gazdagabbá. Néhány kisebb, főleg filológiai természetű pontatlanság szúrja csak az olvasó szemét. Pl. a 211. lapon a jegyzet utal a *Mindenes Gyűjtemény*beli *Az Észről vagy Elmésségről* c. cikkre s éppen két ponton téved: 1. a cikk nem befejezetlen, hiszen folytatódik az V. levélben a II. negyed 65. lapján, 2. egészen biztosan Péczeli munkája, hiszen az 51. lapon hivatkozik — mint a cikkíró saját munkájára — a *Hirmondónak* 1786-os Péczeli-cikkére, amelyet jól ismernek (s idéznek) a kötet kiadói is, hiszen éppen innen indult az a pennacsata, amelynek eredménye Földi tanulmánya.

Persze néhány felhozható kifogás nem csökkenti a vállalkozás sikerét, értékét. A munkaközösség szép munkát végzett, jó szolgálatot tettek a felvilágosodás kori magyar irodalom ügyének.

Bíró Ferenc

Tolnai Lajos: A polgármester úr. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Szenes András. Bp. 1962. Szépirodalmi K. 385 l.

„Ellenségeim nem tudták megbocsátani a toll vakmerőségét” — jegyzi fel Tolnai Lajos Marosvásárhelyről való menekülése után. Vakmerőségét bizonyítja regénye a *Polgármester úr* is, mely eddig egyetlen alkalommal jelent meg, 1885-ben. A mostani kiadást Szenes András rendezte sajtó alá, akinek utószava szerencsésen gyarapítja a nem túlságosan bőséges Tolnai-irodalmat, annál is inkább, mivel a most másodszor kiadott művel még egyetlen tanulmány sem foglalkozott ilyen részletesen. Szenes András rámutat a regény életrajzi vonatkozásaira és jól megfigyeli irodalomtörténeti célzásait, feltárja azokat a sajátos körülményeket és személyi okokat, amelyek Tolnait arra készítették, hogy kendőzetlenül leírja a valóságot, s indulatosan világgá kiáltja amit látott. Az utószó szerzője felfigyel arra, hogy a regény főhősének ellenfeleiben akárcsak a *Sötét világban*, a kor irodalmi vezetőit ismerhetjük fel. Csigadomby az Rákosi Jenő, Gara az Gyulai Pál, Alázatos Taksony alakja Beöthy Zsoltot fedi. Rámutat arra, hogy bátor szókimondása szinte egyedülálló a XIX. század utolsó negyedének irodalmában. Foglalkozik azzal is, hogy Tolnai Lajos miért nem válhatott igazán nagy realistává, noha ennek számos eleme megtalálható műveiben. Az okokat a következőkben látja: az író szubjektív érzelmei nemegyszer felülkerekednek és ez megakadályozza, hogy mondanivalói társadalmi mondanivalóvá szélesedjenek. Itt is, mint Tolnai más regényeiben, a hősök teljesen magánosan állnak, a tömeg, a nép mint a vezetők játékszere jelenik meg, a tömegek félrevezethető voltáról alkotott véleménye akadályozza, hogy megértse a történelem igazi mozgatóerőit. Felfogása a moralistáé, amely egyedül az erkölcsre épít, így társadalomrajzában nem az osztályhelyzet szerinti elnyomók és kizsákmányoltak kerülnek egymással szembe, hanem a gonoszok és az ártatlanok.

Tolnainak talán egyetlen művében sem sikerült ilyen széles körű társadalmi ábrázolást adni, mint ebben a regényében. Szinte balzaci mániakussággal festi meg a kisvárosi vezetők táncát az aranyborjú, a pénz, a pozíciók körül. A kisváros tipikus alakjainak a felvonultatása a *Rokonok* előképévé avatja a regényt. Maga Móricz Zsigmond írja Tolnairól: „Azokkal a gondolatokkal, amelyek őt izsítják és perzselik, egyáltalán senki sem foglalkozott az ő korában, még az utána következő generáció írói sem.”

A kiadás szövege teljesen megegyezik az 1885-ben közzétett kiadás szövegével.

Kíváncsok volna, hogy Tolnai Lajos

életművének további kötetei gyorsabb ütemben jelenjenek meg.

Batári Gyula

Gárdonyi Géza: Dávidkáné. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula. Bp. 1962. Szépirodalmi K. 373 l.

„Nem a nagyformák mestere, hanem a kis formák finom és gyengédkezű műve” — írja róla Schöpflin Aladar. Valóban, igazi műfaja a novella, illetve a novellát terjedelmében, cselekményében gazdagító kisregény. A századforduló magyar irodalmában tehát elsődlegesen ezek a „terjedelmesebb novellák” jelölik ki helyét.

A *Dávidkáné* címszóval ellátott kötetet Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula állította össze és látta el utószóval. A válogatás Gárdonyi írói pályafutásának első kisregényeit tartalmazza, amelyek keletkezési sorrendben követik egymást: *A lámpás*, *Dávidkáné*, *Az a Hatalmas Harmadik* és *Az öreg tekintetes*. A felsorolt művek tartalmilag is összefüggnek, s mintegy kiegészítik egymást.

A fent említettek alapján önként adódik a következő megállapítás: a válogatók érdeme hogy a kötet összeállításában olyan szempontokat érvényesítettek, amelyekkel eddig még nem találkozunk, tehát a korábbi kiadásokhoz viszonyítva új.

A lámpás és *Az a Hatalmas Harmadik* problémaköre azonos. Mindkét műben más-más történeten keresztül mutatja be az író az egyházi házasság felbonthatatlanságának ésszerűtlenségét, szembe fordul az egyház merev, embertelen törvényeivel. Mindez azt tükrözi, hogy a tragikus házasság nemcsak az író saját életét tette tönkre, de végzetesen kísért számos művében, nőalakjában is.

A lámpás 1894-ben jelent meg először folytatásokban, a *Nemzeti Iskola* lapjain. A kisregényben az író rámutat az egyház már-már korlátlanul mondható eszmei-politikai befolyására az iskolai rendszerben.

Tulajdonképpen *Az a Hatalmas Harmadik* volt az első Gárdonyi-mű, mely írója nevét külföldön is ismerte tette. A keletkezési sorrendet követve most nem az említett regénynek kellene következnie — ezt csak 1902-ben írta —, de a közös téma szükségessé teszi, ugyanis *A lámpás*ban a felbonthatatlan egyházi házasság problémájának társadalmi vetületét rajzolja meg, ebben a regényben viszont a kérdés filozófiai és lélektani vonatkozásait írja le.

A kötet harmadik kisregénye az 1898-ban írott *Dávidkáné*, amelyet az *Egri csillagok* előtanulmányának és melléktermékének tekinthetünk.

*Az öreg tekintetes*ben — amely 1904-ben íródott — félreérthetetlenül nyilvánvalóvá

válk annak a társadalmi rendnek éles bírálata, ahol nem az emberi érték számít, hanem a pénz, a vagyon.

Az említett kisregényekben kettős hatás érződik, mégpedig a realizmus és a romantika nagy mestereié. A tömör és hangulatos leírások a párbeszédek elevenségével párosulnak. Amennyiben az említett művek kiadásait összehasonlítjuk a jelenlegivel, akkor láthatjuk, hogy az eredeti szöveget a különböző kiadásokban többször is megváltoztatták. Így pl. *Az a Hatalmas Harmadik* élesen bíráló utószavát egyszerűen kihagyták. Természetesen az említett műben nemcsak egyszerű utószó-kihagyásról van szó, ugyanis a mű 2. kiadását a 7. kiadással összehasonlítva, arra a megállapításra jutunk, hogy számos helyen találkozunk változtatásokkal: szavak, mondatok átalakításával, kiegészítésével és teljes kihagyásával.

A négy kisregényt tartalmazó kötet megjelentetése már nagyon idősebb volt, ugyanis *A lámpás* kivételével a felszabadulás óta most jelennek meg először.

Mérő Éva

Hegedűs András: Gárdonyi, a néptanító. Bp. 1962. Tankönyvkiadó V. 167 l. 6 t.

Újabb értékes munkával gyarapodott a pedagógia és a szépliteratúra határterületének irodalma. Hegedűs András, ennek a tárgykörnek hivatott művelője, ezúttal Gárdonyi tanítói munkásságának sokoldalú bemutatását nyújtja. Szól a nehéz sorsú diák küzdelmeiről, a meglett ember megalázó sorsáról, s az ezek ellenére is magas eszményekért lelkesedő pedagógusról, a népnevelőről, s végül mindezek irodalmi kihatásairól.

Az anyag lelkiismeretes felhasználásán túl, az értékelés tekintetében már nem mindig következetes a tanulmány. Miután számára minden Gárdonyira vonatkozó adat egyformán értékes, nem rostálja meg azokat, s nem veszi figyelembe, hogy mikor, milyen körülmények között keletkeztek, s hogy mennyire lehet azoknak hitel adni. Különösen a visszaemlékezések fenyegetnek azzal a veszéllyel, hogy megszépítenek egyes vonásokat.

Mindez korántsem jelenti azt, hogy a Gárdonyi-kép egyoldalú lenne, mert a szerző éberén vigyáz arra, hogy minden esetben rámutasson Gárdonyi eszmeiségének korlátaira is, a lelkesedés inkább a pedagógusnak szól.

A könyv írója nem feledkezik meg arról sem — ami a mi számunkra a legfontosabb —, hogy Gárdonyi író volt. Sajnálatos e tekintetben, hogy a szerző előtt az 1950-es évek szemlélete és Gárdonyi-képe lebeg, s hogy ebből sem elvenni, sem hozzátenni meg sem kísérli, nem tartja feladatának. Igaz,

a Gárdonyi-irodalom azóta nem sokat változott, de azért figyelembe kellett volna venni az újabb kutatási kezdeményezéseket, s legalább a maga felderítette emberi-pedagógusi vonásokat mélyebben lehetett volna kiterjeszteni a szépirodalmi munkásságára is. Így nem lenne oly sommás és sablonos ítélete különösen Gárdonyi kései munkáira vonatkozóan. Csak két tényezőre hívjuk fel ezekkel kapcsolatban a figyelmet. Gárdonyi műveinek nagy hányadán erősen érzik a pedagógiai célzatosság, ami a szakírónak nyilvánvalóan erénye, de a szépirodalom nem válik mindenkor előnyére. Bizony Gárdonyi munkáinak jó részén érződik némi didaktikusság, amitől nemigen tud szabadulni. A másik, amit figyelembe lehetett volna venni, s ezáltal Gárdonyi „lélektanosságának” némi magyarázatát adhatta volna a szerző, hogy a pedagógus és az író egyaránt az emberi belső, a jellem kialakítására veti a fókust, számára a „lélek” az elsődleges. Ez is oka lehet annak, hogy az író gyakran befelé fordul, önmaga gondolataival foglalkozik s azokat vetíti ki.

Ezek az irodalomtörténet szempontjából sajnálatos hiányok ugyan, de semmit sem vonnak le a mű pedagógiai nevelő értékéből. Meggyőződésünk, hogy a kis könyvet olvasó pedagógusok — vagy bárki — sok nemes gondolatot találnak benne, amelyek még inkább megerősítik őket hivatásérzetükben.

Gergely Gergely

Nagy Péter: Móricz Zsigmond. 2., átdolgozott kiadás. Bp. 1962. Szépirodalmi K. 518 l.

Nagy Péter Móricz Zsigmond-monográfiája 1952-ben készült és 1954-ben jelent meg először. A mű már ekkor nagy feltűnést és érdeklődést keltett mind a szakemberek, mind az irodalom iránt komolyan érdeklődő olvasók körében. Nagy Péter könyve volt az első olyan tudományos igényű mű, mely a felszabadulás után a teljesség és a marxista vizsgálati módszer igényével foglalkozott a XX. századi magyar irodalom legnagyobb kritikai realista alkotójának életpályájával és munkásságával.

Nagy Péter elmondotta, hogy műve megírásával kettős célja volt: egyrészt Móricz Zsigmond életművét, amelyet 1952 előtt zavart csend vett körül, akarta méltó helyére tenni irodalmunk és haladó kulturális hagyományaink történetében, másrészt személyes elkötelezettséget érzett a munka elvégzésére. A Móricz-mű értékei mindig mély emberi élményeket jelentettek számára. Amellett, hogy tudományos munkát akart írni, a nagyközönségnek is kalauza kívánt lenni, e nagy értékeket s az ezek kiváltotta élményeket akarta továbbítani számára. Az általános

írói fejlődésrajz felvázolásával együtt igyekezett elvégezni az egyes Móricz-művek analízisét is. Munkáját nem a kutatások zárókövének, hanem éppen új szellemű megindulásának tekintette.

A mű 1. kiadása óta a Móricz-kutatás jelentékeny eredményeket ért el. Móricz Virág: *Apám regénye*, Móricz Miklós: *Móricz Zsigmond indulása*, Vargha Kálmán: *Móricz Zsigmond és az irodalom*, s mindenekelőtt Czine Mihály *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig* c. monográfiája és ezen kívül számos részlettanulmány, kortársi megemlékezés és Móricz-szövegközlés látott napvilágot. Nagy Péter ezek ismeretében s munkája 1. kiadása bírálóinak észrevételeit figyelembe véve készítette el az újabb kiadást.

A két kiadást összevetve nem tűnnek ugyan elénk szembeszökő eltérések, de részleteiben is megvizsgálva a dolgot, kétségtelen, hogy Nagy Péter mind tartalmi, mind stilisztikai szempontból sok vonatkozásban tovább munkálta és finomította Móricz-monográfiáját. A tíz év előtti vita és az újabb kutatások eredményeként kerültek bele olyan részek, amelyek erőteljesebben rajzolják meg Móricz kapcsolatát a 19. századi és a 20. század eleji magyar prózairodalommal, továbbá figyelembe veszik az újabb folklór-, irodalomelméleti és esztétikai kutatások eredményeit, s több vonatkozásban bővítik a könyv anyagát (új részlet Móricz publicisztikájáról, azóta előkerült műveiről, terveiről: Csibe-dráma, lapangó cikkek, Ady-életrajz terve stb.). Árnyaltabban és több megértéssel fogalmazza meg az író stílusára, esztétikai és politikai nézeteire vonatkozó észrevételeit és megállapításait.

A könyv új kiadását végigolvasva nem kell, hogy az legyen az érzésünk, ami az első változat nyomán Révai József volt, hogy az utolsó fejezet (*A mi irónk*) végkövetkeztetései nem függenek össze logikusan és szervesen az előbbi részek megállapításaival, de abban, hogy a paraszti élet teljességének realista ábrázolásával kora egyik centrális kérdését ragadta meg s ezáltal — noha nem rajzolt „körképet” kora Magyarországról — paraszti demokratikus alapon nagyszabású kritikai realista műveket alkotott, s ezzel közvetlenül Ady és József Attila mellett van irodalmi helye, egyet kell értenünk ma is Révai Józseffel.

Szembetűnő a különbség Nagy Péter Móricz-életrajzában két kiadása között stilisztikai szempontból is. Az új változat nyelve és stílusa egyszerűbb, természetesebb, mondatszerkesztései magyarosabbak. A retorikus mondatok és félmondatok jórészt elmaradtak.

Nagy Péter művével a Móricz életmű teljes felmérésére és méltatására vállalkozott. Ezért sajnáljuk, hogy mind az egykori, mind

a mostani kiadásban tudatosan mellőzi Móricz drámaírói tevékenységének, hatalmas prózaírói eredményei mellett is munkássága e tekintélyes részének alapos vizsgálatát. Véleménye szerint ugyanis a Móricz-drámák alulmaradnak prózaírói munkái színvonalán és sem művészi, sem eszméletileg nem jelentenek többletet. E megállapításával egyet lehet érteni, de ha a magyar drámairodalom folytonosságát is figyelembe vesszük, akkor e művek újszerűsége kétségtelen, ahogy erre az újabb színháztörténeti kutatások is rámutattak. Igazságtalannak tűnik Móriczcal szemben Nagy Péternek az az álláspontja, amely szerint a drámaírás szinte kizárólag a színház nagyobb anyagi lehetőségét jelentette Móricz számára. Móricznak valóban fontos volt a színház, mint minden más kereseti forrás is, de ismerjük olyan nyilatkozatait, melyek arról tanuskodnak, hogy őt a dráma mint műfaj és kifejezési forma érdekli s így munkássága e része is feltétlenül érdekes és fontos tárgya lehetne a Móricz mű teljességét vizsgáló kutatásnak.

Nagy Péter monográfiáját — apróbb kifogásaink ellenére is — a Móricz-irodalom fontos és hézagpótló alkotásának tartjuk. A Móricz életművet ilyen teljességben tárgyaló munka az 1. kiadás óta sem látott napvilágot. Az utolsó tíz évben mind az olvasóközönség, mind az irodalomtörténészek száma jelentékenyen szaporodott. Nagy Péter műve, ahogy ő maga céljával tűzte ki, az ő számukra eligazító kalauz és tudományos irányítás lesz.

F. Csanak Dóra

Barta Sándor: Ki vagy? Válogatott versek. A bevezető tanulmányt írta: Illyés Gyula. Válogatta és sajtó alá rendezte: Vászoly Erik. Bp. 1962. Szépirodalmi K. 139 l.

Barta Sándor — akárcsak Komját Aladár és mások — a tízes évek avantgardista köréből indult el s vált a húszas években a két háború közötti magyar szocialista irodalom egyik jelentős alakjává. Tragikus hirtelenséggel megrekedt költészetének döntő részében az expresszionizmus jegyei fedezhetők fel; mint korában annyian, ő is „víz alá gyilkolta” magában „a művészt, a poétát, hogy eszközzé teljesejék” (*Fiatalemler*): a tömegek hangjának, forradalmi lendületnek és igazságának megszólaltatója kívánt lenni. Valójában — ahogy ezen időszak legjellegzetesebb alkotása, a *Primitív színháromság* mutatja — eleinte még az elviselhetetlen nyomor és kizsákmányolás felpanaszlója inkább, mintsem tudatos forradalmár; a bécsi emigráció éveiben azonban

(a Tanácsköztársaság bukásán érzett fájdalom mellett) már az osztályharcos szemlélet alakítja a képeket (köztük az *Akaszott ember* emlékeztet metaforáit). Legterméke nyebb korszaka ez; figyelme az osztrák főváros irodalmi csatározásairól egyre inkább a szovjet nép nagy küzdelme felé fordul. *Idő kristálya*: *Moszkva* című versében megindító szeretettel és ritka invencióval szól Leninről, akinek alakját többször megénekl. Moszkvába költözése után a hétköznapi élet örömeinek verse-foglalása mellett (*Utazik a brigád*) gyakran foglalkoztatja a távoli szülőháza is: életének utolsó időszakában egyre erősebben jelentkezik a honvágy (*Házam földjén*). A harmincas években ő is, akárcsak az anantgardizmusban elindult több más szocialista költő, fokozatosan szakít az expresszionizmussal; de a további fejlődés útjára legfeljebb csak következtetni lehet félbemaradt életművéből. Most kiadott válogatott verseinek elemzése így is sok adalékkal szolgálhat a két háború közötti magyar szocialista líra forrásvidékeinek pontosabb felméréséhez és megjelöléséhez. Hiszen Barta Sándor költészete nem elszigetelten és külön irányban haladt, hanem beletartozott abba a széles áramlatba, mely a tízes-húszas évek tapasztalatain okulva szervesen fejlődött tovább; kétségtelen bizonyítékot szolgáltatva amellett, hogy az avantgardizmus pozitív és negatív szerepét — minden formalista megközelítéstől és előítélettől mentesen — a maga történetiségében, elsősorban tartalmi szempontokra figyelmezve kell felmérnünk.

A főleg példaadásban és tanulságaiban fontos életművet a személyes emlékezés hangján ismerteti tanulmányában *Illyés Gyula* és találozón utal Barta Sándor költészetének jellegére Grosz és Chagall nevével. Együttal sok ismeretlen életrajzi adatot felhasználva megrajzolja a költő emberi portréját. Természetesen kifejti, „Bartáról szólva”, a maga *költői* állásfoglalását is az avantgardizmussal kapcsolatosan, valamint saját életútjára vonatkozóan. (Eközben talán kissé túlságosan sőtétre festi az emigráció veszélyeit. Barta Sándor életművéből — sajnos — nem hozhatunk példákat, Komját Aladár párizsi versei azonban meggyőzően érvelhetnek amellett, hogy a jó ügy szolgálatában vállalt távollét nem szikkasztja ki a költőt vénát.) Vászoly Erik a legjellegzetesebb verseket válogatta össze; de nem lett volna haszontalan, ha a teljesség kedvéért a kötet végén közli Barta Sándor valamennyi versének bibliográfiáját. Bár nem tudományos jellegű kiadványról van szó, ilyen nagy jelentőségű — és feltáró funkciójú — gyűjteménynél a szükséges lexikális és könyvészeti adatok nem hiányozhatnak.

Szabó György

Havas Endre: Hűség. A kötet anyagát összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Illés László. Bp. 1962. Magvető K. 221 l.

Szeretet, megértés — és pontosságra törekvő mértéktartás jellemzi azt a szép esszét, amelyvel Illés László bevezette Havas Endre válogatott írásai kötetét. Szeretet, mondjuk, mert Illés szemmel láthatóan rokonszenvezik a tragikus sorsú költővel, megértő, szánakozó gonddal írta meg zaklatott életének történetét, ifjúságának, útkereséseinek a Kommunista Párttól való 1934-es elszakadásának, majd a londoni emigrációban való újbóli találkozásának, továbbá felszabadulás utáni politikai és irodalmi tevékenységének történetét. Van abban valami imponáló, hogy 1949 nyarán, amikor Károlyi Mihály, Magyarország párizsi követe, nem vállalta tovább az ország képviselőtét, akkor Havas, a követség I. tanácsosa „néhány munkatársával ellentétben hazahívását kérte” (A Rajk-per után vagyunk.). És feltétlen morális bátorságról, hithű kommunista szellemiségről tanúskodik az a tény, hogy ekkor írta meg a *Vers a párthűségről* című költeményét.

Szeretet jellemzi az esszét, de ez a szánakozó szeretet egyáltalán nem vezeti félre Illés Lászlót, a kritikust és az irodalomtörténészt. Helyesen állapítja meg Havas irodalomtörténeti helyét, akire kezdetben Kassák Lajos hatott igen erősen, később pedig mérsékeltebben József Attila. Havas nem volt számottevő költő, válogatott műveinek kiadása mégis helyes volt, és nemcsak a kegyelet jogán. Az a tény, hogy versein előbb Kassák, majd József Attila hatása mutatható ki, jellemző tünete nemcsak a szocializmus eszméi felé orientálódó költők útkeresésének, hanem számos olyan költőnek is, akik a maguk módján magukévá tették a népfront-gondolatot. Továbbá: egyes költeményei, fordításai, prózai írásai határozott tehetségről tanúskodnak. És bár — többek között túlírtáguk miatt — igazán jelentős művel nem gazdagította irodalmunkat, mégis vannak felejthetetlen sorai. Utolsó költeménye a *Vers a párthűségről* minden hibáját megmutatja: a bőbeszédűséget, a közhelyeszerűséget, az erőltet képeket, szerkesztésbeli gyöngeségeket, utolsó szakaszának aforisztikus tömörségében mégis igazi költő szólal meg:

„A hűség nemcsak hús és jó,
de győtrelem,
nemcsak hőmpölygő folyó,
könyörtelen.”

Havas Endrének, mint költőnek az emlékézt ez a szakasz és néhány hozzá hasonló őrizi.

Ferenczi László

Kellér Andor két könyve. Író a toronyban. Bp. 1958. Szépirodalmi K. 235 l. — A titkos lakó. Bp. 1962. Magvető K. 272 l.

A közelmúltban elhunyt Kellér Andor utolsó éveiben több olyan könyvet írt, amelyekben a fiatalabb kortárs emlékeit idézi fel ismert személyiségekről, köztük híres írókról. Könyveit az irodalomtörténész is haszonnal forgathatja és mindenesetre szórakozást talál bennük, különösen e két kötetben (*Író a toronyban*, *A titkos lakó*). A két kötet közül az előbbi az erőteljesebb, frisebb munka, különösen értékes a kötet Szomory-portréja. A *titkos lakó* már fáradságosabb kötet, sokszor önmagát ismétli.

A két könyv egyike teljesen (*Író a toronyban*), a másik nagyobb részében írókról szól: a szemtanú bizalmas hangján meséli el élményeit azokról, akik közelében valamilyen helyet kaptak. A kellemes, rutinos újságíró apró, csattanós történetei legtöbbször remekül szórakoztatják az olvasót — de többnyire a szereplő író rovására. Az ábrázolt „nagyok” bogaras különccé, elviselhetetlen vagy nevetséges őrlétté válnak.

Érdeme azonban, hogy sikerül a kor légkörét megteremtenie, kitűnően adja vissza a század első évtizedeire jellemző „ember embernek farkasa” életformát. Nem széleskörű a korkép: polgári szemszögből, a polgári élet sodrában élő írók köre ez, de nem is feladata az értékelés. Humora kesernyés, jellegzetesen pesti humor, amely jól szolgálja a felszín könnyed, szórakoztató ábrázolását. Nem téved a nehéz vagy „kenyes” kérdések útjára, nem kutatja a lényegét, csak tüneteket mutat meg. Nem kérhetünk számon többet, mint amennyit nyújt: könnyűre vágyó igényeket kielégít, az irodalomtörténet szórakoztató könnyű műfaját művelte.

Sinka Erzsébet

AZ INTÉZET ÉS A TÁRSASÁG ÉLETÉBŐL

Az Irodalomtörténeti Kézírókönyv műhelyvitái

III.

A készülő négykötetes irodalomtörténeti kézikönyv egyes fejezeteinek a vitái 1963 tavaszán tovább folytatódtak.

1. A régi magyar irodalmat tárgyaló I. kötet anyagából *Varjas Béla*, *Bán Imre* és *Tarnai Andor* mutattak be egy-egy nagyobb összefüggő részt. *Varjas Béla* befejezte a reformáció évtizedei (kb. 1530–1570) anyagának megírását s így most került megvitatásra a reformáció íróit tárgyaló fejezetek második része, közöttük a Heltai- és Bornemisza-fejezet, valamint a reformáció-kori deák-énekszerzést tárgyaló fejezetek. A korábbi viták tanulságait értékesítve Varjasnak ezek a fejezetei már csaknem véglegeseknek tekinthetők s különösen a deák-költészetéről szóló részek tűntek ki színvonalukkal, valamint a kézikönyv jellegének megfelelő tárgyalásmódjukkal. Hasonlóképpen inkább csak részlet-korrekciókra vonatkozó javaslatok merültek fel az 1640–1690 közti periódus nemesi irodalmát tárgyaló *Bán Imre* által sikeresen megírt részhez. Szélesebb körű vitát idézett fel viszont *Tarnai Andor* munkája, aki a barokk kor utolsó, rokokó szakaszának nemesi és egyházi, valamint tudós irodalmát dolgozta fel számos fejezetben. Tarnai az esetek nagy részében szinte járatlan úton indult el, ami pedig e periódus irodalmának valóságos belső szerkezetét és mozgását illeti, komoly marxista kísérlet ennek ábrázolására ezideig még nem történt. A sokszorosan nehéz feladatot a bemutatott részek kitűnően oldották meg, ez az egyik kevéssé ismert és megértett periódus egészen új arculatot kapott, nagymértékben elősegítve a felvilágosodás erre következő korszakának a megértését. Különösen eredményesnek bizonyult az időszak latin irodalmának a tárgyalásba való bevonása, melynek során kiderült, hogy enélkül a magyar nyelvű irodalom ekorabeli fejlődése sem érthető. Ennek során jó néhány eddig elfelejtett, vagy éppen csak hogy regisztrált író fontos fejlődéstörténeti helye tisztázódott s a már eddig is jól ismertek (pl. Amade, Faludi, Bod) értékelése pedig világosabb, realisabb lett. Természetesen a Tarnai által így kialakított kép nem volt véglegesnek tekinthető s ezért a vita számos további érdekes és fontos körülményre hívta fel a figyelmet. Az egyes írók tárgyalását a hozzászólók általában helyesnek tartották, az arányokat, a csoportosítást s egyáltalában az egész periódus szerkezetét azonban jelentékenyen átalakítandónak nyilvánították. Ennek során az eredeti tematika is igen komoly változást kell hogy szenvedjen. E szerkezeti átalakítás egyik legfőbb újdonsága, hogy világosan elkülönül egy erősen laicizálódó egyházi írócsoport, melyben a következő korszak Révai, Verseghe-féle, az egyházi kötöttségektől magukat függetlenítő író-értelmiség közvetlen elődei szemlélhetjük.

Az ItKk II. kötetének (Felvilágosodás és reformkor) munkaközössége 1963. ápr. 18-án *Solt Andor*: "Drámai irodalom és színügy a reformkorban" c. fejezetet vitatta meg. Olyan fejezet, mely műfaji szempont szerint épülve fel, egyrészt a műfajjal kapcsolatos társadalom- és műveltség-történeti háttér megrajzolásának, másrészt a fejezethez kerülő kis portrék összefüggésének, egymásba kapcsolásának, de ugyanakkor a fejezet áttekinthető tagolásának kérdéseit veti fel. Itt is természetesen merült fel a nem kizárólagosan vagy legnagyobb súllyal nem abban a műfajban alkotó írók s a következő korszakba is átmenő alakok, áramlatok kérdése. Egy másik módszertani nehézség abban jelentkezik, hogy az ilyen jellegű fejezet az elkerülhetetlenül sok lexikális adat, tény miatt tömört lesz s esetleg elnyomja a fejlődés-rajzot, ugyanakkor viszont az efféle adatok a tankönyv-igény szempontjából nagyon is szükségesek és fontosak. — A fejezet tartalmi-tárgyi kérdései terén újszerűen vetődött fel a színszerűség-költőiség körüli dramaturgiai vita, melyről kiderült, hogy amilyen sok benne az álprobléma, legalább annyi a valódi, tisztázásra váró probléma is, hogy sem időbeli határait, sem terminológiáját s tartalmi lényegét tekintve nem tekinthető lezárt kérdésnek. Egy másik, még sok vonatkozásban tisztázásra váró kérdésként a népszínműnek a hazai hagyományokhoz, ill. a külföldi kezdeményezésekhez (elsősorban a bécsi Volksstückhöz) való viszonya, a műfajnak progresszív tartalma merült fel. Új s alapos kutatást kívánna a pesti

magyar és német színház viszonyának, kölcsönös egymáshatásának, aztán a reformkori drámái nyelv alakulásának problémája is. A kézikönyv jellegét s terjedelmét tekintve új formában vetődik fel az a kérdés is: milyen mértékben kapjon helyet a színügy, színházi élet, színjátszás, vidéki és vándorszínészet, a színészi teljesítmények problematikája.

Ugyancsak e kötet munkaközösségének keretében került sor Pándi Pál „Petőfi” c. fejezetének megvitatására. Mint minden nagy portré esetében, a központi feladat ezúttal is az volt, hogy a hatalmas anyagot szűk terjedelmi keretek közt kell úgy feldolgozni, hogy a dolgozat mégis áttekinthetően tagolt, a fejlődési szakaszok fontosságának megfelelően arányos, az elemző részek és az elvi-elméleti mondanivaló összefüggéseiben harmonikus legyen (Petőfi esetében fokozott nehézséget jelent a művészi és társadalmi-politikai tett irodalomelvű arányainak biztosítása). — A vita aztán felszínre hozott néhány olyan kérdést is, mely részben a kidolgozás kézikönyv-tankönyv jellegével, részben a még mindig megoldatlan — vagy nem megnyugtatóan megoldott — Petőfi-problémákkal kapcsolatos. A hozzászólók például joggal kértek számon több lexikális (életrajzi, életmű-történeti, emberi, írói kapcsolatokat érintő) adatot, melyeknek egy tankönyvigényt is kielégítő munkában benne kell lenniük, de amelyek esetleg szárazabbá, szaggatottabbá, dőcögösebbé teszik a művészi pályakép rajzát. Kiderült az is, hogy még mindig mennyi a tennivaló Petőfi teljes, hiteles, mindenféle egyoldalúságtól mentes értékelése terén. Az ilyen hangsúllyal felmerült kérdések közül megemlíthjük a következőket: Petőfi romantikája, ill. romantika-értelmezése; a Felhők tartalmának, funkciójának s megoldásának mindenoldalú kibontása; Petőfi filozófiai nézetei, nacionalizmusa, életműve ellentmondásainak feloldása; a lírai realizmus; Petőfi „népiességének” lényegi megragadása; a francia forradalom íróinak Petőfibre tett valóságos hatása s talán mindenekelőtt Petőfi a radikális ifjúság 1848–49-i valóságos történeti, forradalmi szerepének árnyalatok kidolgozása stb.

A IV. kötet (Huszadik század) a legutóbb ismertetett viták óta négy fejezetet vitatott meg. E viták során, melyeknek tárgya a közvetlen múlt vagy éppen a jelen irodalmi, ha nem is mellékessé, de másodrendűvé válnak a kézikönyv módszertani, szerkezeti, terjedelmi, stílusi kérdései, elsősorban az irodalomtörténetileg, kritikailag jórészt kidolgozatlan, olykor még alig felvetett problematika jelenti az elvégzendő feladat lényegét. Az ápr. 3-án vitára került két portré: „Illyés Gyula” (*Béldi Miklós* munkája, referens *Rába György*) és „Radnóti Miklós” (*Imre Katalin* dolgozata, referens *Czine Mihály*) ugyan még sok „hagyományos” kézikönyv-problémát is felvetett (a fogalmazás, esszészerűség, túlzott szubjektivitás, tömörítés, a fejlődési csomópontok kiemelése, didaktikusság stb.), Illyés portréja azonban már nyilvánvalóvá tette, milyen fokozott nehézséget jelent egy a máig átvetető, nem lezárt, szintetikus, minden összefüggésében nem értékelt életpálya megrajzolása. De már a Radnóti-portré kapcsán is világossá lett: a legerősebb s legjogosabban igény a sokféle tekintő, viszonyító, az összefüggéseket feltáró, az író és korszak mozgását egybevető beágyazás a korba. A vita legizgalmasabb kérdése kétségtelenül Radnóti kommunista-voltának kérdése volt. *Illés László* s vele sokan mások — a szerzővel ellentétben — legalábbis a költői pálya utolsó szakaszára nézve igennel válaszoltak, mivel Radnóti akkor a nemzeti kérdésben, a hazafiság és függetlenség kérdésében a korszak kommunista álláspontjával egyező választ ad. *Szabolcsi Miklós* vitavezető szerint nem lehet Radnóti kommunista költőnek nevezni, az azonban kétségtelen, hogy az utolsó versek nemzeti hangja egybeesett a korszak kommunista követelményeivel. Az 1938–44. közé eső nagy versek pátozása éppen a nemzeti kérdések magas szinten való megfogalmazásából ered. A XX. századi magyar költészet sok jelenségének értékeléséhez fontos az a megállapítása is, hogy nálunk az avantgardizmus mindig valóságközelben maradt.

Illyés Gyula pályájával kapcsolatban a leginkább központi kérdésekként merültek fel: Illyésnek a munkásmozgalommal való találkozás és attól való elszakadása, a szociális kérdésnek egyrészt, a nemzeti kérdésnek másrészt a marxizmus szempontjából különböző alapú felvetése, plebejus demokratizmus és polgári demokratikus program, paraszti és össznemzeti szemlélet, a költő állásfoglalása a munkás-paraszt szövetség és a munkásosztály vezető szerepe tekintetében, más oldalról vers és próza összefüggése az életműben, a prózának és a 45 utáni s főleg a legújabb pályaszakaszának (beleértve a drámákat is) behatóbb elemzése. — Természetesen a kérdésnek első csoportja területén még a munkaközösségben is eltérő felfogások vannak és kaptak hangot; elsősorban Illyés társadalmi programjának csak polgári demokratikus, nemzetszemléletének csak paraszti jellegét vitatták többen is, miközben rámutattak Illyés ideológiájának marxista vonásaira is. E megjegyzések révén a munkaközösség közelebb került egy egységes állásponthoz, ahogy egyöntetű volt az a felfogás, hogy — a költőnek a munkásmozgalomtól való elszakadásában legfontosabb része volt a szektás támadásoknak. A pályakép leginkább negatív szakasza az 1939–1945. közé eső évek, amikor Illyésnek nincs igazi antifasiszta költészete (csak egyes ilyen versei). A vitavezető *Szabolcsi Miklós* is főleg e kérdésekben fejtette ki álláspontját, megjegyezve, hogy

1933—34-ben a költő útja elválík a munkásmozgalomtól, de ebben hibás a párt balos korszaka és bizalmatlansága is Illyés iránt, továbbá a magyar munkásmozgalomnak az agrárkérdésben akkor elfoglalt álláspontja. De Illyés terhére esik, hogy a fasizmus uralomrajutása után elveszti hitét a munkásmozgalomban. Nagyon fontos azonkívül a polgári körök, elsősorban Babits vonzása. Illyésnél a nemzeti megmaradás gondolata minden más problémának föléje emelkedik, ebben pozitívum, hogy a költőt az agrárreform felé viszi, negatívum viszont, hogy a romantikus antikapitalizmus alapján képzeli el a nemzeti összeállást.

A XX. századi kötet másik két vitája még inkább olyan kérdéseket vetett fel, melyekkel mint fejezettípussal, mint kézikönyv- és tankönyvanyaggal s általában mint szintetikus irodalomtörténeti problémával először kellett szembenézniök a szerzőknek s a munkaközösségnek egyaránt.

Ilyen fejezet volt az ápr. 17-én megvitatásra került *Tóth Dezső*: „Vázlatok felszabadulásunk utáni irodalmunk történetéből. 1945—1956.” *Béldi Miklós* referátuma — s vele minden hozzászóló — érthető módon emelte ki a feladat bátorságát, úttörő voltát, igényességét, azt, hogy a felszabadulás utáni irodalom (egyik szakasza) belső fejlődésének szintézise kíván lenni, konkrét és részletes anyagra építve. Az alig valami szintetikus igényű előmunkálat után érthető, hogy a fejezet vázlatos, inkább csak jelzéseket ad. A legnagyobb visszhangot kiváltó kérdések ezúttal a következők voltak: írói felelősség, helyes irodalompolitikai elvek s az általános országos politikai helyzetben elkövetett hibák, a sematizmus, az 1953—56-os szakasz értékelése. — E viták során a munkaközösség igyekezett e fogalmakat tisztázni, konkrét példákkal megvilágítani, megkeresni az okokat s főleg azt vizsgálni: mennyire felelnek meg az irodalom vagy zöme rendszerező s értékelő elvűl. Magától értetődik azonban, hogy ma még rendkívül nehéz végleges helyeket kijelölni, a kiemelés vagy mellőzés feladatait tévedhetetlen következetességgel elvégezni, ahogy elkerülhetetlen az is, hogy ne keveredjenek az egykorú látásmód s a mai megközelítési mód, meg a helyes történetiségre való törekvés mellett az irodalomtörténeti, irodalompolitikai és elő-irodalmi szempontok. Fontos elvi álláspontként szűrte le a munkaközösség, hogy bátrabban kell alkalmazni az esztétikai igényesség mértékét, bátrabb és konkrétabb történetiséggel, nagyfokú történeti objektivitással kell felmérni a korszak irodalmát, s ennek során bátrabbnak kell lenni a politikai értékelésben. . . . Sok ellentmondást váltott ki az 1953—56. évek közé eső korszak irodalmának értékelése úgyannyira, hogy az itt felmerült kérdések megvitatására új tézisek alapján új vitára fog sor kerülni.

Nem kevésbé újszerű és nehéz feladatra vállalkozott *Illés László* „A magyar antifasiszta irodalom” c. fejezet megírásával. (Vita 1963. máj. 8. — Referens: *B. Nagy László*). A téma kapcsán elkerülhetetlenül szembe kell nézni olyan kérdésekkel, mint pl. a fasizmus fogalmának tisztázása, a fasizmus jelentkezésének időpontja (s ezzel kapcsolatban az antifasiszta irodalom korszakolása), azok a körülmények, melyek elősegítették a fasizmus társadalmi bázisát, a magyar antifasiszta irodalom helye a nemzetközi antifasiszta irodalomban, a konzervatív irodalom antifasiszta megnyilvánulásai, szociális problémák és antifasizmus egységének a kommunista írókra való korlátozásának kérdése, a polgári és „népi” fasizmus korlátai, az olasz és német fasizmusra való különböző reagálás, antiszemitizmus, az esztétika elemzés, az írói teljesítmény szintjének figyelembevétele stb. Ezúttal e problémáknak felvetése-felmerülése s kísérlet azok megoldására önmagukban is fontosak. A vita azonban a kísérletnél messzebbre jutott. Nyilvánvaló lett pl., hogy magyar antifasiszta irodalomról a magyar fasizmus megjelenése — 1919. nov. — óta lehet beszélni, főbb szakaszait pedig az 1933., 1938. (erdélyi-felvidéki részek visszacsatolása, zsidókérdés), 1944. márc. 19. határozzák meg. Az is megállapítást nyert, hogy a magyar antifasiszta irodalom világosan egyike a leggazdagabbaknak, legjelentősebbeknek. És talán elsősorban pozitívum az, hogy a vita véleménye szerint *Illés László* koncepciója helyes alap a magyar antifasiszta irodalom történetének megírásához.

Az ápr. 7-i vitán kilátásba helyezett újabb vita az 1953—56. közötti szakasz irodalmáról jún. 11-én folyt le. Az előző vita tanulságai alapján *Tóth Dezső* új téziseket készített s hasonlóképpen a munkatársi gárda két tagja: *Czine Mihály* és *Imre Katalin* is. A legfontosabb kérdésekben a vita résztvevői *Imre K.* téziseivel szemben és *Tóth D.* s (a vele lényegében megegyező) *Czine M.* tézisei mellett foglaltak állást. Legelsősorban talán abban, hogy a Kulturális Munkaközösség 1959-i téziseit e korszakra vonatkozóan a művek alapján korrigálni kell. Revizionizmus természetesen jelentkezett — ennek (elsősorban az *Aczél*, *Méray Háy*, *Molnár M.* képviselte fő vonalnak) *Tóth D.*-től még részletesebb, árnyaltabb kidolgozást várják —, helytelen volna ezt nem hangsúlyozni, nem elmarasztalni vagy csak esztétika (s nem társadalmi-politikai) indítékokra visszavezetni —, de ugyanakkor nem fogadhat el *Imre K.* álláspontja sem, mely szerint az adott korszakban az irodalom többségében szembe fordult a lenini pártosság elvével, zömében revizionista volt; az igazság az, hogy a szép irodalmi alkotásokban kevesebb a revizionista megnyilatkozás, mint a publicisztikában vagy

az írószövetségi vitákban, hogy művekben, tematikákban ez a négy év is kétségkívül gazdagodást jelent. — Ezzel kapcsolatos az a tézis, hogy az írói alkotás szempontjából meg kell különböztetni a szubjektív szándékot s ennek műalkotásban megvalósuló eredményét, ill. az ideológiai romlás jelentkezésének mértékét a művekben s az írói tudatban. — Általános irányelvként alakult ki az is, hogy a lehető legdifferenciáltabban kell csoportokat megkülönböztetni, nem lehet egyazon megítélés alá vonni azt a csoportot, mely hazaáruló lett s azt, mely erkölcsi síkon nézett szembe a problémákkal (Benjamintól Sarkadiig) vagy azt, mely kevesebb publicisztikát írva, kevésbé nézett szembe múltjával (pl. Juhász F., Nagy L.) stb. E vonatkozásban fontos a szerzőnek az az álláspontja is, hogy nem lenne célszerű a kisebb írók mellőzése, mivel megvan a történeti értékük: a szocializmuson belüli konfliktusok ábrázolását éppen ők kezdeményezték. Ha a most érintendő vonatkozásban nem alakult is ki minden tekintetben egységes álláspont, nagyon fontos problémák merültek fel a korszak fejlődésének vagy torzulásainak műfaji kérdéseiben: melyik műfaj fejlődött legjobban, melyikben erősebb a torzulás, hogyan függ össze műfaj és írói tudat stb.

A vitavezető Szabolcsi Miklós több lényeges értékelési alapra hívta fel a figyelmet, így az 1956-os ellenforradalom tanulságaira. Észert kétségtelen, hogy volt tudatos ellenforradalmi szervezkedés is (Aczél, Méray), de ugyanakkor ha szembefordulást látunk, mindenkor fontos e szembefordulás tartalmának vizsgálata: az írók többsége nem fordul a proletárdiktatúra ellen, hanem a proletárdiktatúra egyik-másik akkori megnyilatkozása, torzulása ellen (törvénytelenések, kampányszerűség, gazdasági hibák stb.). A munkaszocializmus 1948 utáni fejlődéseinek ellentmondásai közt fájdalommal járó és szükséges változás volt az, ami az írók nagy részénél megfigyelhető. A jószándékot és az opportunistát helyezkedett azonban nem mindig könnyű szétválasztani. Alapvetően fontos szempont az is, hogy e kérdés értékelése a XX. kongresszus értékelése is: tragédiánk, hogy 1956-ban nálunk nem volt bázis a XX. kongresszus vonalának következetes vitelére, egy jobbos és egy balos szárny állt egymással szemben s ebből a jobbosok kerültek előtérbe. — Tóth Dezső viszontválaszából érdemes kiemelni azt, hogy a kézikönyvben e fejezet a történeti fejlődés megfelelő helyén, előzmények és következmények szerves egységében nem mutat majd ilyen kiélezett képet.

M. A.

Gulyás Pál

(1881—1963)

Több mint fél évszázados könyvtártörténeti és bibliográfiai munkásság után szólította el a halál a maga után gazdag anyagot, életművét azonban mégis befejezetlenül hagyó neves tudóst. Gulyás Pál részben mint régebbi századaink könyv- és nyomdásztörténetének kutatója — (*A könyvnyomtatás Magyarországon a 15. és a 16. században* és a két évvel ezelőtt kiadott *A könyv sorsa Magyarországon* c. munkák szerzője) — részben pedig mint szorgalmas és nagy tudású bibliográfus írta be nevét tudományunk történetébe. Mint bibliográfus nagy elméleti megalapozottsággal és felkészültséggel dolgozott. Erről tanuskodik alapvető elméleti munkája (*A bibliográfia kézikönyve*), de ezt mutatják hatalmas bibliográfiai vállalkozásai is. Ezek közül kétségtelenül a legnagyobb — a sajnálatos módon befejezetlenül maradt — *Magyar írók élete és munkái* című sorozata volt, amellyel nagy elődjének, Szinnyei Józsefnek a bio-bibliográfiáját igyekezett folytatni, illetve kiegészíteni. A háború miatt a D-betűnél félbeszakadt sorozaton Gulyás Pál egészen a legutóbbi időkig szakadatlanul dolgozott, de sajnos csak az ABC közepéig jutott el. Szintén több évtized munkájának eredményeképpen nyolc évvel ezelőtt adta ki álnévlexikonát (*Magyar írói álnévlexikon*), amely hibái és hiányai ellenére irodalomtörténeti kutatásainknak is egyik fontos segédeszközzé vált, ösztönzést adva az úttörő munka folytatására és tökéletesítésére. Gulyás Pál könyvtártörténeti és bibliográfiai munkássága rengeteg új eredménnyel, adattal gazdagította a magyar tudományt. És ha az idő módszerei felett el is haladt, kutatásainak gazdag örökségét nem fogja kikezdeni; kézikönyvei irodalomtörténetírásunknak is még sokáig nélkülözhetetlen eszközei lesznek.

Kókay György

Intézeti hírek

(1963. június 1.—július 31.)

Sötér István, akadémiai levelező tag, az Intézet igazgatója, május elején Liège-be utazott, ahol az ottani egyetem meghívására előadásokat tartott. Majd a Magyar PEN Club képviselőjeként részt vett a Nemzetközi PEN végrehajtóbizottságának ülésén május 27-én Brightonban. Végül ugyancsak a Magyar PEN Club képviselőként vett részt *Szabolcsi Miklóssal*, az Intézet osztályvezetőjével együtt a Belga PEN Club által Brüsszelben rendezett konferencián június 1-én és 2-án, ahol a magyar költészet francia nyelvű tolmácsolása szolgáltatta a tanácskozás anyagát.

Június 4-én *Rába György*, június 8-án pedig *Stoll Béla*, Intézetünk munkatársai utaztak Olaszországba olasz tudományos intézmények meghívására.

Június 10-én *Edvard Laiske*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia prágai Irodalomtörténeti Intézetének munkatársa hazánkba érkezett; két hetes tartózkodása alatt könyvtári kutatásokat folytatott.

Eva Korzeniowska, a Lengyel Tudományos Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia közötti csereegyezmény keretében könyvtári és levéltári kutatások céljából június 20-án Magyarországra érkezett, s az Intézet vendégeként két hetet töltött itt.

Tarnai Andor az Intézet munkatársa június 20-án az akadémiai közti csereegyezmény keretében a Német Demokratikus Köztársaságba utazott hat hónapos tanulmányútra.

Június 24-én Budapestre érkezett *Jacques Voisine*, a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (AILC) alelnöke, a Lille-i egyetem tanára. Az Intézet tagjaival folytatott megbeszélésen (június 25-én) az összehasonlító irodalomtörténet problémáiról beszélt; június 27-én „Rousseau és Szókratész” címen tartott előadást a MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának felolvasó ülésén. Voisine professzor öt napos budapesti tartózkodása alatt *Szabado György* és *Kosáry Domokos* történészekkel is folytatott megbeszélést.

Június 24-én ülést tartott az Intézet Tudományos Tanácsa. Az ülés résztvevői először az MSZMP Agitációs és Propaganda-

Bizottsága Intézetünkre vonatkozó határozatának végrehajtásáról szóló jelentést, majd a készülő irodalomtörténeti kézikönyv munkálatait ismertető beszámolót vitatták meg és hagyták jóvá.

Június 27-én volt a nyilvános vitája *Bartáné Nagy Magda* „A „Válasz” (1934–1938)” című kandidátusi disszertációjának, amelyet a bizottság elfogadásra ajánlott. A disszertáció szerzője, aki munkáját még Intézetünkben készítette el, azóta elkerült Intézetünk kötelékéből.

Klanczay Tibor, az irodalomtudományok doktora, az Intézet igazgatóhelyettese, *Gerédy Rábné* kandidátus, a Bibliográfiai és Textológiai Osztály vezetője, valamint *Varjas Béla* kandidátus, tudományos munkatárs, Tours-ba utaztak a Centre d'Études Supérieures de la Renaissance de Tours meghívására, és a július 3-tól 20-ig tartó „Septième Stage International d'Études Humanistes” ülésein előadásokat tartottak.

A Tudományos Minősítő Bizottság július 4-én rendezte meg az Irodalomtörténeti Intézetben *Nagy Péter* kandidátus, az Intézet volt munkatársa, „Szabó Dezső életpályája és ideológiája” című doktori értekezésének nyilvános vitáját. Az értekezést a bizottság az opponensek — *Ortutay Gyula* akadémikus, *Bóka László* levelező tag és *Ránki György* kandidátus — véleménye és a vita alapján elfogadásra ajánlotta.

Július 23-án Párizsba utazott *Nyíró Lajos*, az Intézet osztályvezetője, az Association Internationale des Études Françaises meghívására, és a szövetség kongresszusán előadást tartott.

Június hó folyamán jelent meg az Akadémiai Kiadónál az Intézet szerkesztésében: *Kovács Kálmán* „Fejezet a magyar kritika történetéből — Gyulai Pál irodalmi elveinek kialakulása 1850–1860” (Irodalomtörténeti Könyvtár, 10. szám); *Csapláros István* „Kraszewski és Magyarország” (Irodalomtörténeti Füzetek 39. szám); *Bodolay Géza* „Irodalmi diáktársaságok — 1785–1848”; „Ambrus Zoltán levelezése” (Sajtó alá rendezte: *Fallenbüchl Zoltán*; Új Magyar Múzeum, 6. szám) és „Móricz Zsigmond levelei I–II.” (Sajtó alá rendezte: *F. Csanak Dóra*; Új Magyar Múzeum, 7–8. szám).

Melius Juhász Péter: Herbarium. — Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. — Nyilas Márta: Pest-Buda a 18. századi költészetben. — Földi János: A versírásról. — Tolnai Lajos: A polgármester úr. — Gárdonyi Géza: Dávidkáné. — Hegedüs András: Gárdonyi, a néptanító. — Nagy Péter: Móricz Zsigmond. 2. kiadás. — Barta Sándor: Ki vagy? — Havas Endre: Hűség. — Kellér Andor két könyve. (Kathona Géza, V. Kovács Sándor, Jenei Ferenc, Biró Ferenc, Batári Gyula, Méri Éva, Gergely Gergely, F. Csanak Dóra, Szabó György, Ferenczi László, Sinka Erzsébet)	531
--	-----

Az Intézet és a Társaság életéből

Az Irodalomtörténeti Kézikönyv műhelyvitái III	540
<u>Gulyás Pál</u> (Kókay György)	543
Intézeti hírek (1963. június 1. — július 31)	544

СОДЕРЖАНИЕ

Й Саудер: Проблемы Венгерского сентиментализма	405
Д. Бёзёди: Один день Петефи	422
Е. Везер: Стихотворные мотивы в ранней прозе Ади	431
Й. Хорват: «История гуннов» и ее автор	446

Небольшие статьи

Документация

К. Ковач: Еще раз о собрании статей Дюлаи	486
В. Катона: Лоринц Сабо и область Сабольч-Сатмар	492

Обзор

Очерки о Петефи (И. Бараньц)	510
Полное собрание сочинений Мсра Йокаи (И. Барта)	513
Избранные произведения Енё Петерфи (Б. Х. Лукач)	520
Антал Сивирски: (П. Надь)	522
Сокровищница старых венгерских поэтов, XVII век. Том 2. (Ф. Вег)	525
Из истории венгерских связей с соседними народами (И. Лёкёш)	528

Из жизни Института и Общества

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111-010, MNB egyszámúszám: 46

Csekkbefizetési számla szám: 05.915.111-46

az Akadémiai Könyvesboltban, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185-612

a Posta Központi Hírlap Irodá-nál, Budapest V., József nádor tér 1.

Telefon: 180-850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítói helyein is)

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INDEX: 25.401

INHALT

<i>J. Szauder</i> : Die Probleme des ungarischen Sentimentalismus	405
<i>Gy. Böződi</i> : Ein Tag Petőfis	422
<i>E. Vezér</i> : Gedichtmotive in der Prosa des jungen Ady	431
<i>J. Horváth</i> : Die Hunnengeschichte und ihr Verfasser. Kleinere Mitteilungen	446

Dokumentation

<i>K. Kovács</i> : Noch einmal zur Sammlung der Gyulai-Aufsätze	486
<i>B. Katona</i> : Lőrinc Szabó und Szabolcs-Szatmár	492

Rundschau

Studien über Petőfi (<i>I. Baranyi</i>)	510
Die Gesammelten Werke von Mór Jókai (<i>J. Barta</i>)	513
Ausgewählte Werke von Jenő Péterfy (<i>B. H. Lukács</i>)	520
Antal Sivirsky: Die ungarische Literatur der Gegenwart (<i>P. Nagy</i>)	522
Sammlung alter ungarischer Dichter, 17. Jahrhundert, Band 2 (<i>F. Végh</i>)	525
Aus der Geschichte unserer Beziehungen zu den Nachbarvölkern (<i>L. Lőkös</i>)	528

Aus dem Leben des Instituts und der Gesellschaft

Szeptemberben megjelenik

az Akadémiai Kiadó gondozásában a

KRITIKA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG ÉS A MAGYAR ÍRÓK SZÖVETSÉGE
KRITIKAI FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság

CZINE MIHÁLY, DARVAS JÓZSEF, DIÓSZEGI ANDRÁS (felnéls szerkesztő), ILLÉS ENDRE,
KISS LAJOS, KOVÁCS KÁLMÁN, MESTERHÁZI LAJOS, NYIRŐ LAJOS, SÖTÉR ISTVÁN,
SZABOLCSI MIKLÓS, WÉBER ANTAL (társszerkesztő)

A Kritika kulturális fejlődésünk tisztázatlan és vitatott kérdéseire keres választ, s a korszerű tudományos világnézet elvi alapján állva foglalkozik az úgynevezett kényes kérdésekkel is. Kritikailag elemzi a magyar és a világirodalom, valamint az irodalomelmélet legjelentősebb és legidősebb problémáit, széles kitekintéssel a képzőművészetek és a zene világában zajló vitákra, valamint az irodalmi szempontból hasznosítható tudományos eredményekre. A tanulmányokat friss irodalmi és művészeti kritikai, vita- és tájékoztató rovatok egészítik ki.

A Kritika szerkesztői abból a megfontolásból indulnak ki, hogy az elméleti kérdések csak nyerhetnek a közérthető és olvasmányos feldolgozás által. Olyan friss, mozgékony, közérdekű, időszzerű és modern lapot kívánnak készíteni, amelyet az akadémikustól a középiskolás diákig minden irodalomkedvelő és művészbárá örömmel fog olvasni.